



T. C.
NİĞDE ÖMER HALİS DEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

BÂBÜR DÎVÂNÎ' NDA TERİMLER ve KAVRAMSAL SÖZ
VARLIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Kaan KAHRAMAN

Niğde
Mayıs, 2023

T. C.
NİĞDE ÖMER HALİS DEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

BÂBÜR DÎVÂNÎ' NDA TERİMLER ve KAVRAMSAL SÖZ VARLIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Kaan KAHRAMAN

Danışman: Doç. Dr. Serpil SOYDAN
Üye: Prof. Dr. Funda TOPRAK
Üye: Dr. Öğr. Ü. Adem YELOĞLU

Niğde
Mayıs, 2023

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Bâbü'r Dîvânî’nda Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmanın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

25/05/2023

Kaan KAHRAMAN

ÖN SÖZ

Bir dilin söz varlığı o dilin içerisindeki atasözlerini, deyimleri, kalıp ifadeleri ve terimleri kapsar. Terimler genel olarak; bilim, sanat, teknik, meslekî, özel ve belirli konularda bir kavramı karşılayan dilin diğer kelimelerinden ayrılan kavramlardır. Türkçenin tarihi dönemlerinde yazılmış metinlerle ilgili çeşitli terim çalışmaları bulunmaktadır. Bu çalışmada, Çağatay Türkçesinde önemli bir yeri olan Bâbü’ün Dîvân’ındaki terim terminolojisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Eserdeki kavramsal söz varlığı ve terimler taranırken kaynak eser olarak Prof. Dr. Bilal Yücel’in Bâbü Dîvânı adlı doktora tezi çalışmasından yararlanılmıştır. Kavramsal söz varlığı ve terimler kökenleri bakımından incelenmiştir. Belirlenen kavram alanları ile ilgili özel olarak hazırlanmış terim sözlüklerinden de çalışma boyunca yararlanılmıştır. Arapça ve Farsça terimlerin dışındaki Türkçe terimlerin, etimolojik açıklamaları yapılmıştır. Türkçe terimlerin, etimolojik açıklamaları yapılırken tarihi ve çağdaş lehçelerdeki şekillerine de yer verilmiştir.

Çalışma giriş, inceleme ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; Çağatay Türkçesi, dilin söz varlığı, terimler ve Bâbü ile ilgili bilgiler verilmiştir. İnceleme bölümünde, eserdeki terimler ve kavramsal söz varlığı ele alınmıştır. Sonuç bölümünde, grafikler ve sayısal veriler üzerinden eserdeki kavramsal söz varlığı ve terimler yüzdesel olarak ne kadarının hangi dile ait olduğu belirlenmiş, bu dağılım üzerinden dönemle ilgili saptamalarda bulunulmuştur.

Yüksek lisans eğitim sürecimin başından itibaren her konuda desteğini esirgemeyen ve çalışmam boyunca bana yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Serpil SOYDAN’a olan teşekkür borcumu, Şeref Hanım’ın “Teşekkür idemem şartınca ifrât-ı hicâbımdan / Boyumdan aşdı yârin câme-i ihsânı kat kattır.” dizeleri ile ancak ifade edebilirim. Ayrıca tezimde karşılaştığım bazı sorunları aşmada yardımlarını ve değerli görüşlerini esirgemeyen Prof. Dr. Funda TOPRAK’a sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Kaan KAHRAMAN

Niğde, 2023

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BÂBÜR DÎVÂNÎ'NDA TERİMLER ve KAVRAMSAL SÖZ VARLIĞI

KAHRAMAN, Kaan
Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Serpil SOYDAN
Mayıs, 2023, x+ 240 sayfa

Çağatay Türkçesi, Türkoloji literatüründe genel olarak XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Doğu Türklüğünün yazı ve konuşma dili olarak tanımlanır. Bu çalışmada; Çağatay Türkçesinin klasik döneminde eserler veren, bir hükümdar olmanın yanı sıra farklı entelektüel vasıfları da olan Bâbü'r Şâh'ın, Dîvân'ındaki terim ve kavramsal söz varlığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bir dilin söz varlığı o dilin içerisindeki atasözlerini, deyimleri, kalıp ifadeleri ve terimleri kapsar. Terimler; bir dildeki sanat, edebiyat, teknik vb. konulara ait ifadelerin özel karşılıklarıdır. Çalışmaya başlamadan önce, Türkçenin tarihî dönemdeki metinleri ile ilgili yapılan söz varlığı ve terim çalışmalarında hangi başlıklara yer verildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Çağatay Türkçesinde konuyla ilgili yapılan çalışmalara da ayrıca bakılmıştır. Dîvân'da tespit edilen terimler ve kavramsal söz varlığı kökenleri bakımından incelenirken etimoloji sözlükleri, terim sözlükleri ve diğer alanlara özgü pek çok sözlükten yararlanılmıştır. Tez sırasıyla giriş, inceleme ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Çağatay Türkçesi, Bâbü'r'ün Hayatı ve Eserleri, Söz Varlığı ve Terim Bilimi ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. İnceleme bölümünde tespit edilen kavramsal söz varlığı ve terimler tasnif edilerek köken bakımından incelenmiştir. Kavramsal söz varlığı ve terimler taranırken, Prof. Dr. Bilal Yücel'in Bâbü'r Dîvânı adlı çalışmasından faydalanılmıştır. Tespit edilen kavramsal söz varlığı ve terimler; Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra sözlükler, etimoloji sözlükleri ve terim sözlükleri yardımıyla izah edilmiştir. Sonuç bölümünde, grafikler-sayısal veriler üzerinden hangi dile ait söz varlığının ve terimlerinin baskın olduğu belirlenmiş ve hangi kavramsal alanda hangi dilin tercih edildiği belirlenip, bunun sebebi hakkında çıkarımda bulunulup dönem ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Çağatay Türkçesi, Bâbü'r, Bâbü'r Dîvânı, Terimler, Kavramsal Söz Varlığı.

ABSTRACT
MASTER THESIS

TERMS IN BABUR'S DIVAN and CONCEPTUAL VOCABULARY

KAHRAMAN, Kaan
Niğde Ömer Halis Demir University
Institute of Social Sciences
Turkish Language Literature Department
Supervisor: Assoc. Dr. Serpil SOYDAN
May, 2023, x+ 240 page

Chagatai Turkish is generally defined in Turkology literature as the written and spoken language of Eastern Turks from the early 15th century to the beginning of the 20th century. This study focuses on the terminology and conceptual vocabulary used in the Divan of Babur Shah, who was not only a ruler but also possessed diverse intellectual qualities during the classical period of the Chagatai Turkish. The vocabulary of a language includes proverbs, idioms, phrases and terms within a language. Terms; art, literature, technique in a language, etc. they are special responses of the statements belonging to the subjects. Before starting the study, an attempt was made to determine the headings related to the terms identified in term studies of the historical texts of Turkish. Work on Chagatai Turkish was also examined. While examining the terms identified in the Divan and their conceptual vocabulary origins, etymology dictionaries, term dictionaries and many other dictionaries specific to other fields were used. The thesis consists of an introduction, examination, and conclusion. In the introduction, general information was given about Chagatai Turkish, Babur's Life and Works, Conceptual Vocabulary and the Science of Terminology. In the examination, the identified terms were investigated in terms of their concept areas and origins. Professor Dr. Bilal Yücel's work, the Divan of Babur, was used when reviewing the terms. After being transferred to Turkish in Turkey, the identified conceptual vocabulary and terms were explained using dictionaries, etymology dictionaries, and terminological dictionaries. In conclusion, the dominant terminology for each language was determined based on tables and numerical data. The preferred language for each term section was identified and conclusions were drawn about the reasons, followed by a general evaluation of the period.

Keywords: Chagatai Turkish, Babur, Babur's Diwan, Terms, Conceptual Vocabulary.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
GRAFİKLER LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
0.GİRİŞ.....	1
0.1. ARAŞTIRMANIN AMACI ve HEDEFİ	1
0.2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	2
0.3. LİTERATÜR TARAMASI	3
0.4. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIĞI	3
0.5. ÇAĞATAY TÜRKÇESİ.....	3
0.5.1. Çağatay Türkçesinin Dönemleri	4
0.5.2. Çağatay Edebiyatı Yazarları	6
0.6. BÂBÜR ŞAH HAYATI, ESERLERİ VE EDEBİ KİŞİLİĞİ.....	7
0.6.1. Bâbü'r Şah'ın Hayatı.....	7
0.6.2. Bâbü'r Şah'ın Eserleri.....	9
0.6.3. Bâbü'r Şah'ın Kişiliği	12
0.6.4. Bâbü'r ve Çağatay Türkçesi ile İlgili Söz Varlığı- Terim Çalışmaları	15
0.7. DİLİN SÖZ VARLIĞI ve SÖZ VARLIĞI İÇERİSİNDE TERİMLER.....	18
0.7.1. Söz Varlığı Nedir?	18
0.7.2. Söz Varlığı Terim İlişkisi.....	18
0.7.3. Terim Nedir?	19
0.7.4. Türkiye'de Terim Bilimi Çalışmaları Tarihçesi.....	20
0.7.5. Terimlerin Genel Özellikleri	23
0.7.6. Yapı Bakımından Terimler	23
0.7.7. Anlam Özellikleri Bakımından Terimler	24
0.7.8. Ses Özellikleri Bakımından Terimler	24
0.7.9. Terim Yapma Yolları.....	25

I. BÖLÜM

27

1.1. Dînî Terim ve Kavramsal Söz Varlığı.....	27
1.1.1. Tanrı'nın İsimleri ve Sıfatları	28
1.1.2. Tanrı'nın Birliği	37
1.1.3. Allah'ın Sıfatlarının Tecelli Ettiği Mahlûkatlar.....	38
1.1.4. Peygamberlik	39
1.1.5. İnanan ve İnanmayan Kimseler.....	41
1.1.6. Şükür ve Dua İfadeleri	44
1.1.7. Günah Kavramı ve Günaha Götüren Davranışlar	48

1.1.8. Tövbe Kavramı	52
1.1.9. İbadetler ve İbadet Zamanları	54
1.1.10. Kur'an, Hadis ve Sünnet	60
1.1.11. İbadet Yerleri ve Dînî Mekânlar	61
1.1.12. Ölüm.....	62
1.1.13. Ahiret, Ahiret Hayatı ve Kıyamet	64
1.1.14. Diğer Dînî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı	70
1.1.15. Fiil Şeklinde Olanlar	72
1.2. Tasavvufî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı.....	76
1.2.1. Zikir.....	76
1.2.2. Vahdet, Kesret ve Ruh	78
1.2.3. Nefs, Gaflet ve Dünyanın Geçiciliği.....	79
1.2.4. Sülûk ve Seyr	84
1.2.5. Zâhit, Dervişlik ve Tasavvufî Oluşumlar.....	90
1.2.6. Zulmet ve Âb-ı Hayat	97
1.2.7. Zâhir ve Batın	98
1.3. Zaman Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	101
1.3.1. Genel Zaman İfadeleri	101
1.3.2. Günün Bölümleri	105
1.3.3. Ay, Yıl ve Mevsimler	109
1.4. Astronomi Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	113
1.4.1. Gökyüzü.....	113
1.4.2. Gök Cisimleri ve Gökyüzünde Gerçekleşen Olaylar	115
1.5. Coğrafi Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı	119
1.5.1. Agroonimik (bağadıl) Terimler.....	119
1.5.2. Yeryüzü Şekilleri (Oronimik) ve Geçitler (Dromonimik) ile İlgili Terimler	121
1.6. Hava-Doğa Olayları Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	126
1.6.1. Doğa Olayları.....	127
1.6.2. Hava Olayları	127
1.7. Maden Terimleri ve Değerli Taşlar İle İlgili Kavramsal Söz Varlığı.....	130
1.8. Mûsikî Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	134
1.8.1. Makam, Usûl ve Türler	135
1.8.2. Aletler ve İcracı.....	142
1.9. Binicilik Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	146
1.9.1. Atlar ve Türleri	146
1.9.2. Atçılıkta Kullanılan Aletler ve Binici	148
1.10. Askerî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı	149
1.10.1. Askerlik ve Savaş Aletleri.....	149
1.10.2. Gaza, Şehitlik ve Zafer Kavramları	153
1.11. Sosyoloji-Felsefe Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	154
1.11.1. Sosyoloji	155
1.11.2. Felsefe	157
1.12. Organ-Beden Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	161

1.12.1. Vücutun Tamamı ile İlgili Olanlar.....	161
1.12.2. Organlar	163
1.12.3. Yüz ve Çevresi.....	165
1.12.4. Duyu Organları	171
1.12.5. El, Ayak ve Sırt Çevresi.....	173
1.13. Tıp Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	177
1.13.1. Hastalık	177
1.13.2. Tedavi ve İlaçlar.....	179
1.13.3. Yaralar ve Tedavide Kullanılan Aletler	181
1.13.4. Vücut Sağlığı	183
1.14. Psikoloji Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	184
1.14.1. Akıl Sağlığı	184
1.14.2. Kaygı ve Yalnızlık Durumları	186
1.15. Toprak Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	188
1.16. Meslek Adları ve Kavramsal Söz Varlığı.....	190
1.17. Yapı Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	191
1.18. Giyim-Kuşam Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	194
1.19. Hukuk Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	197
1.20. Devlet-Yönetim-Siyaset ile İlgili Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı	199
1.20.1. Devlet Kavramı ve Yönetim Şekli	199
1.20.2. Ulus, Boy, Kabile ve Vatan	205
1.21.Edebiyat-Sanat Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	206
1.21.1. Tür, Biçim, Şekil ve Sanatlar	207
1.21.2. Okur ve Yazar	213
1.21.3. Yazar, Tercüme ve Çeviri	214
SONUÇ.....	216
KAYNAKÇA.....	232
ÖZ GEÇMİŞ	240

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. Dînî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı.....	220
Grafik 2 Tasavvuf Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	220
Grafik 3 Zaman Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	221
Grafik 4 Astronomi Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	221
Grafik 5 Coğrafi Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı	222
Grafik 6 Hava-Doğa Olayları ile İlgili Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı	222
Grafik 7 Maden Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	223
Grafik 8 Mûsikî Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	223
Grafik 9 Binicilik Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	224
Grafik 10 Askerî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı	224
Grafik 11 Sosyoloji-Felsefe Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	225
Grafik 12 Organ-Beden Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	225
Grafik 13 Tıp Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	226
Grafik 14 Psikoloji Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	226
Grafik 15 Toprak Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	227
Grafik 16 Meslek Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	227
Grafik 17 Yapı Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	228
Grafik 18 Giyim-Kuşam Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	228
Grafik 19 Hukuk Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	229
Grafik 20 Devlet-Yönetim Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı.....	229
Grafik 21 Edebiyat-Sanat Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı	230
Grafik 23 Terimler ve Kavramsal Söz Varlığının Dillere Göre Genel Dağılımı.....	230
Grafik 24 Yüzdesel Dağılım	231

KISALTMALAR LİSTESİ

Eser ve Yazar Kısaltmaları:

AETS	Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü
ÇTS	Çağatay Türkçesi Sözlüğü
DKS	Dînî Kavramlar Sözlüğü
DLT	Dîvânu Lugâti't- Türk
ETG	Eski Türkçenin Grameri
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
FKÇTS	Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü
FTS	Felsefe Terimleri Sözlüğü
İA	İslam Ansiklopedisi
KB	Kutagdu Bilig
KL	Kubbealtı Lugatı
KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
SS	Sosyoloji Sözlüğü
TETTL	Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati
TTSKBS	Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü
TTS	Tasavvuf Terimleri Sözlüğü
TÜDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü

Diller, Tarihî Dönemler ve Lehçeler ile İlgili Kısaltmalar:

Ar.	Arapça
Far.	Farsça
Moğ.	Moğolca
Soğd.	Soğodca
Tü.	Türkçe
Yun.	Yunanca
Alt.	Altay Türkçesi
An. ağıl.	Anadolu ağızları
Arg.	Argu lehçesi

Arg.	Argu Lehçesi
ATü.	Anadolu Türkçesi
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Bşk.	Başkurt Türkçesi
Çağ.	Çağatayca
Çig.	Çiğil lehçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
Çuv.	Çuvaşça
Doğu Tü.	Doğu Türkçesi
DoğuT.	Doğu Türkçesi
EAT.	Eski Anadolu Türkçesi
EKı.	Eski Kıpçakca
Es. Kıpç.	Eski Kıpçakca
ETü.	Eski Türkçe
H. ağz.	Halk ağzları
Hak.	Hakas Türkçesi
Hal.:	Halaçça
Hlç.	Halaç Türkçesi
Hrzm.	Harezmi Türkçesi
Kır.	Kırım Türkçesi
Kkırg.	Kırgız Türkçesi
KKlp.	Karakalpak Türkçesi
Ktü.	Karahanlı Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Oğz.	Oğuzca
Osm.	Osmanlıca
OTü.	Orta Türkçe
Sag.	Sagay Türkçesi
Şor.	Şor Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
TatK.	Kazan Tatar Türkçesi
Tel.	Telafer Ağzı

Trkm.	Türkmen Türkçesi
TTü.	Türkiye Türkçesi
TTü.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Uyg.	Uygurca
Yak.	Yakut Türkçesi
Yak.	Yakut Türkçesi
Yak.	Yakut Türkçesi
Yuyg.	Altay Türkçesi

Kurum Kısaltmaları:

DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı

Dil Bilgisi Kısaltmaları

Fiye	fiilden isim yapan yapım eki
İiye	isimden isim yapım eki
Zfe	zarf fiil eki

0. GİRİŞ

Çağatay Türkçesi, Türkoloji literatüründe XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Doğu Türklüğünün yazı ve konuşma dili olarak tanımlanır. Çağatay Türkçesi, Ali Şîr Nevâî ile gerçek ününe erişmiş olan, aynı zamanda birçok şair ve yazarın da bu yazı dilinde ürünler verdiği bir dönem olmuştur. Bu şairlerden biri de Bâbü'r'dür. Bâbü'r, Türk tarihinde edebiyatçı olmasının yanı sıra hükümdar, komutan, seyyah olarak da bilinen önemli bir şahsiyettir. Bâbü'r Şah'ın bu meziyetleri, vermiş olduğu eserlerde kendini göstermektedir. Bâbü'r'ün çeşitli eserlerinde din, tasavvuf, mûsikî, coğrafya, askerlik vb. konular ele alınmıştır. Bâbü'r Dîvânı, her ne kadar edebi bir eser olsa da bireysel yaşamdan kesitler sunduğu için din, tasavvuf, mûsikî, coğrafya, askerlik, gündelik hayatla ilgili kayda değer söz varlığı ve terim içermektedir. Bir dilin söz varlığı deyimler, terimler, kalıp sözlerden meydana gelir. Bu çalışmada, Bâbü'r Dîvânı'ndaki kavramsal söz varlığı ve terimler incelenecektir.

0.1.ARAŞTIRMANIN AMACI ve HEDEFİ

Yapılan bu çalışmanın amacı, Türk Edebiyatında ve Türk devlet tarihinde önemli bir yeri olan Bâbü'r¹ Şah'ın Dîvân'ındaki kavramsal söz varlığını ve terimleri tespit etmektir. Bu amaçla Dîvân'da tespit edilen kavramsal söz varlığı ve terimler, ait oldukları terminoloji içerisinde ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir. Bu kavramsal söz varlığının ve terimlerin hangi dile ait oldukları köken bakımından bir sınıflandırma yapılarak dönem içerisinde sanat, din, edebiyat, tasavvuf, mûsikî vb. konularda kavramsal söz varlığı üzerinden dönemle ilgili bir kıyaslama yapılacaktır.

Çalışmanın bir diğer amacı, Bâbü'rname üzerinde yapılan çalışmalar dikkate alındığında şairin başka bir eseri olan Dîvân'ı üzerinde yapılmış çalışmaların azlığı nedeniyle bu eseri farklı yönleriyle de değerlendirebilmek için yapılan çalışmayla bu

¹ Bâbü'r'ün adının, Babür, Bâbur, Babur gibi çeşitli kullanımları mevcuttur. Çalışmamızda Bâbü'r şekli tercih edilmiştir.

alandaki boşluğa bir nebze de olsa katkı sunmak istenilmiştir. Bâbürnâme ile ilgili etnografik ve folklorik çalışmaların yanı sıra akrabalık, askerî ve coğrafi olmak üzere çeşitli terim çalışmaları da yapılmıştır. Çalışmada, Dîvân'ın da en az Bâbürnâme kadar coğrafi, siyasî, askerî, edebî konularda zengin bir terminolojiye sahip olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

0.2.ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

“Bâbü Dîvân'ında Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı” adlı bu çalışmada, kaynak eser olarak, Prof. Dr. Bilal Yücel'in, Atatürk Kültür Merkezi tarafından yayımlanan “Bâbü Dîvânı” adlı doktora çalışmasından yararlanılmıştır. Tespit edilen her bir terim yüklendiği anlam çerçevesinde ait olduğu kavramsal söz varlığı içerisinde değerlendirilerek ilgili başlıklara göre tasnif edilmiştir. Her bir terim ve kavramsal söz varlığına ilişkin maddelerden önce kelimelerin sözlükteki anlamları verilmiş, eğer varsa o alan için özel olarak hazırlanmış terim sözlüklerine başvurulmuştur. “Dînî Terimler” için; DİB tarafından hazırlanan Dînî Kavramlar Sözlüğü'ne, Türkçe İlk Kur'ân Tercümesi'ne, “Tasavvuf Terimleri” için; Ethem Cebecioğlu'nun Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'ne, “Mûsikî Terimleri” için; Mûsikî Terimleri Sözlüğü'ne, “Felsefe Terimleri” için; Bedia Akarsu'nun Felsefe Terimleri Sözlüğü'ne, “Sosyoloji Terimleri” için; Hilmi Ziya Ülken'in Sosyoloji Sözlüğü'ne, “Edebiyat Terimleri” için; Turan Karataş'ın Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü'ne bakılmıştır. Türk diline ait olan kavramsal söz varlığı ve terimlere ilişkin malzeme sözlük anlamları verildikten sonra etimolojik açıklamaları da yapılmıştır. Türkçe terimlerin ve kavramsal söz varlığının etimolojik izahlarında, Tuncer Gülensoy'un Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgi Sözlüğü, Hasan Eren'in Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü ve Dîvân Lugâti't Türk'e bakılmıştır. Çağatay Türkçesinde yapılmış söz varlığı ve terim çalışmaları da gözden geçirilmiştir. Bâbü Dîvânı'nda tespit edilen kavramsal söz varlığının ve terimlerin Bâbü-nâme'de karşılığının bulunup bulunmadığına bakılmıştır. Bâbü-nâme'de bulunan kavramsal söz varlığı ve terimlerin geçtiği yerler dipnot olarak verilmiştir. Türkçe terimler ve kavramsal söz varlığı Türk dilinin tarihi dönemindeki değişimleri, tarihî ve çağdaş lehçelerdeki kullanımları da ele alınarak değerlendirilmiştir. Tereddüte düşülen veya herhangi bir dönemde genel bir kavram olarak kullanılan pek çok sözcüğün

beyitlerdeki anlamları göz önünde bulundurularak terim olma özelliği kazanmış olanları değerlendirilmiştir.

0.3.LİTERATÜR TARAMASI

İlgili alan yazın incelendiğinde Dîvân'ın Bâbü'r'ün eserleri arasında daha az çalışıldığı dikkat çekmektedir. Eser ile ilgili ilk çalışma bu çalışmada da kaynak eser olarak kullanılan Prof. Dr. Bilal Yücel'in Bâbü'r Dîvânı adlı doktora çalışmasıdır. Dîvân ile ilgili bir diğer çalışma Ufuk Yıldız tarafından hazırlanan, Bâbü'r Dîvânı İle Muhibbî Dîvânı'nın Ses Bilgisi ve Ekler Açısından Karşılaştırılması (Yıldız, 2016) adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Bir diğer yüksek lisans çalışması Merve Karakaya tarafından hazırlanan Tarihî Kıpçak Metinlerde Dînî Terminoloji adlı çalışmadır. Bu çalışmada, Dîvân'daki bazı Türkçe terimler kısmen ele alınmış bir sınıflandırmaya gidilmemiştir (Karakaya, 2010). Hazırlayacak olduğumuz çalışmada Dîvân ile ilgili genel bir terim çalışmasıdır. Eserle ilgili tespit edilen, makale bazında yapılan çalışmalar ise şunlardır: Arslan (2010). Bâbü'r Dîvânı'nda Öncelemeler ve Öncelemelerde Paralelizm; Bilkan (2002). Dîvân ve Bâbü'rname Işığında Bâbü'r'ün Hindistan Hayatı adlı çalışmalardır. Bâbü'r Dîvânı'nı ele alan genel bir kavramsal söz varlığı ve terim çalışması yapılmamıştır.

0.4.ARAŞTIRMANIN SINIRLILIĞI

Bâbü'r Dîvânı'nda Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı adlı bu çalışmada, terimler köken ve kavram alanları bakımından incelenmiştir. Terimler, köken bakımından incelenirken ayrı bir başlıkla incelenmemiş, kavram alanlarıyla birlikte incelenmiştir.

0.5.ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Çağatay Türkçesi, Türkoloji literatüründe XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyılın başlarına kadar Doğu Türklüğünün yazı ve konuşma dili olarak tanımlanır. Bu dil,

sırasıyla Timurlular, Şibanîler Devleti; Bâbü'r Hint İmparatorluğu ile Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarında resmî devlet dili olarak kullanılmıştır (Argunşah, 2021: 15).

Çağatay Türkçesi, kelimenin en geniş manasıyla, Moğol istilasından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altınordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII- XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klâsik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir (İA, 2023).

Çağatay kelimesi, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'dan gelmektedir. Cengiz Han ölmeden önce Moğol İmparatorluğu'nu çocukları arasında paylaştırdı. Çağatay, Mâverâünnehir'i, Semireç'i ve Doğu Türkistan'ı almıştır. Çağatay'ın payitahtı İli vadisinde olmuştur. İmparatorluk, Çağatay'ın büyük oğlu Kara Han'ın ölümünden sonra, Mâverâhünnehir ve Moğolistan olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Tuğluk Timur tarafından tekrar birleştirilen imparatorluk, Tuğluk Timur'un ölümünden hemen sonra Timurlenk'in idaresi altına girmiştir (Eckmann, 2013: 10).

Çağatay kelimesi, imparatorluğun resmî dili olarak, Duva Han zamanından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Çağatay éli/i, Çağatay haylı, Çağatay halkı terimleri, XV. yüzyıl yazarları tarafından Timurlu İmparatorluğu'ndaki Türk halkı anlamında kullanılmıştır. Çağatay kelimesi kaynaklarda farklı adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır. Bâbü'rname'de hânın maiyetini oluşturanlardan birinin Çağataylılar olduğu; Zafernâme'de Timurlenk'in ordusu için "Çağatay çeriği" ifadesinin kullanıldığı; XIII. ve XIV. yüzyıl Bizans kaynaklarında Batı Türkistan'ın Türk unsurları için "Çakhataides, Çakhataes, Çağakae" ifadeleri kullanılmıştır (Eckmann, 2013: 10-11).

0.5.1. Çağatay Türkçesinin Dönemleri

Çağatay Türkçesinin dönemleri ile ilgili olarak; Eckmann, Shcherbak, Köprülü, Eraslan, Canpolat ve Samoyloviç vb. Türkologlar çeşitli tasnif denemelerinde bulunmuşlardır.

Samoyloviç tasnifinde Orta Asya coğrafyasında gelişen dili dört döneme ayırmıştır (İA, 2023):

1. Karahanlı Türkçesi veya Kâşgar Türkçesi (XI-XII. yüzyıllar)
2. Kıpçak- Oğuz Türkçesi (XIII-XIV. yüzyıllar)
3. Çağatayca (XV-XIX. yüzyıllar)
4. Özbekçe (XX. yüzyıl)

Köprülü Çağatay Türkçesi dönemini beş ayrı başlıkta tasnif etmiştir (Köprülü, 1945: 270-323):

1. İlk Çağatay dönemi (XII-XIV. yüzyıllar)
2. Klasik dönemin başlangıcı (XV. yüzyılın ilk yarısı)
3. Klasik Çağatay dönemi (XV. yüzyılın son yarısı)
4. Klasik dönemin devamı (XVI. yüzyıl)
5. Gerileme ve çökme dönemi (XVII-XIX. yüzyıllar)

Köprülü, klasik dönemin başlangıcını Nevâyî'ye kadar olan dönem olarak ele alır ve Nevâyî'yi klasik dönem içerisinde değerlendirir. Bâbü, Köprülü'nün tasnifinde klâsik dönemin devamında yer alır.

Shcherbak, Çağatay Türkçesini Özbek Türkçesine dâhil etmiş ve üç dönemde incelemiştir (İA, 2023):

1. İlk devir (X-XIII. yüzyıllar): Müşterek devir olup Batı ve Güney Türkçesi unsurlarının dile girdiği dönemdir.
2. İkinci devir (XIV-XVIII yüzyıllar): Çağatay Türkçesini suni bir dil olarak kabul edildiği devirdir.
3. Üçüncü devir (XVII- XVIII yüzyıllar): Özbekçeye yerel dil unsurlarının girdiği devirdir.

Eckmann (2013: 16), XI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonuna kadar devam eden Orta Asya İslâmî-Türk yazı dilinin gelişimini üçe ayırır. Çağatay Türkçesi, bu evreler içinde üçüncüsüdür:

1. Karahanlı veya Hakaniye Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar)
2. Harezmi Türkçesi (XIV. yüzyıl)
3. Çağatay Türkçesi (XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar)

Eckmann (Eckmann, 2013: 16): Çağatay Türkçesinin kendi içerisindeki gelişimini de göz önünde bulundurarak bu dönemi dörde ayırır:

1. İlk Çağatay Türkçesi veya Nevâyî'den önceki Çağatay Türkçesi dönemi (XV. yüzyıl- XV. Yüzyılın ortaları)
2. Klasik Çağatay Türkçesi Dönemi (XV. yüzyılın ortaları- XVI. yüzyılın ortaları)
3. Klasik Dönemden sonraki Çağatay Türkçesi dönemi (XVII. yüzyılın sonuna kadar).
4. Son Çağatay Türkçesi dönemi (XVIII-XIX. yy)

Araştırmacılar tarafından, Çağatay Türkçesinin dönemleri üzerine yapılan tasnif denemeleri içerisinde en yaygın olanı ve kabul edileni J. Eckmann tasnifidir.

0.5.2. Çağatay Edebiyatı Yazarları

Klasik Öncesi Dönem Yazarları (XV. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin 1465'te ilk divanını tertibine kadar): Sibicabî, Yûsuf Emîrî, Aţâ'î, Aḥmedî, Ḥaydar, Ḥarezmi, Harezmli Ḥâfız, Mevlana Sekkākî, Seyyid Aḥmed Mîrzâ, Yâqînî, Mansur Bahşî, Seyyid Kasımî, Gedaî, Lutfî.

Klasik Dönem Yazarları (1465-1600): Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevayî, Hamidî, Şahî, Şibanî, Muhammed Salih, Padişah Hoca, Gazi Zahiraddin Muhammed Bâbur, Ubeydullah Han, Bayram Ḥan, Kâmran Mirza

Klasik Sonrası Dönem Yazarları (1600-1921): Ebü'l- ğāzî Bahadır Ḥan, Baba Raḥîm Meşreb, Şaykalî, Şüfî Yâr, Turdî, Hüveydâ, Mû'niş Ḥarezmi, Muḥammed Rîza Agâhî, 'Ömer Ḥan, Nâdire, Maḥzune, Üveysî, Nâdir, Külḥânî, Maḥmur, 'Osmân Ḥoca Zârî, Furkat, Nemenganlı Şevkî.

0.6.BÂBÜR ŞAH HAYATI, ESERLERİ VE EDEBİ KİŞİLİĞİ

0.6.1. Bâbüş Şah'ın Hayatı

14 Şubat 1483'te Fergana'da doğmuştur. Gâzî Zahîrüddîn Muhammed Bâbüş'ün soyu, baba tarafından Timur'a, anne tarafından Çingiz'e dayanır. Babası Ömer Şeyh Mirza, annesi Kutluğ Nigâr Hanım'dır. Zahîrüd-dîn Muhammed adını Hoca Nasrüddin Ubeydullah koymuş olup, daha sonra adına eski Türk geleneğindeki “kaplan veya panter” anlamına gelen Bâbüş eklenmiştir (Yücel, 1995: 10; Pırlanta, 2016: 217).

Eğitim maksadıyla Endican'a vali olarak gönderilmiştir. On iki yaşında babasını kaybeden Bâbüş, 10 Haziran 1494'te Fergana'da tahta çıkar ve zamanını bu dönemden itibaren siyasî ve askerî mücadelelerle geçirir. Bâbüş'ün padişah olduğu sıralarda Semerkant'a Ahmet Mirza; Hisar ve Bedahşan'da Sultan Mahmud Mirza; Kâbil'de Uluğ Bey; Herat'da ise Hüseyin Baykara padişaktır. Türkmenlerin büyük bölümü, Şah İsmail'in egemenliğı altında tehlikede iken Hindistan'da ise toplumsal yapı karışık bir durumdadır. Hindistan'ın her bölgesinde bir mirza, han, bey ve râca bulunmaktadır. Bâbüş, tahta çıktığında amcası Sultan Ahmed Mirza ve dayısı Sultan Mahmut Mirza'ya karşı da varlığını korumak zorunda kalmıştır (Yücel, 1995: 10).

Bâbüş müttefiklerinin yardımıyla 1497'de Semerkant'ı alır. Hastalığından dolayı uzun süre burada konaklamak zorunda kalmıştır. Çevresindeki bey ve komutanlar onu bırakarak geri dönmüşlerdir. Fergana'ya bağı Ahsi Kalesi komutanı Uzun Hasan, Bâbüş'ü bırakıp gidenlerin çoğunu toplayarak Endican'ı kuşatmıştır. Yanındaki iki yüz elli kişiyle Endican'a döner ve şehrin düştüğünü öğrenir. Bu durum üzerine Hocent'e giderek dayısına sığınır ve on beş ay sonra Endican'ı tekrar alır. Özbek hükümdarı Şeybanî Han ile 1501 yazında Ser-i Pül bölgesinde çarpışır ve yenilgiye uğrar. Bâbüş bu çarpışmada hem maddî hem de manevî olarak büyük zorluklar yaşamış ve tekrar dayısına sığınmıştır. Yeri geldiğinde aç susuz bir şekilde aylarca soğukta yürümüş mağaralarda, taş oyuklarda zorlu şartlar altında yaşamıştır. Şeybanî'nin Şâh İsmail tarafından öldürölmesi üzerine Bâbüş Maverâünnehr'i ele geçirmek ister. Şah İsmail ile çeşitli anlaşmalar yapan Bâbüş bu konuda umduğunu

bulamaz ve tekrar Hisar, Buhara ve Semerkant'ı kaybeder. 1519-1526 yılları arasında Hindistan'a beş büyük sefer düzenlemiştir. Pencap, Kandeher, Lahor, Delhi ve Agrayı fetheder. Bâbü'ün bu kazanımları sonucunda Hind-Moğol İmparatorluğu kurulmuştur (Yücel, 1995: 10-12; Pırlanta, 2016: 217- 219).

Bâbü'ün Hindistan'daki iki büyük düşmanı İbrahim Lûdî ve Rapçutların reisi Rânâ Sanga'dır. Bu iki büyük düşmanı da yenen Bâbü bunun üzerine "Gâzî" ünvanını alır ve siyasî birliği tesis etmeye çalışır. Bâbü Hindistan coğrafyasında Hintliler ile girmiş olduğu mücadeleyi ve yaşadığı zorlu şartları şu beyitler ile açıklar:

İslâm için âvâre-i yazı boldum

Küffâr u Hünûd harb-sâzı boldum

Cezm iylep idim özni şehîd olmakka

El-minnetü-lil'lah ki gâzî boldum (260-318-1)

(İslam için ovaların evsiz barksızı oldum. Hint kâfirleri ile savaştım. Kendimi şehit eylemek için niyetlemiştim. Allah'a şükürler olsun ki gazi oldum.)

Horāsānga on ay tartıp çirig Kābil sarı yandunġ

Kış içre naḥçîrân birle ol yol vehmi cān aldı

Bu furşatta kişi ötmey durur hergiz bu dabandın

Biz öttük lîk ilniġ ilig ayağın savuḡ çaldı

Niçe kün qar tipip muz yastanıp teşvîş ile kondunġ

Savuḡ u qar asru bî-ḥad için il kõnġül saldı

Cibe atları ilniġ kaldı ekşer yol yaman için

Bu yörüşte ziyān köp boldı barı yaḥşı at kâldı (280/397)

(Horasan'a on ay asker sevk edip Kabil tarafına yöneldin. Şüphesiz kışın yaban hayvanlarının korkusu ve yol kuruntusu can aldı. Bu durumda insan asla bu dağdan geçmez. Biz geçtik lakin ülkenin soğuğu el ve ayağa zarar verdi. Çoğu gün kar çiğneyip buza dayanarak bu gaile konakladın. Soğuk ve kar hadsiz olduğu için halk vazgeçti. Cephe atları yabancılara kaldı, tüm yollar düşmanın önünde açıldı. Bu yürüyüşte zarar çok oldu, neyse ki atın iyisi kaldı.)

Çocukluk çağlarından itibaren çeşitli hastalıklar ile mücadele eden Bâbü, İbrahim Lûdî'nin annesi tarafından zehirletilmiştir. Bu zehrin etkisinden dolayı

hayatını kaybeden Bâbü, büyük oğlu Hümâyûn'u padişah ilân eder ve 26.12.1530'da 48 yaşında hayatını kaybeder. Naaşı Cemne nehri kenarındaki Nûr Efşân bölgesinde toprağa verilmiştir. Vasiyeti üzerine altı ay sonra naaşı Kâbil'e taşınmıştır ve daha sonra torunu Şah Cihan tarafından Kâbil'de 1646'da türbe yaptırılmıştır (Yücel, 1995: 12).

0.6.2. Bâbü Şah'ın Eserleri

Bâbü'nün edebî, dînî, askerî, siyasî vb. konularda çok yönlü bir kişiliğe sahip olması eserlerinde kendini göstermiştir. Tasavvuf, edebiyat, fıkıh, harp sanatı, coğrafya vb. konularda eserler vermiştir. Bâbü'nün Dîvân, Bâbü-nâme, Aruz Risalesi, Mübeyyen ve Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi olmak üzere bilinen beş eseri bulunmaktadır. Kendi özel uğraşları olan müzik ve harp sanatları ile ilgili iki eserinin daha olduğu söylene de bunlara ulaşamamıştır.

Dîvân: Gazel, mesnevi, rubai, muamma, kıta, tuyuğ, matla, beyit müfred gibi türlerdeki şiirleri içerir. Dîvân'ın başında Risâle-i Validîyye Tercümesi de yer alır. Dîvân'da aşk tabiat güzellik, ahlâk, tasavvuf ve sosyal hayatla ilgili konular işlenmiştir.

Dîvân, Bâbü'nün hayat görüşünü, karakterini ve sanat gücünü göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bütün söz ve şekil sanatlarına hâkim olmasına rağmen sanat endişesinden uzak adeta konuşur gibi yazmıştır. Büyük vak'a romanlarının muhtevasına sahip olduğunu söyleyebileceğimiz Bâbü Dîvânı, bu haliyle hükümdar şairin, şöhretinden de büyük gönlünün bir aynası sayılabilir (Yücel, 1995: 19).

Bâbü Dîvânı'nda, Risâle- i Vâlidîyye Tercümesi, 119 gazel 18 mesnevî, 210 rubaî, 57 muamma, 19 kıt'a, 15 tuyuğ, 79 matla', 7 masnû' şiir, 16 nâtanam gazel, 3 nazm, 16 musarra' beyit, 5 müfred, 4 mensur parça bulunmaktadır. Farsça 2 gazel, 12 rubaî, 8 kıt'a, 17 matla' ve 1 mensur parça vardır. Bâbü Dîvânı ile ilgili bilimsel çalışmayı Bilal Yücel yapmıştır.

Eserin Nüshaları: Üniversite Nüshası, Paris Nüshası, Topkapı Nüshası, Muallim Cevdet Nüshası, Rampur Nüshası, Tahran Nüshası olmak üzere toplam 6 adet nüshası bulunmaktadır.

Üniversite Nüshası: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No: 3743'de kayıtlıdır. Sırtı koyu kavrengi meşin, miklepli ve mukavva üzerine ebrulu kâğıtla ciltlenmiş olup 13.7x20 cm ölçülerindedir. Filigransız ve âharlı krem renginde kâğıt kullanılan yazma, 105 varaktır. Eser adı olarak *Dīvān-ı Bābūr Şāh-ı Çağatayī* yazılmıştır (Yücel, 1995: 19).

Paris Nüshası: Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc. 1230'da kayıtlıdır. Fars tezniyatlı kırmızı deriyle ciltlenmiş, 21x14 (12x6.8) cm ölçülerinde, 50 varak, gösterişli fakat yıpranmış bir yazmadır. Sayfaların kenarı tezhipli, cedveller renkli ve altın yaldızlıdır. Farsça ve Türkçe bazı haşiyeler vardır. *Eş'ār-ı Hażret-i Bābūr Pādīşāh ve Dīvān-ı Türki-i Bābūr Pādīşah ma'a Taşvir-i iṣān* yazıları bulunmaktadır (Yücel, 1995: 21).

Topkapı Nüshası: Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi no: 2314 (mükerrer R.741)'de kayıtlıdır. Saray kütüphanesinde bulunduğu için özel bir görünüşe sahiptir. Osmanlı tarzında halkâri ile süslenmiştir. 22.5x14 (13.8x8.5) ölçülerinde ve 54 varak hacmindeki bu yazmada aharlı kâğıt kullanılmıştır. Serlevhada eser ismi olarak *Dīvān-ı Sulṭānu'l- a'zam Bābūr Mīrzā Aleyhi'r rahmetü ve'l gufrān* yazılıdır (Yücel, 1995: 23).

Muallim Cevdet Nüshası: İstanbul 100. Yıl Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları K. 332'de kayıtlıdır. Mukavva üzerine kırmızı bez kaplı, sırtı bordo deri ve iç kapak ebruludur. 12. 3x17 (9.2x12.5) cm. ölçülerinde ve 74 varak hacmindeki yazmada az aharlı, filigransız abadi kâğıt kullanılmıştır. Serlevhada eser ismi olarak *Dīvān-ı Mīrzā Bābūr* yazılıdır (Yücel, 1995: 24).

Rampur Nüshası: Rampur, (Hindistan)'daki Nevvab Kütüphanesi'nde (Library of His Highness Nawwab) bulunmaktadır. Her sayfada 13 satır bulunmaktadır. Eserin fizikî durumu iyi olmadığından tamir görmüştür ve tamir esnasında da bazı tahribatlara uğramıştır (Yücel, 1995: 24).

Tahran Nüshası: Tahran, Kütüphane-i Saltanatı'de bulunan bu nüsha, Togan tarafından tanıtılmıştır. Mukavva üzerine koyu lâciverd deri ile ciltlenmiş olup tezhiplidir. 41x26 cm. ölçülerindeki yazma, erguvanî sade kâğıtla 1306 sayfadır. Beş bölümden oluşan külliyat, her sayfada 9 satır Türkçe ve satır arasında kırmızı mürekkeple 9 satır Farsça tercümesi

bulunmaktadır. *Tārīḫ-i Vaḳāyi'-i Bāburī* adıyla defter no: 2249 sıra no: 200'de kayıtlı bir külliyatdır (Yücel, 1995: 25).

Bâbü-r-nâme: Bu eser diğer adıyla Vekâyi klasik Çağatay Türkçesi ile yazılmış bir nesir örneğidir. Eser hatırat örneği olup bizzat yazarının gezip gördüğü yerler ve oraların kültürüne dair bilgiler verir.

Bâbü-r-nâme, tarihî vesika olmanın ötesinde, insan portrelerinin, eşya ve tabiat tasvirlerinin, coğrafi özelliklerin yer aldığı, yer yer folklor, etnografya, zooloji ve botaniğin ilgisini çekebilecek bilgilerin verildiği bir kısmı hatırat, bir kısmı da daha ziyade günlük karakteri gösteren, derin bir gözlem, engin bir sezi ve tecrübeye dayalı bir otobiyografidir (Argunşah, 2021: 71).

Eser'de XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başı Orta Asya, Afganistan, Hindistan coğrafyası ile ilgili önemli bilgiler yer alır. Fergana, Kâbil ve Hindistan olmak üzere üç bölümden oluşur. 1589'da Bayram Han'ın torunu Abdurrahim Mirza tarafından Farsça'ya çevrilmiştir. Latince, Felemenkçe, Almanca, İngilizce, Rusça, Urduca ve Hintçeye çevrilmiştir. Bâbü-r-nâme'nin Kazan Nüshası 1857'de İliminskiy tarafından incelenmiştir. Eser Pavet de Courteille tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Haydarâbad Nüshası A.S. Beveridge tıpkıbasım olarak yayımlamıştır. Eserin İngilizceye çevirisi Beveridge tarafından yapılmıştır. Wheler M. Thackston tarafından Çağatay Türkçesi aslı, Abdurrahim Hanhanan'ın Farsça tercümesi ve İngilizce tercümesi üç cilt olarak yayımlanmıştır. Thackston tarafından Bâbü-r-nâme'nin 1996'da İngilizceye yeni bir çevirisi daha yapılmıştır (Akar, 2018: 206-207). Eserle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. İngilizce tercümesi Annette Beveridge tarafından "The-Bābur-nāma In English (Memoirs of Babur)"; Fransızca tercümesi ise A. Pavet Courteille tarafından "Mémoires de Baber" adıyla yayımlanmıştır.

Aruz Risalesi: Bu eser, Bâbü-r'ün Nevâyî'nin aruzla ilgili eseri Mîzânü'l Evzân'ına nazire olarak yazılmış bir eserdir. Eserde aruzun bazı kullanım şekilleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Eserin bir nüshası Paris Bipliotheque Nationale'de, bir nüshası da Tahran Kütübhâne-i Saltanatî'de bulunmaktadır. M. Shcherbak'ın eser ile ilgili çalışması mevcuttur (Yücel, 2017: 17).

Ayrıca eserinde aruzla yazılı metinlerde görülen yazım kuralları ve bunların telâffuzlarıyla ilgili olarak öncelikle Türkçe bazı dil unsurlarını, Farsça ile az da olsa Arapçadaki karşılıklarını mukayeseli olarak ele almaktadır. Bâbü’ün eserinde verdiği bu bilgiler, açıklamalar, sadece aruz gereği yapılan değişiklikleri değil, özellikle Çağatay Türkçesi birtakım dil bilgisi kurallarını ortaya koyması açısından da önemlidir (Oral Seyhan 2004: 219).

Mübeyyen Der Fıkıh: Bu eser, dînî yönü de edebî yanı kadar kuvvetli olan Bâbü’ün Hanefî mezhebi ile ilgili kaleme aldığı bir fıkıh kitabıdır. Eser namaz, zekât, oruç ve hac olmak üzere beş bölümden oluşur ve aruzla yazılmıştır. 2558 beyitten oluşan eserde mensur bölümler de bulunmaktadır. Feilâtün mefâilün feilün vezniyle yazılmıştır. Taşkent’te yazma nüshaları bulunan eserin Petersburg, Tahran, Berlin kütüphanelerinde de nüshaları bulunmaktadır. Saidbek Hasan ve Hamidbek Hasan tarafından 2000’de Mübeyyin adıyla Taşkent’de yayımlanmıştır (Aydın, 2017: 157; Yücel, 1995: 17). Eserin bilimsel yayımını Tanju Oral Seyhan tarafından yapılmıştır.

Risale-i Vâlidîyye: Mutasavvıf, Ubeydullah Ahrar’ın Vâlidîyye adlı tasavvuf ahlâkını anlatan eserinin Farsçadan Çağatay Türkçesine çevirisidir. Aruzun, feilâtün feilâtün feilün vezniyle yazılmıştır. Bâbü yakalanmış olduğu bir hastalık sonucu Hâce Ubeydullah’ın maneviyatına mazhar olmak için şifa niyetine bu eseri yazmıştır. Bâbü bu eserden sonra büyük bir ruhî değişim geçirmiş ve dünyanın eğlencelerinden vazgeçerek tasavvufa yönelmiştir. Eser, Bâbü’ün Dîvân’ı içerisinde yer alır. Bir Nüshası İstanbul Üniversitesi’nde bulunmaktadır ve Köprülü tarafından yayımlanmıştır. Eseri A.J.E. Bodrogligeti de Ural-Altaische Jahrbücher (1984, s.1-61) dergisinde yayımlamıştır. Bilal Yücel yayımlamış olduğu Bâbü Dîvânı’nın başında bu esere de yer vermiştir (Bilkan, 1999: 106; Yücel, 1995: 18). Eserin Ali Faut Bilkan tarafından çevirisi yayımlanmıştır.

0.6.3. Bâbü Şah’ın Kişiliği

Türk tarihinde, hükümdarlığın yanı sıra sanat ve edebiyat ile ilgilenen birçok isim vardır. Bâbü, bu hükümdarlardan biri olmakla birlikte onu diğerlerinden ayrı kılan yönleri de vardır. Bâbü, şairliğinin yanı sıra mûsikî, hat, zooloji, botanik, fıkıh,

atçılık, atıcılık, pezyaj, mimarî, kütüphanecilik gibi alanlarda da kendisini ispatlamış çok yönlü bir hükümdar olmuştur. Yücel'in aktardığına göre İngiliz şarkiyatçı Edward Golden, yaşadığı dönem özellikleri göz önüne alındığında, hükümdar ve edip yönüyle onu Sezar'a benzetmekte fakat Sezar'dan daha fazla sevilen bir şahsiyet olduğunu ifade etmektedir (Yücel, 1995: 12).

Bâbüir kurduğı devlet ve oynadığı rol bakımından Türk tarihinin önde gelen simalarından biridir. Batılı yazarlar, o devirde pek az hükümdarda görülen meziyetleri şahsında toplamış olan Bâbüir'e hayrandırlar ve başka hiçbir kahramanın kendisini onun Bâbüir-nâme'sindeki kadar güzel tasvir edemediğinin kanaatindedirler (İA, 2023).

Bâbüir, ayrıca bu derinlikli edebiyat ve sanat bilgisin yanında iyi bir komutan ve diplomattır. Kılıç kullanma, ok atma, ata binme gibi konularda mahirdir. Bâbüir, yapmış olduğı savaşları hiçbir zaman uzaktan yönetmemiş, siperde askerleri ile birlikte savaşmıştır. Fethetmiş olduğı bölgelerde hiçbir zaman yağma politikası gütmemiş oradaki halkın can ve mal güvenliğini daima tesis etmiştir. Bâbüir vermiş olduğı varlık mücadelesi içerisinde daima Kur'an âyetlerine sığınmıştır. Bu durumu Vekâyi adlı eserinde sık sık örneklerle ifade eder. Kur'an'ı çok iyi bilen ve ona hâkim olan Bâbüir, tamamen kendi icat etmiş olduğı Bâburî yazı hattı ile de Kur'an yazdırtmıştır. Onun, Kur'an ile olan bağıını düşünecek olursak fethetmiş olduğı yerlerde ekinlere, insanların canına, mallarına karşı son derece dikkatli ve titiz olmasını Bakara Suresi'nin 205. ayetine bağlayabiliriz: *"İş başına geçti mi yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, ekini ve nesli helak etmek için koşar. Allah ise bozgunculuğı sevmez."*(Kur'an Meâli, Bakara/205).

Bâbüir'ün, hiçbir şekilde haksızlığa tahammülü olmamış ve insanlara zarar veren çapulcuları öldürttükten sonra ibret için teşhir ettirtmiştir. Bâbüir çevresine karşı son derece hassas olan tutumunu Vekâyi adlı eserinde şu şekilde açıklar: *"Halkımın çektiğı eziyeti ben de çekmezsem, insanlıktan uzaklaşırım."* (Vekayi, 1987: 214).

Bâbüir fethetmiş olduğı bölgelerde bayındırlık ve iskân faaliyetlerine de son derece önem vermiş, insanların sosyal olarak iyi şartlarda yaşamaları için azamî

çabayı göstermiştir. Fetih bölgelerinde mimarî işlerin sürekli başında durmuş ve bu çizimleri ile bu çalışmalara yön vermiştir.

Fethettiği her yere, planlarını bizzat kendisinin çizdiği yollar, su depoları, kanallar, bentler ve bahçeler yaptırmıştır. Şehir dışındaki yolların işaret, dinlenme yeri, çeşme, kervansaray, karakol noktaları ve aralarındaki uzaklıkları tespit etmiş, planlarını çizmiştir. Değişik bölgelerden getirttiği süs bitkileri ve meyve ağaçlarıyla kurduğu sayısız bahçe, dillere destan güzellikleri ve özel adlarıyla, Bâbü’den sonra da asırlar boyu korunmuştur (Yücel, 1995: 13).

Bâbü dindar bir kişiliktir, tasavvufla da ilgilenmesine rağmen tarikatların içerisinde bulunmamış ancak mutasavvıflara karşı da son derece hürmetkâr davranmıştır. Bâbü’nün Hanefî fikhî üzerine kaleme aldığı Mübeyyen Der Fıkıh adlı eseri şer’i bilgisini ortaya koyarken; Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi adlı eseri de tasavvufî derinliğini ortaya koymaktadır. Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi, Bâbü’nün bir hastalığa yakalanması sebebiyle Ahrar’ın manevî tecellisinden faydalanmak amacıyla tercüme edilmiş bir tasavvuf kitabıdır. Zaten manevî yönü oldukça güçlü olan Bâbü, bu eseri yazdıktan sonra çok sevdiği içki ve eğlence meclisleri ile arasına tamamen mesafe koymuştur. Bâbü, dervişler ile ilgili olan münasebetini şu şekilde açıklar:

“Dervişler ile hiçbir akrabalığım olmamakla beraber, onlara can ve gönülden bağlıyım; Şahlık ile dervişliğin birbirinden uzak olduğunu söyleme; Şâhım fakat dervişlerin bendesiyim.” (Bâbü, 1987: 435).

Bâbü bu meziyetlerinin yanı sıra iyi bir ediptir. Sadece yazmakla yetinmemiş sürekli okumuştur. Boş zamanlarında sürekli kütüphanesine çekilmiş ve uzun soluklu okumalar yapmıştır. Onun eserlerindeki edebi derinliğin ve üslûp özelliklerinin üstünlüğü bir bakıma bu okumalar ile de ilgili denilebilir. Bâbü, Nevâyî’nin Mîzânü’l- Evzân’ındaki aruz kusurlarını bulacak kadar şiir bilgisine sahiptir.

Bâbü’nün şiiri, maddî ve manevî varlığının ayrılmaz bir unsuru, kişiliğinin vazgeçilemez bir parçasıdır. Geniş ve serbest düşünce sisteminin, hayat görüşünün, sanâtkar ruhunun aynası olan şiirleriyle kendini çevresindekilere sevdirmiş; onlar üzerinde manevî hâkimiyet kurmuştur. Onun, imparatorluğu kadar yükselişinin sırrını işte bu hâkimiyette aramak gerekir (Yücel, 1995: 15).

Bâbü'r'ün şiiri, yazdıkları basit bir heveskârlığın alelâde ifadeleri olmaktan ileri gidememiş bazı şair hükümdarlarınkinden tamamıyla farklı olup edebî ilimleri çok iyi bilen, Türk ve Acem şiirini ne derece yakından tanıyıp incelemiş olduğu aruz nazariyatı üzerindeki eseriyle de ortaya koymuş, söyleyiş gücü kuvvetli, ileri zevk sahibi usta bir kalemin mahsulüdür (İA, 2023).

Bâbü'r, Türk Edebiyatı'nda yaşadığı dönem itibariyle Çağatay Türkçesinin en büyük şairi; Ali Şir Nevâyî'den sonra ismi zikredilebilecek ikinci büyük şairidir denilebilir. Hatta Semerkant'ı ikinci defa aldığı zaman Ali Şir Nevâyî'den bir mektup almış, bu mektubun arkasına Türkçe bir beyit iliştiirmiş cevap alana kadar Semerkant'ı tekrar kaybetmiştir (Pırlanta, 2016: 240). Bâbü'r Şah'ın, bu çok yönlü uğraşları göz önüne alındığında onun bir hükümdar ve asker olmaktan öte son derece entelektüel vasıflara da sahip olan bir kişilik olduğu anlaşılabacaktır.

0.6.4. Bâbü'r ve Çağatay Türkçesi ile İlgili Söz Varlığı- Terim Çalışmaları

- Akyol, E. (2014). *Bâburnâme: Bir Birey Olarak Bâbur ve Yeni Bir Nasihatnâme Türü*. Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Atam, A. (2021). *Babur-nâme'nin [120a-183a] Varakları Arasındaki Bölümün Tematik Sözlüğü (İsimler)*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Battal, İ. (2021). *Abuşka Lügatinde Söz Varlığı*. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Bilveren, T. (2015). Bâbü'rname'deki Bazı Kelimelerin Etimolojik Tahlili. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (9), s. 114-1.
- Ceylan, N. (2009). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbü'r Mirzâ'nın Eserlerinde İkilemeler*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Çankaya, B. (2021). *Bâbü'r Şâh'ın Gazelleri Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Doğan, M. (2023). Gazi Muhammed Zahirreddin Bâbü'r Şah'ın Hatıratı Bâbü'rname'de Yer Alan Gastronomi Unsurlarının Değerlendirilmesi. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2 (2), s. 130-157.
- Erim, N. (2022). *Baburname'de Fiil Yapımı*. Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

- Gül, E. (2014). Bâbü-r-nâme’de Geçen Askeri Terimler Üzerine, *Bilig*, S.62, C.1, s.27-103.
- Güneri, M. (2001). *Babur’un Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hizmetleri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hezer A, Y. (2021). *Bâbü-r-nâme’nin [184a- 244b] Varakları Arasındaki Bölümün Tematik Sözlüğü (İsimler)*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Kara, Hatice K. (2022). *Babur-nâme’nin [245a- 382b] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Karakaya, M. (2010). *Tarihî Kıpçak Metinlerinde Dînî Terminoloji*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karataş, A. (2022). Bâbü-r-nâme’de Ölüm Kavramı. *International Journal Of Turkish Academic Studies (TURAS)*, C. 3, S. 1, s.88-102.
- Kavallı, S. (2020). Bâbü-r-nâme’deki Zaman İfadeleri. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, S 4, C 3, s. 315-344.
- Kızı, L. (2021). *Ali Şir Nevâyi’nin Eserlerinde Kültürel Söz Varlığı*. Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kızılarıslan, E. (2022). *Fethali Kaçar Lügatinin Tematik ve Etimolojik Söz Varlığı*. Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Koç, B. (2011). *Bâbürlüler Devleti’nin Kurucusu Bâbü-r Şah’ın Dış Siyaseti*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Koç, B. (2013). Hindistan’da Türklük Müslüman Türk İmparatorları Zahirü’-d- Din Muhammed Babür Şah Gazi, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, s.271-282.
- Kumsar, A. (2021). *Babur-nâme’nin [1b-120a] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Kuş, C. (2019). Babür Şah’ın Varlık Mücadelesi ve Hükümdarlık Döneminde Sığındığı Kur’an Ayetleri. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), s. 145-168.
- Özlü, İ. (2022). *Bâbü-r-nâme’de Söz Yapımı: İsimler*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Öztürk, K. (2021). *Babur-nâme’nin [61a-121a] Varakları Arasındaki Bölümün Tematik Açidan Söz Varlığının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Pehlivan, B. (2021). *Türkmen Türkçesi İle Çağatay Türkçesinin Karşılaştırılmalı Söz Varlığı*. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

- Pırlanta, İ. (2006). Bâbü Şâh'ın Hayatı ve Kişiliği. Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.10, C.10, s. 215-245.
- Samiullah, M. (2018). *Bâbü-nâme'deki Coğrafi Terimlerin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleriyle Fonetik ve Semantik Açidan Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Seyhan, O. (2007). Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, s.116-145.
- Seyhan, O. (2011). Eserlerine Göre Bâbü Şâh'ın Sosyal Devlet Anlayışı. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/3 Summer 2011, p. 297-327.
- Shahin, S. (2022). *Bâbü Şah ve Bâbürlü Devletin Kuruluşu*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Teres, E. (2010). Çağataycanın Sözcük Varlığı ve Bu Söz Varlığından Birkaç Sözcük Üzerine. *Folklor/ Edebiyat*, 16 (62), s. 69-83.
- Teres E. Yalçinkaya H (2015). Bâbü'ün Hatıratında Geçen Askerlik İle İlgili Bazı Nesne Adları. *Folklor/ Edebiyat*, 21 (84), s.233-239.
- Timuçin, A. (2013). Bâbü Şâh Şiirinde Görülen Somutlayıcı Anlatım Yolları Tarz-ı Vâsûht ve Aşka İlişkin Bazı Tespît ve Değerlendirmeler. *Journal of Turkish Studies*, S 8, C 4, s. 269-294.
- Toprak, F. (2017). *Hoca Nazar Hüveydâ, Râhat-ı Dil (İnceleme- Metin- Dizin)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Turan, F. (2017). Hindistan'da Yazılmış Çağatayca Sözlüklerde At ve Atçılığa Dair Kelimeler. *Prof. Dr. Nuri Yüce Armağanı*. Ankara: Güncel.
- Turan, F. (2019). Hindistan Babürlü Devletinde Yazılan Çağatayca Sözlüklerde Devlet Yönetimi ve Askeri Teşkilatla İlgili Kelimelere Dair. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, LIX/1: 203-220.
- Uluu, D. (2018). *Bâbüname'de Sosyo-Kültürel ve Edebî Hayat*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Yıldız, S. (2023). *Bâbü Divânı'nın Türkiye Türkçesine Aktarımı*. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Yılmaz, N. (2021). *Babur-nâme'nin [120a- 244B] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe Ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

0.7.DİLİN SÖZ VARLIĞI ve SÖZ VARLIĞI İÇERİSİNDE TERİMLER

0.7.1. Söz Varlığı Nedir?

Bir dilin söz varlığı farklı birimlerden oluşur. Söz varlığı, toplum dil ile ilişkisinin açık bir örneğidir. Söz varlığı kendine özgün, devingen, birçok alt birimden oluşan bir sistemdir. Bu alt birimlerde; deyimler, kalıp sözler, terimler yer almaktadır. Söz varlığı denilince sadece dile ait kelimeleri değil bu katmanları da göz önünde bulundurmak gerekir (Kalafat, 2014: 318; Şahin, 2006: 123).

“Bir dilin söz varlığı denince, yalnızca, o dilin sözcüklerini değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarının oluşturduğu bütünü anlıyoruz.” (Aksan, 2006: 7).

Söz varlığı aynı zamanda o dili konuşan toplumun, günlük yaşamı, halk kültürü, dînî inançları, doğayı algılama biçimleri, evren algısı, sağlık uygulamaları vb. konularda önemli ipuçları verir. *“Söz varlığını basit bir terim şeklinde, kelimeler bütünü şeklinde anlamak ve yorumlamak da doğru değildir. Söz varlığı dili kullanan toplumun kültürünü, düşünce yapısını, dünya görüşünü yansıtan en önemli araçtır.” (Şahin, 2006: 124).*

Söz varlığı, sadece bir dilde bir takım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar- ya da dilbilimdeki terimiyle göstergeler- olarak değil, aynı zamanda o dili konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir (Aksan, 1996: 7).

0.7.2. Söz Varlığı Terim İlişkisi

Deyimler, kalıp sözler, kalıplaşmış ifadeler, atasözleri, terimler bir dilin söz varlığı içerisindeki sözcük birimleridir. Bu birimler arasında terimler “alan dili” olarak adlandırılan birimin üyeleridirler (Kalafat, 2014: 318).

“Sözlüksel birimler, terimbütün içine girdiklerinde, yeni özgül bir içerikle, betiklerde ya da bilimsel, uygulamalı bağlamlarda kullanılır, tanımlanır olduğunda terim adını alır.”

Deyimler, terimler vs. kelime kadrosu gelişimini büyük ölçüde genel söz varlığına bağlı olarak devam ettirirler. Bunların gelişmesi, genel söz varlığına bağlıdır. Bütün bunlarla birlikte terimler, genel söz varlığının dışına çıkarak kendi kavramlarıyla yeni öğeler oluşturabilirler. Aynı şekilde alan dili ile genel dile ait kelimeler arasındaki ilişki sonucunda terimlerin genel dile yansıdığı da görülmektedir. Böylece söz varlığı içerisindeki birimlerin birbirleri ile etkileşimde olduğu sonucunu çıkarmak olasıdır (Şahin, 2006: 125-126).

0.7.3. Terim Nedir?

Terim kavramı için, yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından çeşitli tanımlar yapılmıştır. TDK’de terimin tanımı; “bir bilim, sanat, meslek, dalıyla veya bir konuyla ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, ıstılah.” (TDK, 2022) olarak verilmiştir. Bu kelime Türkçede, Lâtince “sınır, son” anlamına gelen terminus kelimesine benzetilerek derle- fiilinin eski biçimi olan ter- fiiline –im eki getirilerek türetilmiştir (Zülfikar, 2011: 20). Terimlerin Lâtince “sınır, son” anlamına karşılık gelmesi terimlerin dildeki diğer kelimelere oranla sınırlı bir anlama sahip olması ile ilgilidir.

Dilaçar (1957: 64), terimi şöyle tanımlamaktadır: Bilim ve sanat kollarında kullanılan, bunların disiplinine ve müfredatına tâbî bulunan ve belirli bir kavramın, nesnenin olayın ya da durumun karşılığı olan kelimedir.

Vardar (1998: 200)’a göre terim (Alm. Terminus, Fr. terme, İng term.), özel bir bilgi ya da etkinlik alanına, bir bilim ya da uzmanlık dalına özgü sözcüktür. Terimler, uzmanlar arasında etkin bir bildirişim sağlanması için gerekli, temel nitelikli öğelerdir. Genel dilde geçerli olan çok anlamlılığa karşın, terim alanında tek anlamlılığa yönelik görülür. Bu olguya bağlı olarak daha hızlı bir yenileniş süreci ve yaratım etkinliği gözlemlenir.

Korkmaz (1992: 149) ise terimi (Alm. Fachausdruck; Fr. term ; İng. term; Osm. Istılah), bilim, teknik, sanat, spor, zanaat gibi çeşitli uzmanlık alanlarının kavramlarına verilen sınırlı ve özel anlamdaki ad olarak ifade eder. şu örneklere yer verir: radyo, televizyon, bilgisayar dil bilimi, yüklem, benzeşme, özgül ağırlık, dörtgen, atardamar, yerçekimi vb.

Karaman (2017: 53) terimbilimini şöyle açıklamaktadır: “*Terimbilimi,  zg n bilgi ve etkinlik alanlarında insanlararası iletişim için gerekli olan sembol düzenlerinin ve dilbilimsel işaretlerin araştırılması ve uygulanması ile ilgilenen bir bilim dalıdır. Her şeyden önce dilbilimine ait bir bilim dalıdır.*”

0.7.4. Türkiye’de Terim Bilimi  alışmaları Tarihçesi

Türk terim bilimi tarihi, Türk dili tarihinin önemli sorun ve konularından biridir. Terim  retimi ve tüketimi uygarlık tercihinin yönünü göstermesi bakımından toplum tarihi için önemlidir. Türkler, tarih boyunca farklı medeniyetlerle tecrübe halinde olmuştur. Dil, bu tecrübelerden en çok etkilenen yapı olmuştur. D n , sosyal, kültürel anlamda yabancı dillerden birçok terim dilimize girmiştir. Türkçenin, ilk yazılı metinlerinden itibaren terimler konusunda ciddi bir birikimi olmasına rağmen bu konu bütüncül bir yaklaşım ile ele alınmamıştır (Eker, 2013: 68).

Türkiye’de terim bilim  alışmaları Cumhuriyet  ncesi ve Cumhuriyet sonrası olmak üzere iki farklı dönemde değerlendirilebilir. Cumhuriyet sonrası dönemde yapılan terim çalışmaları daha sistemli ve planlı çalışmalardır.

 sl m etkisi ile 14. yüzyıldan Tanzimat’a dek olan süre içinde Türkçede temsil edilen terimlerin çoğu Arapça olmuştur. Tıp, mühendislik, dil, s zl k l k vb. alanlarda eserler veren Hacı Paşa, T s , Aksaraylı Abdurahman Yusuf, Vesim Abbas, Zemahşer , Kazasker Tatarcık Abdullah Efendi, Hoca  şhak Efendi gibi isimler  eviri ve telif eserlerde Türkçe terim konusunda gerekli titizliği göstermişlerdir (Karaman, 2017: 26-30).

Nasîrû'd-din-i Tûsî Bah-nâme- ik Şahî adlı eserinde: “[...] Bilgil imdi, kim, ol a’zâ-yı reiseler didigümüz kangı a’zâlardur ve kaçdur? Dörtür: Evvel dimağdur ve yürekür ve bagırdır ve hayalardır. Ve ba’zı hükemâ öyken [akciğer] ve böğrekleri [böbrek] dahi a’zâ-yı reiselerden addetmişleridür. Bunları kavi kılmak gerek. [...]” Bu alıntıda böğrek, öyken, akciğer terimleri dikkat çekmektedir. Yazar Arapça terimlerin yerine Türkçelerini tercih etmiştir (Karaman, 2017: 18).

Tanzimat dönemi, Batı ile bilimsel, sosyal, edebî, politik anlamda ilişkilerin had safhaya çıktığı bir dönem olmuştur. Avrupa ile oluşan bu yakınlaşma sonucu Batı’dan birçok teknik ve edebî terim Türkçeye girmiştir. Bu dönemde doğrudan ödünçleme yerine Türkçe terim oluşturmak için çeşitli çabalar gösterilmiştir.

Bu dönemde terimlerin Türkçeleştirilmesi konusunda Münif Paşa, Rüştü Molla, Cevdet Paşa, Nazaret Hilmi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ahmet Cevdet Paşa, Ali Suavi gibi düşünce ve sanat insanlarının çabaları önemli olmuştur.

Edebiyat-ı Cedîde’de ise bilim dilinin en önemli sorunu ödünçleme olmuştur. Bir terim bazen ödünçleme, kimi zaman ödünçlemesiyle beraber kimi zaman da birden fazla birbirine eş anlamlı görünen Türkçe terim ile karşılanır. Bu dönemde Rıza Tevfik İrtika dergisinde çıkan bir yazı da bilim terimlerinin Arapçadan alınmasını savunur. Meşrutiyet dönemlerinde Maarif Nezareti tarafından kurulan, İstilahat-ı İlmiyye Encümeni ve Tedkikat-ı Lisaniye Hey’eti’nin çalışmaları bulunmaktadır. Bu topluluğun içinde Türkçeyi savunanlar olmakla birlikte Arapçayı savunanlar üstün gelmiştir (Karaman, 2017: 33-35).

Milli Edebiyat’ta dilde sadeleşme ve millileşmeye ayrı bir önem verildiği için terimler konusuna da ayrı bir özen gösterilmiştir. Bu dönemde Yeni Lisan Hareketi’nin dilde sadeleşmeye yönelik attığı adımlar önemlidir. Dönem içerisinde, Türkçenin sadeleşmesi konusunda özellikle Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp gibi Türkçü aydınların önemli bir rolü vardır. Bu dönemde Türkçenin kurallarına uygun olarak ve titizlikte türetilen terimler Cumhuriyet döneminde meyvelerini vermeye başlamıştır (Pilav, 2008: 269).

Cumhuriyet dönemi, terim çalışmalarını belirleyen en önemli husus, dil devrimidir. Atatürk’ün önderliğinde dil konusunda programlı ve disiplinli çalışmalar yürütülmüştür. Gerek alfabe değişimi, gerek dilin sadeleştirilmesi hususunda

gösterilen gayretler önemlidir. Dil devrimi aşamalı olarak gerçekleşmiştir; yazı devrimi, halkın konuşma ve yazı dilinin sadeleştirilmesi, bu çalışmaların bilim sanat diline yansımaları şeklindedir. Bu dönem terim çalışmalarının bilinçli ve sistematik bir şekilde ele alındığı bir dönem olmuştur. 1937 ve 1938 yıllarında bilim ve sanat terimleri özleştirilmesi ve sadeleştirilmesi Türk Dil Devrimi'nin en önemli başarısı olmuştur (Karaman, 2017: 37-38).

Atatürk terim çalışmalarının ülkedeki etkisini öğrenmek için, 1937 yılı sonbaharında, Sivas'a giderek, vaktiyle Sivas Kongresini topladığı lise binasında, 9. sınıfın geometri dersine girmiştir. Atatürk, derslerde izlenen matematik kitabını istemiş, ağıdalı terimlerle dolu eski kitap kendisine verilmiştir. Atatürk, "Bu anlaşılmaz terimlerle, talebelere bilgi verilemez." diyerek kitabı yırtıp atmıştır. Bu olaydan sonra, Atatürk tahta başına geçmiş; "dih" yerine "kenar", "müselles" yerine "üçgen", "müselles mütesavviyüladla" yerine "eşkenarlı üçgen, "zaviye" yerine "açı" diyerek ünlü "Pisagor" davasını öğrencilere anlatmıştır (Hatipoğlu, 1981: 35).

1950'li yıllara gelindiğinde terim çalışmalarında uygulanan yöntem şu şekildedir (Levend, 1972: 468):

1. Terimlerin Fransızca, Osmanlıca, eğer varsa Türkçelerini sıralayan bir liste oluşturulur.
2. Uzmanlarla birlikte ödünclemelerin Türkçedeki eşdeğerleri tespit edilir.
3. Ödünclemeler ve Türkçe eşdeğerlerinden oluşan liste ilgili bilim dalındaki uzmanların görüşü alınarak onaylatılır.
4. Onaylanan liste profesörlere ve uzmanlara gönderilerek dar soruşturma yapılır.
5. Dar soruşturmada geçen liste daha sonra daha sonra öğretmenlere gönderilerek geniş soruşturma yapılır.
6. Son olarak liste uzmanlarla birlikte yeniden gözden geçirilerek son durumuna getirilir.

1960'lı yıllara gelindiğinde uzmanlar çeşitli terim sözlükleri hazırlamıştır. Oluşturulan bu sözlükler terim kolunun onayının ardından basılmıştır. Bir kısmına bizzat Atatürk'ün başkanlık ettiği dil kurultaylarının her birinde terimler ilgili farklı kararlar alınmıştır. Lügat-Istilah kolunun kurulması, ders kitaplarındaki

terimlerin Türkçeleştirilmesi, çeşitli uzmanlık alanlarına ait özel terim sözlüklerinin hazırlanması bu yöndeki çalışmalardan bazılarıdır. 1980 askerî darbesinden sonra çalışmalarına beş yıl ara veren kurum, modern dünyadaki bilimsel ve teknik ilerlemeler doğrultusunda dil, terim ve sözlükçülük alanındaki çalışmalarına ivedilikle devam etmiştir (Karaman, 2017: 41).

0.7.5. Terimlerin Genel Özellikleri

Terimlerin başlıca özelliklerinden biri bilimsel bir kavrama tek karşılık olarak gelmesidir. Bu yönüyle terimler dilin diğer kelimelerinden ayrılırlar. Terim bilimi alanında görüş bildiren araştırmacıların yaygın kabullerine göre, terimler o alan veya meslek grubundaki kişilerce kullanılan sözcüklerdir. Terimlerin özelliklerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

1. Terimler, yan ve mecaz anlamı olmayan kelimelerdir.
2. Terimler, yoruma kapalı; anlamı sınırlı, kesin ve açık olan kelimelerdir.
3. Terimler, kullanıma bağlı olarak anlam kayması ve genişlemesine uğramaz.
4. Terimler, genel dilde yer almaz ancak genel dilden seçilip terimleştirilmiş sözcükler vardır.
5. Terimler, ses şekil ve anlam yönünden ölçünlü sözcüklerdir.
6. Terimler, bağımsız biçim birimleridirler.
7. Terimlerin dil içindeki dolaşımları ait oldukları bilim, spor, sanat ve meslekî alandaki kişilerin dilinde gerçekleşir (Şaş, 2020: 245-246).

0.7.6. Yapı Bakımından Terimler

Terimler uzmanlık alanları ile ilgili sözcükler olduğu için rastgele oluşturulamaz. Terimler yapılırken türetme, birleştirme, birden çok sözcükle karşılama ve anlam aktarımı yollarına başvurulur (Özdemir, 1973: 30).

Türeme

1. Fiil kök ve gövdelerinden türemiş olan isim ve isim soylu terimler
2. İsim kök ve gövdelerinden türemiş olan isim ve isim soylu terimler
3. İsim ve isim soylu kök ve gövdelerden türemiş fiil karşılayan terimler
4. Fiil kök ve gövdelerinden türemiş fiil bildiren terimler (Özdemir, 1973: 25).

Birleştirme

1. Her iki ögesi de isim olanlar
2. Birinci ögesi sıfat, ikinci ögesi isim olanlar
3. Birinci ögesi fiil, ikinci ögesi isim olanlar
4. Birinci ögesi isim, ikinci ögesi fiil olanlar
5. Her iki ögesi fiil olanlar (Özdemir, 1973: 27).

Birden çok sözcükle karşılama bir kavramın tek sözcükle ifade edilemeyeceği sözcük öbeği şeklinde karşılanmasıdır. Anlam aktarımı ise yeni bir terimi karşılamak için terimin anlamını genel dildeki bir sözcüğe aktarmaktır (Özdemir, 1973: 28-29).

0.7.7. Anlam Özellikleri Bakımından Terimler

Terim üretmede ses ve biçim açısından kural ve mantık her ne kadar önemli ise anlam da aynı derecede önemlidir. Kelimenin anlam açısından ele alındığında onun öncelikle bir kavramı çağrıştırması ve dilde bir karşılığının olması gerekir. Yalnızca bir kelimenin bir biçim olarak varlığı yeterli koşul değildir (Zülfıkar, 2011: 147-148).

0.7.8. Ses Özellikleri Bakımından Terimler

Terim türetirken ses ve yapı özelliklerine dikkat edilmelidir. Uygun bir kökün seçimi, buna karşılık gelecek kavramı yansıtacak bir ek eklemek, ses kurallarına uymak ile mümkündür. Terim türetirken kök ve ek birleşmelerinde ünlü ve ünsüz uyumlarına dikkat edilmelidir. Terim türetilirken en başta dilin ses, yapı ve anlam özelliklerine uyulması esastır (Zülfıkar, 2011: 26-29).

0.7.9. Terim Yapma Yolları

Bilimde, sanatta, sporda, sanat ve meslek kollarında özel olarak tanımlanan terimler, son elli yılda Türkçenin terim üretmedeki zengin ek ve kök imkânlarından yararlanılarak yapılmaya çalışılmıştır (Zülfikar, 2011: 1).

Karaman, *Terim Oluşturma Yöntemleri* (2009: 46)'nde terim oluşturma yöntemlerini temelde dil içi terim oluşturma eylemi ile çeviri odaklı terim oluşturma eylemi olarak iki ana başlıkta incelediği görülür.

Dil içimi terim oluşturma; var olan kaynakların kullanımı, var olan kaynakların değişimi ve yeni kaynakların kullanımından oluşur. Var olan kaynakların kullanımında; çok anlamlılık, eş adlılıktan faydalanılır. Var olan kaynakların değişimi; dönüştürme, sıkıştırma, takılama, özelleme, birleştirme yöntemlerinden oluşur. Yeni kaynakların oluşumu; oluşturma, ödünçleme yöntemlerinden oluşur. Diller arası/ çeviri odaklı terim oluşturma: açıklama, ödünç terim ya da ödünçleme yöntemlerinden oluşur (Karaman, 2009: 46-58).

Türkçede Terim Oluşturma Yöntemleri ve Bilişim Terimlerinin Oluşum Süreçleri (2020: 247-248) adlı makalede Türkçede terim oluşturma yöntemleri, bilimsel çalışmalardan hareketle yirmi başlıkta incelenmiştir:

1. Türetme (derivation)
2. Örneksime (analogy)
3. Tür değiştirme (conversion)
4. Genel dilden sözcük aktarma
5. Ağızlardan sözcük aktarma
6. Tarihî lehçelerden sözcük aktarma
7. Çağdaş lehçelerden sözcük aktarma
8. Birleştirme (compounding)
9. Kırpma (clipping)
10. Karma (blending)
11. Genelleşme (generalization)

12. Baş harfleştirme (initialism)
13. Eksiltme (ellipsis)
14. Uydurma (coigane)
15. İkileme (reduplacion)
16. Yansıma (onomatopoeia)
17. Geri oluşum (backformation)
18. Kopyalama (copying)
19. Melezleme (hybrid)
20. Anlam aktarması (calque).

Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları (2011: 152-158) adlı kitapta terim yaparken dikkat edilmesi gereken hususlar aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

1. Terim oluştururken oluşturulduğu bilim kolundaki uzman kişiler ile irtibat halinde olunmalıdır. Türkçedeki terim sorunu sık sık gündeme getirilmeli, bilim çevreleri, sorumlu kuruluşlar ile bilimsel faaliyetler düzenlemelidir.
2. Batı dillerinden Türkçeye geçmiş terimler konusunda dikkatli davranmalı ve bunlar Türkçeleştirilirken bazı özel çareler düşünmek gereklidir.
3. Başka dillerden Türkçeye geçen terimlerin oranı sayısı ve yaygınlığı hesaplanmalı her kavramın dildeki karşılığı bulunmalıdır.
4. Terim oluştururken -lı, -cıl, -sıl, -k gibi eklere fazla yüklenilmemeli ve dilin estetiğine zarar verilmemelidir.
5. Terim yaparken işlek ek ve köklere başvurulmalı, sonradan ekler uydurulmamalıdır.
6. Dildeki tarihî gelişmeler dikkate alınmadan terim üretilmemelidir.
7. Terimlerin kısa olması, mümkünse her zaman tek kelimeden oluşmasına dikkat edilmelidir.
8. Karşılanacak terim geçişli ve veya geçişsiz bir kavram taşıması durumunda önce çatı eklerinden yararlanılmalıdır.
9. Üretilen söz konusu terimin dilde başka karşılığı olup olmadığına dikkat edilmelidir.
10. Üretilen terimin kolay söylenilebilir olmasına dikkat edilmeli, heceler kurallarına uygun olarak dizilmelidir.

I. BÖLÜM

İNCELEME

İnceleme bölümünde, Dîvân'da yer alan terimler ve kavramsal söz varlığına ilişkin bulgular toplam yirmi bir başlıkta ele alınmıştır. Terimler ve kavramsal söz varlığına ilişkin her bir bulgu ait olduğu terminoloji içerisinde değerlendirilmiştir. Eserde bulunan, terimler ve kavramsal söz varlığına ilişkin örnekler alfabetik olarak madde başı şeklinde verilmiştir. Örnek maddeler kelimenin kökeni verildikten sonra sözlükler, etimoloji sözlükleri, terim sözlükleri vasıtasıyla açıklanmıştır. Verilen örneklerin hemen altında ilgili maddeye karşılık gelen beyit ve dörtlükler Dîvân'da yer alan şekli ile verildikten sonra Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. İlgili madde beyit içerisinde italik olarak gösterilmiştir.

1.1.Dînî Terim ve Kavramsal Söz Varlığı

Türkler, tarihin farklı dönemlerinde çeşitli medeniyetlerle etkileşimde bulunmuşlar ve tarih boyunca “Kök Tengri Maniheizm, Budizm, İslamiyet” gibi farklı dinlere tâbî olmuşlardır. Dil, bu tâbî olmanın doğal bir sonucu olarak bu durumdan etkilenmiştir. Türkler yaşamlarını seçmiş oldukları dine göre belirlemişler, bu dinlere ait metinleri daha iyi idrak edebilmek için tercüme faaliyetlerine başlamışlardır (Nalbant ve Eynel, 2015: 69).

Tarihî kaynaklardan bilindiği kadarıyla Türkler, ilk olarak kitleler halinde X. yüzyılda Karahanlı Devleti zamanında İslamlaşmaya başlamışlardır. İslamlaşma süreci ile birlikte İslam dininin kutsal kitabını anlama isteğinin bir sonucu olarak Kur'an'ın ilk Türkçe çevirileri yapılmıştır (Karahan, 2016: 128).

İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an çevirilerini daha sonraki dönemlerde hadis, siyer, tefsir vb. eserler takip etmiştir. Türkler, İslam dininin bu çeşitli kaynaklarını kendi dillerine aktarırken bazen kendilerine özgün terimler türetmiş, bazen de doğrudan ödünçleme yöntemini tercih etmişlerdir. Elimizdeki tarihi metinlerden de anlaşılacağı üzere, Karahanlı Türkçesinin birer devamı niteliğinde olan Harezmi ve

Çağatay Türkçelerinde de bu durum benzerlik göstermektedir. Çalışmanın bu bölümünde Bâbü'r Dîvânı'ndaki dînî terimler ve kavramsal söz varlığı Tanrı'nın adları, sıfatları; peygamberlik; ibadetler; ölüm-ölüm sonrası hayat vb. başlıklarda incelenmiştir. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.1.1. Tanrı'nın İsimleri ve Sıfatları

Algüçü (< Tü.): ETü.'deki al- “tutmak” fiiline dayanmaktadır. Bu fiile –guçı fiye. getirilmesi ile oluşmuştur. Tanrı kullarına sonsuz bağış ve merhamet sahibi olduğu gibi dilediği zaman da bunları onlardan alabilir. *Dîvânu Lugâti't Turk* (DLT)'de (2021: 72) bu fiil “*Ol alımın aldı.*” şeklinde tanıklanmıştır.

İy birgüçi bir ü bar Tingrim

Ve'y algüçi gîrüdâr Tingrim (315-555-2)

(Ey veren bir ve var olan Tanrım. Ey alan, mücadeleci Tanrım.)

Allah (< Ar.): *Dînî Kavramlar Sözlüğü* (DKS)'nde (2017: 23) “Allah” isminin çeşitli asıllardan türediği ileri sürülmüşse de “el-ilah” kelimesindeki hemze olan elifin düşürülmesiyle elde edildiği görüşü yaygındır. Bu isim Tanrı'nın cemal ve celal sıfatlarının ifade ettiği anlamların tamamını kapsar. Allah'ın diğer isimleri Allah'ı tasvir eder. Türkçedeki Tanrı kelimesinin Arapçadaki ifade ediliş biçimidir. Yaratıcı kudreti ifade etmek için kullanılan yaygın dînî terimlerden biridir.

‘Âşık olğaç kördüm ol şimşâd kıddin yüz belâ

Allah Allâh ışk ara mundağ belâlar bar imiş (153-58-2)

(Âşık olunca o şimşir boyludan yüz belâ gördüm. Allah Allah aşk içinde böyle belalar varmış.)

Âzim (< Ar.): Arapça ‘azm’den gelmektedir. Büyük olmak anlamındaki ‘a-z-m’ kökünden türemiştir. Arapça ‘azuma’ fiilinin anlamı kemiği büyük oldu demektir. Sonraları her büyük olan şey için kullanılmıştır. Kur’ân’da altı âyette ve Tirmizî ile İbn Mâce’nin rivâyetlerinde geçmektedir (DKS, 2017: 48).

Hâlik u kâhir u sübhân u ‘azîm

Râzık u kâdir u rahmân u rahîm (98-1-2)

(O yaratan, her şeye gücü yeten, rızık veren, kullarına merhamet eden ve bağışlayan Allah’dır.)

Bārī (< Ar.): Arapça ber, “yaratmak”tan bārī’. Sözlükte “yaratan, yaratıcı” anlamlarındadır (Develioğlu, 1986: 88). Allah’ın bir sıfatı olarak benzeri olmadan varlıkları yaratmasıdır. Kur’ân’da “hâlik” ve “musavvir” kelimeleriyle birlikte Haşiye sûresinin yirmi dördüncü âyeti ile Yahudilere hitap eden bir âyette geçmektedir (DKS, 2017: 54).

Eger ümmî iseng ol dem kārī

Bilge sin munı Kelām-ı Bārī (1014-20)

(Ey okuyucu, eğer ümmi isen bunu yaratıcının sözü bilesin.)

Birgüçi (< Tü.): ETü.’deki bir- “vermek” fiiline dayanmaktadır. Bu fiile –güçi fiye. getirilmek suretiyle oluşmuştur. Allah’ın, Arapçadaki “Rezzak” sıfatına denk gelmektedir. Allah yaratmış olduklarına her türlü rızıkdan ihsan edendir. *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi*’nde bër- “rūzî bërigen”² şeklinde geçer. Rızık veren, rızıklandıran, esma-i hüsnada rahim ve razık anlamındadır (Akdemir ve İsi, 2017: 210).

İy birgüçi bir ü bar Tingrim

Ve’y alguçi gîrüdār Tingrim (315-555-2)

(Ey veren, bir ve var olan Tanrım. Ey alan, mücadeleci Tanrım.)

Cebbār (< Ar.): Arapça cebr, “zorlamak”tan cebbār. Kırığı yerine sıkıca sarmak, eksiği giderip tamamlamak, telafi etmek, birini bir işe zorlamak anlamlarındaki “c-b-r” kökünden türemiştir. Cebbār ise sözlükte zalim, gaddar kibirli demektir. Allah’ın sıfatı olarak cebbār, kahredici her şeye gücü yeten anlamındadır. Kur’ân’da, on âyette Allah’ın; bir âyette insanın sıfatı olarak geçer (DKS, 2017: 83).

Bil ki bardur bu digenler barı

² Tanrı atı birle rūzî bërigen yarlıkağan (37/83a1)

Mahz -ı faẓl u kerem *cebbārı* (104-4-61)

(Cömertlik, faziletin sırları, her şeye güç yetirme; bil ki bu söylenenlerin hepsi vardır.)

Celle Celāl (< Ar.+Ar.): Allah'ın adı anıldığında kullanılan bir saygı ifadesidir. O'nun şanını ululamak için söylenir (DKS, 2021: 89)

Her biride angâ Hâk *celle celāl*

Nisbeti birle 'aṭā kıldı kemāl (103-4-43)

(Şanı yüce olan Allah, bağlılığından dolayı O'na her birinde olgunluk ve bağışlama kıldı.)

Ğaffār (< Ar.): Arapça ğufrān, “affetmek, bağışlamak”tan ğaffār. Allah'ın güzel isimlerindendir. Bir şeyi örtmek, gizlemek, ıslah etmek bağışlamak anlamındaki “ğ-f-r” kökünden türemektedir. Gâfur ve gaffār kelimeleri, gâfir kelimesinin mübalâğalı şeklidir. Gâfir sıfatı, Kur'ân'da, “zenb” kelimesi ile birlikte bir âyette izafet terkibi olarak geçer (DKS, 2017: 191).

Yüz şükr diy Bâbü'r ki kerīm ü *ğaffār*

Birdi saṅga Sind ü Hind ü milk bisyār

Isıgılığa ger saṅga yoktur tākāt

Savuk yüzini körey diseng Ğazni bar (259-315-1)

(Bâbü'r yüz şükr söyle! Kerem sahibi ve bağışlayıcı olan [Tanrı] ki sana İndüs Irmağı ve Hindistan'ı mülk [olarak] verdi. Eğer sıcaklığına takat yoksa, soğuk yüzünü göreyim dersen sana Gazne var.)

Girdgār (< Far.): Farsça Girdgâr, “Allah, Tanrı” (Ayverdi, 2010: 421) anlamındadır. Arapçada Allah'ın, Türkçede Tanrı'nın, Fars dilindeki karşılığıdır. DKS (-).

Girdgārā maṅga tevfiķī bir

Yörümekke reh-i taḥķikī bir (213-132-33)

(Ey Tanrım bana üstünlüğü ver. Yürümek için doğru yolu göster.)

Hak (< Ar.): *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (ÇTS)’de (2013: 424) “*hak, doğruluk; Allah; kazanç, doğrulukla elde edilen; ilgi, alaka; pay, hisse*” anlamları verilmiştir. DKS’de (2017: 219) Allah’ın bir isim ve sıfatı olarak; gerçek manada varlığın sahibi olan, varlığı sonsuz olan hakkı ızhar eden ve âdil olan demektir. Kur’ân’da iki yüz yirmi bir defa geçmektedir. *Bâbü-r-nâme*’de³ de geçmektedir (Atam, 2021: 212).

Pes anıñ könglini bu *Hak* tarafı

Kılmış olğay yiter uşbu şerefi (102-4-36)

(Gönlünü Hak tarafına çevirecek olsa doğrusu bu şeref ona yeter.)

Hâlik (< Ar.): Arapça halk “yaratmak”tan hâlik. Ölçmek, bir şeyi yaratmak, örneksiz meydana getirmek anlamlarındaki “h-l-k” kökünden türemiştir. Hâlik Allah’ın sıfatı olarak; yaratıcı demektir. Kur’ân’da Allah’ın hâlik sıfatı sekiz âyette geçmektedir. Âyetlerde her şeyi var edenin Allah olduğu bildirilmiştir (DKS, 2017: 225).

Hâlik u kâhir u sübhân u ‘azîm

Râzık u kâdir u rahmân u rahîm (98-1-2)

(O yaratan, her şeye gücü yeten, rızık veren, kullarına merhamet eden ve bağışlayan Allah’dır.)

İşitküçi (< Tü.): ETü. eşit- “duymak” fiiline dayanmaktadır. Bu fiile –küçi fiye. gelmesi ile oluşmuştur. Arapçada, Allah’ın duyan, işiten “Semi” sıfatına karşılık gelir (DKS, 2021: 588). Ayrıca bu terim Çağatayca bir Kur’ân tefsirinde de geçmektedir (Zülfikar, 1974: 194). *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde “eşitgen”⁴ şeklindedir. Duyan, işiten anlamındadır (Akdemir ve İsi, 2017: 209).

Mütekellimdir ü *işitküçidür*

Körgüçidür barı iş itküçidür (112-4-157)

(Söyleyen ve işitendir. Gören ve eyleyendir.)

³ Çaqq Mîrzâ cānibi édi. (169a/1)

⁴ ol Tanrı eşitgen bilgen ol (25/2b3)

İtküçi (< Tü.): ETü. ét- “düzenlemek, işlemek, yararlı kılmak” fiiline dayanmaktadır. Bu fiile –küçi fiye. getirilmesi ile oluşmuştur. DLT’de (2021: 193) “*Teñri meniñ ışım etti.*” şeklinde tanıklanmıştır. Kâşgarî yine Oğuzlar’ın namaz kılmak anlamında bu fiili kullandıklarından bahseder. İslâm’da, her bir olay ve durumun Allah’ın iradesi ile gerçekleştiğine iman edilir. Allah, fâildir ve dilediğini yapar (DKS, 2021: 167).

Mütekellimdir ü işitküçidür
Körgüçidür barı iş itküçidür (112-4-157)
(Söyleyen ve işitendir. Gören ve eyleyendir.)

Ḳāhir (< Ar.): Arapça ḳahr “üstün gelmek, zorla istediğini yaptırmak”tan ḳāhir. Sözlükte “*kahreden, zorlayan; üstün gelen, ezen, ezici; yok eden ortadan kaldıran*” (Develioğlu, 1986: 578) anlamları verilmiştir. Esmâ-i Hüsnâ’dan Allah’ın Kahhar sıfatına karşılık gelir. Kur’ân’da “kâhir” kelimesi, Allah’ın sıfatı olarak iki âyette geçer (DKS, 2017: 356).

Hâlik u *kāhir* u sübhān u ‘azīm
Rāzık u ḳādir u rahmān u rahīm (98-1-2)
(O yaratan, her şeye gücü yeten, rızık veren, kullarına merhamet eden ve bağışlayan Allah’dır.)

Ḳāhir-i Zü’l-celāl (< Ar.+Ar.): Kahir, Allah’ın Kahhar sıfatına karşılık gelmektedir. Zülcelāl ise Allah’ın celāl sahibi olmasını ifade eder. Bu terkip Allah’ın güç yetirici olduğu ve dileği zaman her şeyi yerle bir edeceği anlamına gelir (DKS, 2021: 356).

İy ḳadir-i ber-kemāl Tingrim
V’ey *ḳāhir-i zü’l-celāl* Tingrim (315-555-1)
(Ey her şeye gücü yeten kusursuz Tanrım. Ey celāl sahibi kahredecı Tanrım.)

Ḳādīr (< Ar.): Arapça ḳudret, “gücü yetmek”ten ḳādīr. Bir şeye gücü yetmek, güçlü olmak, yüceltmek anlamlarındaki “k-d-r” kökünden türemiştir. Allah’ın sıfatlarından biridir. Kur’ân’da yedi âyette “kādīr” şeklinde geçmektedir (DKS, 2017: 353).

Hâlik u *kāhir* u sübhān u ‘azīm

Rāzık u *kādir* u raḥmān u raḥīm (98-1-2)

(O yaratan, her şeye gücü yeten, rızık veren, kullarına merhamet eden ve bağışlayan Allah'dır.)

Kerim (< **Ar.**): Arapça kerem, “cömert olmak, şerefli olmak”tan kerīm. Cömert olmak, kerem sahibi olmakta üstün gelmek anlamlarındaki “k-r-m” kökünden gelmektedir. Allah'ın bir sıfatı olarak yarattıklarına cömertlikte ve ihsanda O'nun üstünlüğünü ifade eder (DKS, 2017: 372).

Yüz şükr diy Bâbü'r ki *kerīm* ü ḡaffār

Birdi saṅga Sind ü Hind ü milk bisyār

Isıḡlıḡıḡa ger saṅga yoktur tāḡat

Savuk yüzini körey disēḡ Ġazni bar (259-315-1)

(Bâbü'r yüz şükr söyle! Kerem sahibi ve bağışlayıcı olan [Tanrı] sana İndüs Irmağı ve Hindistan'ı mülk [olarak] verdi. Eğer sıcaklığına takatin yok ise soğuk göreyim dersan sana Gazne var.)

Körgüçi (< **Tü.**): ETü. kör- “görmek” fiiline dayanmaktadır. Bu fiile –güçi fiye. getirilmesi ile oluşmuştur. Görmek fiili, DLT'de (2021: 300) “*kördi, körer, körgitti, körişdi, körtürdi, körüldi, köründi*” örnekleriyle geçmektedir. Arapçada Allah'ın her şeyi gören anlamındaki “Basar” sıfatına karşılık gelir. Allah'ın ‘basar’ olması aydınlık ve karanlıkta küçük ve büyük her şeyi görmesidir (DKS, 2021: 55).

Mütekellimdir ü işitküçidür

Körgüçidür barı iş itküçidür (112-4-157)

(Söyleyen ve işitendir. Gören ve eyleyendir.)

Luṭf (< **Ar.**): Sözlükte “*iyilik, ihsan*” (Ünlü, 2013: 701) anlamlarındadır. Lutf, Allah'ın kullarına yardımda bulunmasıdır. Lâtif, lütuf sahibi olarak Allah'ın güzel isimlerindendir (DKS, 2017: 398).

Gerçi cān ten ara irkinde köḡül

Tiḡri *luṭfi* bile tapḡay bu vuşul (107-4-94)

(Doğrusu gönül can ve ten arasında oldu. Tanrı'nın yardımı ile nihayet bulacak.)

Mağfîret (< Ar.): Arapça ğufrā’dan mağfîret. İstiğfar kavramı ile aynı anlama gelmektedir. Sözlükte “örtmek, örtbas etmek” anlamına gelen istiğfâr, dînî bir kavram olarak Allah’ın günahları ve hataları affetmesi demektir. Kur’ân’da pek çok âyette Allah’ın kullarına mağfîret edici olduğu vurgulanmıştır (DKS, 2017: 331).

Köp söz işitildi *mağfîrettin*

Köp nükte diyildi merhamettin (315-555-5)

(Mağfîreti ile ilgili çok söz duyuldu. Merhameti ile ilgili çok nükte söylendi.)

Merhamet (< Ar.): Sözlükte “şefkat gösterme, acıma; birini esirgeme” (Develioğlu, 1986:741) anlamlarındadır. Arapça “r-h-m” köküne dayanmakta olup Allah’ın Rahman sıfatı ile ilgilidir. Kur’ân’da daha çok rahmet kelimesi ile kullanılmış, merhamet birer âyette geçmiştir (DKS, 2021: 426).

Köp söz işitildi mağfîrettin

Köp nükte diyildi *merhamettin* (315-555-5)

(Mağfîreti ile ilgili çok söz duyuldu. Merhameti ile ilgili çok nükte söylendi.)

Mevlâ (< Ar.): Arapça velâyet, “idâre etmek, işini üzerine almak, yardım etmek; sevmek, yaklaşımdan” mevlâ. Mevlâ kelimesi sözlükte “*efendi, sahip, mâlik; Allah; kul, köle azat eden*” kelimelerinin karşılıkları olarak verilmiştir (Develioğlu, 1986: 760). DKS’ye göre (2017: 437) Kur’ân-ı Kerim’de yirmiden fazla yerde zikredilmiş ve daha çok Rab manasında kullanılmıştır. Bunların çoğu da Allah’ın sıfatıdır.

Bu olur anda ki ħubb-ı *Mevlâ*

Tapsa kōnglūngge sining istilâ (112-4-148)

(Senin gönlünü başka sevgiler istila etse, Allah’ın sevgisinin yerini alır.)

Mütakellim (< Ar.): Arapça tekellum, “söylemek, konuşmak”tan mütakellim. Sözlükte “*söyleyen, konuşan*” anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2013: 810). Dînî bir terim olarak Allah’ın Kemal sıfatlarından birine işaret etmektedir. Allah’ın

mütekellim olması Allah'ın kulları ile konuşması ancak gönderdiği elçiler üzerinden vahiy yoluyla gerçekleşir. Kur'ân'da bu durum “Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur. Yahut da bir elçi gönderir de izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz ki O çok yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Kur'ân Meali, Şûrâ/51). âyeti ile ifade edilmiştir. Mütekellimûn ayrıca iman esaslarını kelâm metoduyla açıklayan bilim adamlarına denir (DKS, 2021: 507).

Mütekellimdir ü işitküçüdür

Körgüçüdür barı iş itküçüdür (112-4-157)

(Söyleyen ve işitcidir. Görücü ve eyleyicidir.)

Raḥīm (< Ar.): Arapça rāḥmet, “esirgemek, bağışlamak, acımak”tan raḥīm (Ayverdi, 2010: 1011). Allah'ın yarattıklarına merhamet etmesi, esirgemesi ve onlara acıması ile ilgilidir. Allah'ın rahmeti her şeyi kuşatmıştır. DKS'ye göre (2017:542) Kur'ân'da yüz on dört defa geçmektedir.

Hâlik u kāhir u sübhān u ‘azīm

Rāzık u kādir u raḥmān u raḥīm (98-1-2)

(O yaratan, her şeye gücü yeten, rızık veren, kullarına merhamet eden ve bağışlayan Allah'dır.)

Raḥmān (< Ar.): Arapça rahmet, “acımak, esirgemek, bağışlamak”tan raḥmān. Merhamet etmek, acımak, esirgemek, korumak ikamet etmek anlamlarındaki “r-h-m” kökünden türemiştir. Kur'ân âyetlerinde sık tekrarlanan kelimelerden bir tanesidir ve toplamda elli yedi defa geçmektedir (DKS, 2017: 543).

Hâlik u kāhir u sübhān u ‘azīm

Rāzık u kādir u raḥmān u raḥīm (98-1-2)

(O yaratan, her şeye gücü yeten, rızık veren, kullarına merhamet eden ve bağışlayan Allah'dır.)

Raḥmet (< Ar.): Sözlükte “acıma, esirgeme, koruma, yargılama” (Develioğlu, 1986: 1048) anlamlarındadır. Allah'ın rahman sıfatı ile ilgilidir. İslâm inancına göre Allah

tüm evreni rahmeti ile kuşatmış, yarattıklarından asla gâfil ve habersiz değildir (DKS, 2021: 545). Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi’nde “*rahmetlig/ğ*”⁵ şeklindedir ve Allah’ın merhametini ifade eder (Akdemir ve İsi, 2017: 209). *Bâbü-r-nâme*’de⁶ de geçmektedir (Atam, 2021: 215).

Asru köp imiş cür’et ü himmet sizge

Rûzî kılgay Hudây nuşret sizge

Merdâneliğingizni barı il bildi

Rahmet sizge hezâr *rahmet* sizge (233-210-2)

(Gayret ve atılganlık sizde pek fazlaymış. Allah’ın yardımı ve rızık size ulaşacak. Yiğitliğinizi bütün halk bildi. Size çokça rahmet olsun.)

Râzık (< Ar.): Arapça razk “rızik vermek”ten râziğ. Rızık vermek, nimete teşekkür etmek anlamındaki “r-z-k” kökünden gelmektedir. Râzık, rızık veren demektir. Rezzâk ise çok rızık veren demektir. DKS’ye göre (2017: 546), Allah’ın bu ismi Kur’ân’da rezzâk şeklinde bir âyette geçmektedir.

Hâlik u kâhir u sübhân u ‘azîm

Râzık u kâdir u rahmân u rahîm (98-1-2)

(O yaratan, her şeye gücü yeten, rızık veren, kullarına merhamet eden ve bağışlayan Allah’dır.)

Sübhân (< Ar.): Arapça sübhân, “*her türlü kusurdan, noksandan, beşerî nitelik ve zaafılardan uzak olan*” (Ayverdi, 2010: 1138) anlamındadır. DKS (-).

Hâlik u kâhir u sübhân u ‘azîm

Râzık u kâdir u rahmân u rahîm (98-1-2)

(O yaratan, her şeye gücü yeten, rızık veren, kullarına merhamet eden ve bağışlayan Allah’dır.)

⁵ üküş rahmetlig Tañrı (31/17b3)

⁶ Seyyid Yūsuf Bég bir néçe kün burunraq qulunç zaḥmeti bile Ténri rahmetiğa barıptur. (154a/2)

Tiŋgri (< **Tü.**): ETü. Tengri, kökü kesin olarak belirli değildir. İslam öncesi metinlerde sık olarak karşılaşılan bir dînî terimdir. Terimin tespit edildiği en eski Türkçe yazılı kaynak *Orhun Yazıtları*’dır. Kül Tigin Âbidesi’nin güney yüzünde “*Tenŋri teg tenŋride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum.*” (Ergin, 1989: 77) ifadesi ile yer almaktadır. DLT’de (2021: 464) “*Aziz ve yüce (‘azza wa- calla) Allah.*” şeklinde verilmiştir. Terim DLT’de “*toyın tapuğsağ, teŋri sewinçsiz*”, “*Keşiş, Allah’a tapar; ama Yüce Allah onun ameline razı olmaz*” atasözü ile tanıklanmıştır. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (TTSKBS)’nde Tanrı kelimesinin karşılığı “Allah” olarak vermiştir. ETü. ve OTü.’de Tengri/ Teŋri ‘Tanrı; gök, sema’ anlamları da mevcuttur. Gülensoy, kelimenin kökenine dair açıklamayı <teng+ri(~ ir) şeklinde yapmıştır (Gülensoy, 2007: 857). *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde “Tanrı/Teŋri”⁷ Allah anlamındadır (Akdemir ve İsi, 2017: 208). *Bâbü-r-nâme*’de⁸ de geçmektedir (Atam, 2021: 218).

Tiŋgri tevfi̋k birip kim ki eger

İşlerin kılsa kifâyet yek-ser (102-4-34)

(Kime ki eğer Tanrı yardım edip, bir baştan bir başa işlerini kâfi kılsa.)

1.1.2. Tanrı’nın Birliği

Bir ü Bar (< **Tü.+ Tü.**): ETü. “bir” sözcüğünden evrilmiş olup, sayı adıdır. DLT’de (2021: 119) “*bīr yarmağ*” şeklinde tanıklanmıştır. Dînî terim olarak “bir” ifadesi Arapçadaki vahdet kavramına denk gelir. Vahdet, her şeyi bir olarak ve bir içinde, nesneleri Allah ile görmek demektir (DKS, 2021: 675). Türkçe “var” sözcüğünün eski biçimi olan “bar”, Farsçada “bâr” “Tanrı, Allah” anlamına da geldiği için bu çağrışımdan hareketle Allah isminin yerini tutar. Eşi ve benzeri olmayan demektir. Mu’înül Mürid’de⁹ bir beyitte geçer (Deniz ve Özçam, 2022: 1099).

⁷ anlar kim erdiler Tanrının âyâtlarına tanıklılar (35/60b1)

⁸ Anıñ devletiniñ ve nökeriniñ intiqâlıda bu ğarfni anıñ tilige Téŋri saldı. (124a/7)

⁹ Elig tutğuçı sen arığ bir ü bar / Tutulmışda qayı qatığ bir muğa (1/3-4)

İy birgüçi *bir* ü bar Tingrim

Ve'y alğuçı gîrüdâr Tingrim (315-555-2)

(Ey veren bir ve var olan Tanrım. Ey alan, mücadele eden Tanrım.)

İlâhe illâ (< **Ar.+Ar.**): Arapça “e-l-h” köküne dayanmaktadır. İlâh mabud demektir. Kur’ân’da ilâh kelimesi yüz on bir defa tekil, iki defa ikil, on beş defa çoğul olarak geçmektedir (DKS, 2017: 307). İlâhe illâllâh ifadesi lâ ile birlikte Allah’tan başka hiçbir yaratıcı gücün olmadığını ifade eder.

Yok turur hîç *ilâhe illâ* Hâk

Munı terk iylemegey sin muṭlaḳ (111-4-137)

(Allah’dan başka ilâh yoktur. Bunu kesinlikle terk etmeyesin.)

Şerîk (< **Ar.**): Arapça şirket, “ortak olmak”tan şerîk. Sözlükte “*ortak; ders, mektep, mektep arkadaşı*” (Develioğlu, 1986: 1187) anlamlarındadır. Arapça “ş-r-k” köküne dayanmaktadır. İslâm’da şirk koşturmak günahların en büyüğüdür. Bu gibi günahların bağışlanmayacağı âyet ve hadislerde kesin olarak bildirilmiştir (DKS, 2021: 619).

Yok turur hîç *şerikî* işige

Ohşamas hîç nimege hîç kişige (97-1-4)

(İşine hiç ortağı yoktur. [İşi] hiçbir şeye ve kimseninkisine benzemez.)

1.1.3. Allah’ın Sıfatlarının Tecelli Ettiği Mahlûkatlar

İnsân (< **Ar.**): Arapça uns, “ünsiyet etmek, alışmak”tan insân, “*âhlakî ve huyu üstün nitelikli, insaniyetli, değerli, ahlâklî, fâziletli kimse*” (Ayverdi, 2010: 565) anlamlarındadır. İnsan Allah’ın yeryüzündeki halifesi olması itibariyle zübde-i âlem, merdume-i dîde-i ekvân, âlem-i ekber, eşref-i mahlukatdır. Kâmil insan Allah’ın zat, sıfat ve isimlerinin aynası gibidir (Uludağ, 2005: 189).

Bolğusıdur anḡa Hâk birle vuşul

Tingri *insā*nda yarattı bu qabūl (116-4-201)

(Ona Hak ile kavuşma olacaktır. Tanrı huzuruna almayı insanda yarattı.)

1.1.4. Peygamberlik

Enbiyā (< Ar.): Arapça nebī'nin çoğul şeklidir. ÇTS'de (2013: 336) “*nebler, müstakil şariat sahibi olmayan peygamberler*” anlamı verilmiştir. *Bâbü-r-nâme*'de¹⁰ de geçmektedir (Atam, 2021: 210).

Enbiyā hayliğa server sin sin

Cümle-i halkқа reh-ber sin sin (98-2-4)

(Peygamberler topluluğunun serveri sensin. Cümle halkın rehberi sensin.)

Evlād ü Aşhāb (< Ar.+Ar.): Evlād, Arapça veled'in çoğul şeklidir. Sözlük anlamı bir anne ve baba için çocukları ve birinin soyundan gelen kimseler, soysop, sülâle zürriyetdir (Ayverdi, 2010: 361). Dînî bir terim olarak; Hz. Muhammed'in soyundan gelenleri ifade eder. Ashab kelimesi Arapça sâhib'in çoğul şeklidir. Sahipler demektir. Dini bir terim olarak; Hz. Muhammed zamanında yaşamış, onu görmüş ve sohbet ortamlarında bulunmuş müslüman olarak ölmüş kimselerdir (DKS, 2021: 570). Ehl-i Beyt, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*'nde “*peygamber ewi boğnı*”¹¹ ifadesi ile yer almaktadır (Akdemir ve İsi, 2017: 211).

Nebîğā dūrūd aytayın ber-devām

Hem *evlād ü aşhābığā* ve's-selām (319-558-13)

(Peygambere devamlı dua söyleyin. Hem evlat ve ashabına selam olsun.)

Nebî (< Ar.): Arapça neb, “haber vermek”ten nebî. Yüksek olmak ve haber vermek anlamındaki “n-b-e” kökünden türemiştir. Sözlükte haber veren, yüksek ve düz olmayan yer, çok ve geniş yol demektir. Terim olarak; Allah'ın kurallarını, emir ve

¹⁰ Bisıyār süst ve ekseri yalğan ve bî-meze yalğan bî-edebāne ħarfler bitipdür andağ kim ba'zıdın tevehhüm-i küfrdür, néçük kim ħaylî enbiyanı ('aleyhimü'l-selām) ve evliyānı mecāzî 'aşıqlıqqa menşüb qılıp her qaysığa ma'sûq u maĥbûbî peydā qılıptur. (176b/1)

¹¹ tileyür Tañrı kiterse sizdin Óazābnı, ey peygāmbere ewi boğnı, arıtsa sizlerni (33/3a1)

yasaklarını insanlara bildiren kimselerdir. Peygamber, resul, elçi şeklinde farklı adlandırılmaları da vardır (DKS, 2017: 519).

Nebîgā dūrūd aytayın ber-devām

Hem evlād ü aşhābīgā ve's-selām (319-558-13)

(Peygambere devamlı dua söyleyin. Hem evlat ve ashabına da selam olsun.)

Peygām (< Far.): ÇTS'de (2013: 897) “*haber*” anlamındadır. Peygamber kelimesi de bu kelimeye “ber” getirilmek suretiyle oluşmuştur. Peygām Allah'ın peygamber aracılığı ile insanlara iletmek istediği her şeydir.

Yahşî peygāmıngnı yitkürdi resûl

Lut̃f u ikrāmıngnı yitkürdi resûl (201-128-24)

(Peygamber güzel haberini; lütuf ve ikramını ulaştırdı.)

Peygamber (< Far.): Farsça peygām, “haber” ve ber “getiren” ekinin birleşmesi ile oluşmuştur. Dînî kaynaklarda yer alan bilgilere göre ilk peygamberden son peygambere kadar toplam yüz yirmi dört bin peygamber gönderilmiştir. Allah'ın buyruklarını vahiy yoluyla insanlara iletir (DKS, 2017:538). Türkçede bu kelimenin karşılığı elçidir. Tespit edilen en eski Türkçe karşılığı “sāwçı” olarak DLT'de geçmektedir. Sawçı haber, söz anlamlarına gelen ‘saw’dan gelir. Saw isim köküne –çı iiye. getirilmesi ile oluşmuştur. Kaşgârî Oğuz lehçesinde bu kelimenin “*elçi, aracı*” olarak da kullanıldığını ifade etmiştir (Kaçalın ve Ölmez, 2021: 402). *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde risalet anlamında “*peygamberlik*”¹² şeklinde geçer (Akdemir ve İsi, 2017: 211).

Bil ki bir hulk-ı ilāhīgā beşer

Mütehallik ise dir *peygamber* (103-4-39)

(Onunla ahlâklanmış peygamber der ki, insanoğlu ilahî olan bir yansımasıdır.)

Resûl (< Ar.): DKS'ye göre (2017: 551), sözlükte “risalet görevini yerine getiren elçi” anlamına gelirken; dînî literatürde, Allah tarafından yeni bir kitap ve şeriat ile bütün bir topluma gönderilen kimsedir. Resul, nebi'den daha kapsamlı bir kavramdır.

¹² yaÖküp oğlanlarıka bitig hem hîkmet hem peygamberlik rûzî berdimiz (36/96a2)

Her resul aynı zamanda nebidir. *Türkçe İlk Kur'ân Tercümesi*'nde resûl “*peygamber*”¹³ anlamındadır (Akdemir ve İsi, 2017: 211).

Yahşı peygâmingni yitkürdi *resûl*

Luţf u ikrâmingni yitkürdi *resûl* (201-128-24)

(Peygamber güzel haberini, lütuf ve ikramını ulaştırdı.)

1.1.5. İnanan ve İnanmayan Kimseler

‘Ābid (< Ar.): Arapça ‘ibâdet, “kulluk etmek”ten ‘ābid. ÇTS’de (2013: 3) anlamı “*ibadet eden, mümin kul, kulluk eden*” şeklindedir. Dînî literatürde, güzel amelleri işleyen haramlardan kaçınan kimseler için kullanılır. Kur’ân’da tekil ve çoğul şekliyle on iki âyette geçmektedir. Allah’a ibâdet edenler övülmüş, Allah’tan başkasına ibâdet edenler ise yerilmiştir (DKS, 2017: 5).

Fi’l- haķîķa bu sivüklük ‘āyid

Ol ḥabîbiġa durur iy ‘ābid (104-4-59)

(Ey kul, doğrusu bu sevilme ile ilgilenen o sevgiliyledir.)

Ehl-i Din (< Ar.+Ar.): Arapça ‘ehl’ ve ‘din’ kelimeleri ile birlikte iman edenler topluluğunu ifa eder. Bir kişinin din ehli olması imân ve uygulama konularında Allah’ın isteklerini yerine getirmesi ile ilgilidir. Karşıtı küfr ehl’dir (DKS, 2021: 121).

Gāh küfr ehlini musallaţ iter

Ehl-i dīnning işini münḥaţ iter (204—129-29)

(Bazen kâfirleri başa bela eder. İman edenlerin işini alçaltır.)

İtā‘at (< Ar.): Arapça tav, “boyun eğmek” köküne dayanır. Sözlükte “*emre uyma, söz dinleme*” (Ayverdi, 2010: 586) anlamlarındadır. Dînî bir terim olarak; kulun

¹³ sizdin tutmadılarTaḡrıda adın, resûli yaŖnı yalavaçıda adın (29/12a1)

Allah’ın emir ve yasaklarına uymasdır. Kur’ân’da itaat, övme ve yerme ifadesi olarak kullanılmıştır (DKS, 2021: 343).

Özni sin rāst itā‘at bile kıl

Hem-nişīnlık bu cemā‘at bile kıl (114-4-178)

(Boyun ey ve kendini doğruluk ile kıl. Teklifsiz olarak bu cemaate katıl.)

Ḳul (< Tü.): ETü. “köle, hizmetçi” sözcüğünden evrilmiştir. TTSKBS’de (2007: 564) “*yabancı ülkelerden tutsak olarak getirilen ve alınıp satılabilen köle ve karavaş*” olarak açıklanmıştır. ETü. ve OTü.’de ḳul’un “köle” anlamı da vardır. DLT’de (2021: 306) “*ḳul yağı, ıt böri*” atasözü ile tanıklanmıştır. Dînî terim olarak, Allah’a ibadet eden kişi anlamına gelmektedir. Arapçadaki abd’a karşılık gelmektedir. *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde “*ḳul ve ḳulluk*” şeklinde yer almaktadır (Akdemir ve İsi, 2017: 214). DKS (-), TÜDES (-).

Fiğanim aştı bülbüldin gamī yok zerre bu ḳuldın

Besī Bâbüür uşal güldin köngülde ḥārḥārım bar (140-37-5)

(Feryadım bülbüldin feryadını aştı. Bu kuldaki kederin bir zerresi onda yok. Bâbüür işte gülden [sevgiliden] dolayı gönülde birçok yürek sıkıntısı var.)

Küffār (< Ar.): Arapça kāfir’in çoğul şeklidir. Sözlükte “*kâfirler*” (Ayverdi, 2010: 724) anlamındadır. DKS’ye göre (2017: 389) din ıstılahında; Allah’ı ve peygamberi yalanlayan, tevatür yoluyla bugüne gelen hükümleri inkâr eden kişilerdir. İnkâr etme eylemine de küfür denir.

İslām için āvāre-i yazı boldum

Küffār u Hünüd ḥarb-sāzı boldum

Cezm iylep idim özni şehīd olmaḳka

El-minnetü-lil’lāh ki ġāzī boldum (260-318-1)

(İslam için ovaların evsiz barksızı oldum. Hint kâfirleri ile savaştım. Kendimi şehit eylemek için niyetlemiştim. Allah’a şükürler olsun ki gazi oldum.)

Küfr Ehli (< Ar.+Ar.): Arapça küfür, “İslâm inançlarına aykırı söz” (Ayverdi, 2010: 724) anlamındadır. Küfür, en büyük günahtır. Kişi dînî bir hükmü, helali, haramı, bir âyeti yalanladığında bu duruma düşmüş olur. Karşıtı ehl-i din’dir (DKS, 2021: 389).

Gāh *küfr ehlini* musallaṭ iter

Ehl-i dīning işini münḥaṭ iter (204-129-29)

(Bazen kâfirleri başa bela eder. İman edenlerin işini alçaltır.)

Mu’tekid (< Ar.): Arapça i’tikād, “inanmak, tasdik etmek”ten mu’tekid. ÇTS’de (2013: 785) “*itikad eden, inanan dini bütün*” anlamlarındadır. Kur’ân’a göre bu kimseler iman eden, nifâk ve küfürden sakınan; Allah’ın ve peygamberin emirlerini yerine getiren kimselerdir. Bu kimselere de muttakî denir (DKS, 2021: 475).

Dige sin *mu’tekid* ü ma’mûlüm

Reviş ü ṭavr u sülûk u yolum (211-132-4)

(İnançtan yapılmış olduğunu söyleyesin. Gidişim, tavrım, intisabım ve yolum budur.)

Mü’mîn (< Ar.): Arapça ĩmān, “tasdik etmek, inanmak, boyun eğmek”ten mü’mîn. ÇTS’de (2013: 797) “*inanan, iman etmiş, müslüman*” anlamlarındadır. Bu kelime Kur’ân’da hem Allah’ın hem de insanların sıfatı olarak kullanmıştır. İnsanın sıfatı olarak ise Allah’a inanan, emirlerini yerine getiren, din gününe iman eden kimselerdir. Karşıtı ise münkirdir (DKS, 2021: 477). *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde mü’mîn “*mü’omine urağut, mü’omin eren, mü’omin hatun, mü’omin urağut, mü’omin ya’Ŗnı bitigli*”¹⁴ gibi farklı şekillerde yer almaktadır. (Akdemir ve İsi, 2017: 213). *Bâbü-r-nâme*’de¹⁵ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 85).

Yana *mü’mîn* işide yârlık it

İl ü til birle meded-kârlık it (101-4-25)

(Yine müminlik işlerinde el ve dil ile yardımcı olmayı düstur edin.)

¹⁴ bütünlüğün anıṭ içinde belgü mü’ominler (32/45a3)

¹⁵ Abdul Mennân’dın kiçikrek mü’mîn atlıq bir yaramas ve perişân oğlı. (98a/15)

Ümmet (< Ar.): DKS'ye göre (2017: 669), “e-m-m” kökünden bir isim olup gerçek anlamı sınıf ve cemaat demektir. Türkçede ise peygambere inananlar topluluğu anlamındadır. Kur'ân'da ise genel olarak din, müddet, zaman, topluluk anlamlarında kullanılmıştır.

Ümmetiğa dağı pey-revliğıdın

Yitküsi behre barıdın ol hîn (105-4-69)

(Ümmetine dahi tabi olmandan o vakit her şeyden kısmeti ulaşacak.)

1.1.6. Şükür ve Dua İfadeleri

‘Aleyhi’s- Şalavāt (< Ar.+Ar.): Hz. Muhammed’e ve onun soyundan gelenlere yapılan, dua anlamı içeren bir terimdir. ÇTS’de (2013: 34) “*selam onun üzerine olsun*” anlamındadır. *Bâbüir-nâme*’de¹⁶ de geçmektedir (Atam, 2021: 216).

Çün Muhammedte ‘*aleyhi ş-şalavāt*

Rüşen ü ekmel idi bu mirāt (105-4-67)

(Sâlât ve selam Muhammed’in üzerine olsun. Çünkü bu zat noksansız parlak bir ayna idi.)

Bi-ḥamdillāh (< Far.+Ar.): Farsça ‘bi’ terkibi, Arapça Hamd ve Allah sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. ÇTS’de (2013: 139) “*Allah’a şükür olsun*” anlamındadır. DKS (-), İA (-).

Bi-ḥamdillāh ki ol gülde vefādın bar imiş bûyi

Cefā terkin kıılır irmiş yana Türk-i cefā-cûyi (178-102-1)

(Allah’a şükür olsun ki o gülde vefa kokusu varmış. Cefa eden Türk [güzeli] eziyeti terk edermiş.)

¹⁶ Dédiler Ğaznî’niñ kéntleride bir mezar bardur kim şalavāt aytqaç qabr müteḥarrik bolur. (138a/14)

Bismillāh (< Ar.): Arapça harf-i cer bi-, ism “isim” ve Allāh ile bi’smi llāh. DKS’ye göre (2017: 67) bu ifadeye “Allah’ın adını anmak” anlamına gelen tesmiye de denir. Tevbe sûresi hariç diğer sûrelerin başında besmele yazılmıştır. İslâm’da her hayırlı işe besmele ile başlanması öğütlenmiştir.

Atın ağzımğā aldım irse tartar tiğ-ı kin olma
Mini ger öltürür bolsa bu yazuk birle *bismillāh* (293-460)
(Adını ağzıma aldıysam cefa kılıcını çekme. Eğer beni öldürür olsa bu günah ile bismillah.)

El-ḥamdü-li’ llāh (< Ar.): ÇTS’de (2013: 331) “*övülmek yalnız Allah’a yaraşır*” anlamındadır. Kur’ân’da toplam yirmi üç âyette geçmiştir. Fatihâ sûresi besmeleden sonra bu cümle ile başlar (DKS, 2021: 144).

Olturup irdi koyup kitmekke çün ‘azm iyledi
Yana tircüzdi mini *el-ḥamdü-li’ llāh* öltürüp (151-56-3)
(Oturuyordu çünkü bırakıp gitmeyi kararlaştırmıştı. Allah’ a hamd olsun yine beni öldürüp diriltti.)

Hamd (< Ar.): ÇTS’de (2013: 431) “hamd, Tanrı’ya şükür” anlamındadır. Allah’a yüceliğinin ve sonsuz vermiş oldukları karşısında şükür beyanındadır. DKS (-).

“*Terim olarak bütün medih türlerini içerip sevgi ve tâzimle Allah’a yönelen övgü ve şükri ifade eden hamdin bu tanımında Kuşeyrî’nin de kavram içinde mütalaa ettiği övgü, şükür, rızâ, ayrıca sevgi ve tâzim unsurları mevcuttur.*” (İA, 2023).

Ḥaḫ ta’ālāğa diyîng *ḥamd* ü sipās
Künhiğa yitmes anıng vehm ü kıyās (98-1-1)
(Şükür ve dua ile Allah deyin. Onun özüne şüphe ve kıyas yetmez.)

İnşā-Allāh (< Ar.): Arapça duâ ifadesidir. ÇTS’de (2013, 532) “*Allah nasip eserse*” anlamındadır. İnanan kimseler gelecekte bir iş yapmaya niyetlendiklerinde “inşâallah şöyle yapacağım, böyle yapacağım” ifadesini kullanırlar. Allah’ın irade ve gücünü hesaba katarak O’ndan müsaade istemiş olurlar (DKS, 2021: 317).

Aḥbābka kılsaṅ gūzer iy yil nā-gāh

Ol cem‘ni bu sözümdin itkil āgāh

Siz körgen dik isen selāmettūr biz

Siz dağı isen bolğa siz *inṣā-Allāh* (230-198-1)

(Ey rüzgār, ansızın dostları ziyaret etsen bu sözümden o topluluğu haberdar et. Sizi göreceğ gibi olsak biz esenliktediriz. İnşallah siz dahi sağ olasınız.)

Ḳarğış (< Tü.): ETü. karğa- “lanetlemek, beddua etmek” fiiline dayanmaktadır. OTü.’de karğa- “beddua etmek” anlamındadır. An. ağıl.’nda “*kargış, kargış, karış, karkış, karvış*” şeklinde ifade edilir (Gülensoy, 2007: 468). DLT’de (2021: 228) ise “*Teñri anı karğadı.*”, “*karğar karğamak*” olarak tanıklanmıştır. Bedduâ’nın Türkçedeki karşılığıdır.

Ḳılay ber-ṭaraf saltanatnıṅ işin

Özümdin kem iyley ulus *karğışın* (321-558-30)

(Saltanat işini bir yana bırakayım. Ulus bedduasını kendimden uzak eyleyeyim.)

Li’llāhi’lḥamd (< Ar.): ÇTS’de (2013: 699) “*hamd Allah içindir*” anlamındadır. DKS (-), İA (-).

Yārda mihr ü vefā bar irmiş

Li’llāhi’lḥamd vefā-dār irmiş (209-131-6)

(Sevgilide dostluk ve sevgi varmış. Allah’a hamd olsun vefalıymış.)

Münācāt (< Ar.): Arapça nevc, “fısıldamak, sözü gizlice söylemek”ten munācāt. ÇTS’de (2013: 797) “*Allah’a dua etme, Allah’a dua konulu şiir*” anlamlarındadır. Kulun Allah’ın yüceliğinin karşısında O’na yalvarması, yakarması ve bağlılığını bildirmesidir (DKS, 2021: 495).

Ḳılsa bu mertebeni Ḥaḳ ḥāşıl

Bu *münācāt* u tekellüm yiri bil (106-4-84)

(Allah, sonunda bu mertebeni ortaya çıkarsa, bunu O’na olan yakarışlarının sonucu [olarak] bil.)

Sipās (< Far.): ÇTS’de (2017: 992) “*şükür, dua, hamd*” anlamlarındadır. DKS (-), İA (-).

Haḡ ta‘ālāga diyiṅ hamd ü sipās

Künhiḡa yitmes anıṅ vehm ü kıyās (98-1-1)

(Şükür ve dua ile Allah deyin. Onun özüne şüphe ve kıyas yetmez.)

Şükr (< Ar.): Arapça şukr. DKS’ye göre (2017: 621) sözlük anlamı; karşılığını vermek, yapılan iyiliği dile getirmek ve sahibini övmek anlamına gelmektedir. Dînî bir terim olarak ise Tanrı’nın vermiş oldukları karşısında insanın Tanrı’ya övgüde ve şükürde bulunmasıdır. Şükredene şâkir, Allah yeterli şükürde bulunamayacağının idrakine varıp çok şükür eden kimselere de şekûr denir (DKS, 2021: 621). *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde hamdetmek, şükretmek anlamındaki “*şükr aymak*”¹⁷ ifadesi yer alır (Akdemir ve İsi, 2017: 215). *Bâbü-r-nâme*’de¹⁸ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 85).

Bâbü ol ay hicride işiṅ besî düşvâr idi

Şükr kim kütḡardı ölüm sini âsân ilgidin (122-7-4)

(Bâbü o sevgilinin ayrılıḡında işiṅ çok zordu. Şükür ki ölüm seni bu sıkıntıdan kolayca kurtardı.)

Şükr li’llāh (< Ar.): ÇTS’de (2013: 1055) anlamı “*Allah’a şükür*”dür. Allah’a şükür beyan etmek için söylenir. DKS (-).

Şükr li’llāh ‘ıyş yüzlendi vü miḡnet ḡalmadı (185-114-1)

Yitti eyyām-ı vişāl ü şām-ı fūrḡat ḡalmadı

(Allah’a şükür, şansım döndü sıkıntı kalmadı. Kavuşma günleri ulaştı, ayrılık akşamları kalmadı.)

¹⁷ tesbîḡ ayḡıl idiṅe şükr aymak birle (37/80a3)

¹⁸ Ve neşe ve ızdırāb sebebidin şükr qıla almas édim né imkân ol kim (74b/12)

1.1.7. Günah Kavramı ve Günaha Götüren Davranışlar

Fuḥş (< Ar.): Sözlükteki anlamı “*nâmusâ aykırı, meşru olmayan cinsî mümasebet, namussuzluk, azgınlık*” (Ayverdi, 2010: 393) şeklindedir. İslâm dininde evlilik dışı cinsel ilişki dinen yasaklanmış büyük günahlardandır. DKS (-), İA (-).

Fıṣk kılmaḳdın özge fikriṅ yok

Fuḥş dimeḳdın özge zikriṅ yok (207-129-58)

(Günah işlemekten başka düşüncen yok. Zina demekten başka sözün yok.)

Ġıybet (< Ar.): DKS’ye göre sözlükte (2017: 201) “*uzaklaşmak, gözden kaybolmak, gizli kalmak*” anlamlarına gelmektedir. Dînî bir terim olarak; ğıybet bir kimseden ğıyabında hoşlanmadığı sözlerle bahsetmektir.

Ġıybet ü yalḡan u mûzî sözdin

İhtirâz it yıraḡ itkil özdin (100-4-13)

(Ğıybet, yalan ve inciten sözden kaçın, bunları kendinden uzak tut.)

Ġulûv (< Ar.): DKS’ye göre (2017: 205) sözlükte “*normal sınırı aşmak, çizginin ötesine geçmek*” anlamlarındadır. Dînî bir terim olarak; Kur’ân ve sünnette belirlenenlerin dışına çıkıp aşırı davranışlar sergilemektir.

Her ni kim ötti ârzü kılma

Ârzü kiyniçe ġulûv kılma (206-129-48)

(Her ne geçti ise onu isteme. Arzu peşine düşüp haddi aşma.)

Günâh / Güneh (< Far.): Farsça *gunâh* > Arapça *cunâh* şeklindedir. DKS’de (2017: 204) suç anlamı verilmiştir. Dînî bir terim olarak; ilâhî emir ve yasaklara aykırı fiil ve davranışlardır. Dînî yazında günah kavramını ifade eden birçok kelime bulunmaktadır. *Bâbü-r-nâme*’de¹⁹ de geçmektedir (Atam, 2021: 211).

¹⁹ Maḡa aytıtturup yiberiptür kim “Şarş qılıp édiler kim toqquz ġunâh méndin şâdır bolmaḡunça sormaḡaylar. (159b/8)

Yana ālüfteraḵ kördüm uşal bi-mihr mähımnı

Ni iş kıldım ni taḵşir oldı bilmes min *günāhımnı* (296- 475)

(Ayımı [sevgilimi] yine işte pek iffetsiz gördüm. Nasıl bir iş yaptım, ne kusur oldu? Ben günahımı bilmiyorum.)

Sinde Bâbüür yoḵ *güneḥ* yārning ‘itābı kem imes

Cürmsiz dāyim ‘itāb iyeler ‘aceb dil-dārdur (157-64-5)

(Ey Bâbüür, sende günah yok sevgilinin azarlaması az değildir. Günahsız olduğum halde sürekli zahmet verir, tuhaf olan sevgili midir?)

Ḥarām (< Ar.): DKS’ye göre (2017: 231) sözlükte “*yasak, memnu*” anlamına gelmektedir. Dînî bir terim olarak; kesin bir delille, açık bir şekilde yapılmaması gereken şeylerdir. Haramlar derecelerine göre ayrılmaktadır.

Çün zarüret boldı kıldım sindin ayru meyl-i cām

Her çağır kim içmesem yādıng bile bolsun *ḥarām* (471- 295)

(Senden ayrı şarab kadehine meyletmek mecbur oldu. Seni anmadan içmediğim her kadeh haram olsun.)

Ḥased (< Ar.): ÇTS’de “*hased, kıskançlık, çekememezlik*” (Ünlü, 2013: 442) anlamlarındadır. DKS’ye göre (2017: 234) Türkçede “çekememezlik” anlamındadır. Bir ahlâk terimi olarak; kişinin başkalarının sahip olduğu maddî ve manevî imkânlara göz dikerek onların elinden çıkmasını istemesidir. Hadislerde kin ve hasedin çeşitli sosyal problemler doğuracağı ifade edilmiştir.

Erbāb-ı *ḥased* sözige büttüñg oḥşar

Bî-gāneliğ eṭvārını tuttuñg oḥşar

Bir dağı sağınmadıñg bu fırsatıta mini

Min ḥasteni iy yār unuttuñg oḥşar (231-200-1)

(Hasetcilerin sözüne inanmış ve ilgisizlik yolunu tutmuş gibisin, birkez bile beni düşünmeden ben hastayı ey sevgili unutmuş gibisin.)

‘İsyân (< Ar.): DKS’ye göre (2017: 340) sözlükte “*emre itaatsizlik etmek, azmak*” anlamlarına gelmektedir. Dînî bir terim olarak; Allah’ın ve göndermiş olduğu peygamberin emirlerine uymamaktır. Âyetlerde kim Allah’ın ve göndermiş olduğu peygambere isyan ederse içinde sonsuza kadar cehennemde kalacağı bildirilmiştir. “*Kim de Allah’a ve peygamberine isyan eder ve Allah’ın koyduğu sınırları aşarsa Allah onu da ebedî kalacağı cehennem ateşine koyar. Onun için alçaltıcı bir azab vardır.*” ”(Kur’ân Meâli, Nisâ Suresi/14).

Niçe ‘isyân bile âlûdelîğîng

Niçe hırman ara âsûdelîğîng (313-551-1)

(Ne kadar isyana bulaşmışlığın ve ne kadar dikenlikteki rahatlığın.)

Kin (< Far.): ÇTS’de (2013: 635) “*gizli düşmanlık*” anlamındadır. Dînî bir terim olarak; kişinin insanlara buğz etmesini ifade eder ve dinen hoş görülme-yen bir davranıştır. DKS (-).

Kur’ân-ı Kerîm’de ve hadis kaynaklarında hıkd geçmemekle birlikte sevgi, dostluk ve düşmanlıkla ilgili âyet ve hadisler kin gütmenin kötülüğünü de ifade etmektedir. Ayrıca iki âyette (Muhammed 47/29, 37) çoğul şekliyle (adgân) zikredilen dağn kelimesi tefsirlerde “kin ve nefret” olarak açıklanmıştır. Bazı âyetlerdeki bağzâ da “kin, nefret, düşmanlık” anlamına gelmektedir (İA, 2023).

Kaşıda çîn közide kîñ ü engübîn lebide

Sözide zehr ü lîkin tilide dermandur (131-23-3)

(Kaşında çatıklık, gözünde kin, dudağında bal, sözünde zehir vardır. Lâkin dilinde derman vardır.)

Ma‘şiyet (< Ar.): Arapça ‘asy- isyân “âsî olmak”tan ma‘şiyet. ÇTS’de (2013: 720) “*günah, isyan, itaatsizlik*” anlamlarındadır. Günâh ve isyân olan; inanç, söz, fiil ve davranışlara denir (DKS, 2017: 409).

Her zamân bir levend maşarâî

Ma ‘şiyet derdidin yüzi karaî (207-129-60)

(Her zaman soytarıca bir ayyaş olduğumdan dolayı günah derdi ile yüzü karayım.)

Mûzî Söz: (< Ar.+ Tü.): Arapça ĩzā' “incinmek”ten mu'zī > mûzī, “*inciten, eziyet veren, rahat bırakmayan*” (Ayverdi, 2010: 862) anlamlarındadır. ETü. sōz, “ağızdan çıkan, bir veya daha çok heceden meydana gelen kelime veya kelime dizisi” (Ayverdi, 2010: 1126) anlamındadır. Beyitte mûzî söz ile ifade edilmek istenen, kişinin karşısındakileri kötü söz ile incitmemesi gerektiğidir. Kötü söz söylemek, incitici ifadeler kullanmak günaha götüren davranışlardır.

Ġybet ü yalġan u mûzî sözdin

İhtirâz it yırâķ itkil özdin (100-4-13)

(Ġybet, yalan ve inciten sözden kaçın, bunları kendinden uzak tut.)

Nifāk (< Ar.): ÇTS’de (2013: 843) “*iki yüzlülük, ara bozukluğu*” anlamlarındadır. Dînî bir terim olarak; yeryüzünde insanlar arasına nifak sokmak, kötülük yapmak anlamlarındadır. İki yüzlülük anlamı da mevcuttur böyle kimselere münafık denir (İA, 2022). DKS (-).

Ol aynıñ ittifākı nifākıġa arzımas

Eyyâm-ı vaşlı şâm-ı firākıġa arzımas (148-52-1)

(O ayın [sevgilinin] ittifakı nifakına değmez. Kavuşma günleri, ayrılık akşamlarına değmez.)

Yalġan (< Tü.): ETü. yalġa- “iftira etmek, dil uzatmak” fiilinden türemiştir. TTSKBS’de (2007: 1041) bu kelime ya- “yanlış bir şey yapmak” köküne götürölmektedir. “*Aldatmak amacıyla bilerek ve gerçeġe aykırı olarak söylenen söz*” olarak açıklanmıştır. Uyg.’da yalġan; OTü.’de yalġan biçimleri ile geçmektedir. DLT’de (2021: 556) ise “*yalġan söz*”, “*yalġan kişi*” ifadeleri ile tanıklanmıştır. Kaşġârî bu kelimenin Arapçadaki karşılığı olarak kazıb kelimesini vermiştir. Dînî bir terim olarak karşılığı; kişinin eylem ve söylemlerinde dürüst olmayan, sözüne güvenilmeyen kişi olmasıdır. DKS (-).

Ġybet ü yalġan u mûzî sözdin

İhtirâz it yırâķ itkil özdin (100-4-13)

(Ġybet, yalan ve inciten sözden kaçın. Kendinden uzak tut.)

Yazuk (< Tü.): ETü. yazuk “kötülük, günah” sözcüğünden evrilmiştir. TTSKBS’de (2007: 1103) kelimenin kökü yā- “yanlış bir şey yapmak” köküne dayandırılmaktadır. ETü.’de “yazuğ, yazuk”; Uyg.’da “yāsok”, OTü.’de “yazuk” olarak geçmektedir. DLT’de (2021: 585) “Öt tütünsüz bolmas, yigit yāzuksuz bolmas.” şeklinde tanıklanmıştır. Günahın Türkçedeki karşılığıdır. *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi*’nde “yazuğ, yazuğ kılğan, yazuğ kılığlı, yazuğ ört-, yazuqluğ”²⁰ örnekleri yer almaktadır (Akdemir ve İsi, 2017: 217). TÜDES (-).

Atın ağzımğa aldım irse tartar tığ-kin olma
Mini ger öltürür bolsa bu yazuk birle bismi’llāh (293-460)
(Adını ağzıma aldım ise hemen kin kılıcını çeker olma. Bismillah, eğer beni bu günah ile öldürecek olsa.)

1.1.8. Tövbe Kavramı

Menāhī (< Ar.): Arapça menhī “dinen yasaklanmış şey”in çoğul şekli menāhī. ÇTS’de (2013: 736) “yapılması haram olan şeyler” anlamındadır. *Bâbü-r-nâme*’de²¹ de geçmektedir (Kara, 2022: 53). DKS (-), İA (-).

Tā terk-i menāhī vü şarāb itmiş min
Nefsimğa Hudāy üçün ‘azāb itmiş min
Tevbe işiki henüz açuk irdi
Bu tevbede bir niçe şitāb itmiş min (261-321-2)
(Ben dinen yasaklanmış şeyleri ve şarabı terk etmişim. Allah için nefsimi kötülük etmişim. Tevbe kapısı henüz açıktı. Ben bu tevbede ne kadar acele etmişim.)

Peşimān (< Far.): Sözlükte “yaptığına üzülüp hayıflanana, esef eden” (Ayverdi, 2010: 998) anlamlarına gelmektedir. Dînî bir terim olarak; kulun yaptıkları karşısında pişmanlık duygusunda bulunup, pişmanlığa sevk eden davranışları terk etmesidir.

²⁰ ol kim qorqsa yazuğdın sizdin (26/5b3)

²¹ Dür éter cümle menāhīdin özin / Arıtur barça günāhıdın özin. 312a/8

İA'da 'nedâmet' olarak verilmiştir. İşlenen günahtan dolayı üzüntü ve pişmanlık duymak anlamındaki ahlâk ve din terimidir (İA, 2023).

Mey terkini kılğalı perîşāndur min

Bilmen kılur işimni vü hayrāndur min

İl barça peşīmān bolur u tevbe kılur

Min tevbe kılıp min ü *peşīmāndur* min (261-323-2)

(İçkiyi terk edeli perişan bir haldeyim. Yapılacak işimi bilmediğimden şaşkınlık içerisindeyim. Bütün halk pişman olup tövbe eder. Ben de tövbe edip pişman oldum.)

Tevbe İşi (< Ar.+Tü.): Arapça 'tevbe'²² ve Türkçe 'iş' ile "tövbe işi, tövbe etme eylemi" anlamlarına gelen bir dînî terim ifadesidir. İş, ETÜ. İş "çalışma" sözcüğünden evrilmiştir. Yazılı olarak tarihî kaynaklardaki en eski örneği Orhun Yazıtları'dır. Yazıtlarda "*işig küçig birtim ök*" şeklinde geçer (Ergin, 1989: 97). Tevbe ile birlikte bu ameli ifade etmektedir.

Tevbe işin buyurma Bâbürgā

Kim bu işni uşal osal kılur (137-33-6)

(Bâbüre tövbe işini emir etme o bu işini sürekli ihmal eder.)

Tevbe İşiki (< Ar.+Tü.): DKS'ye göre (2017: 655) tevbe kelimesi sözlükte "*pişmanlık ve dönme*" anlamlarına gelmektedir. Dini bir terim olarak; kulun işlediği kötülük ve günahlardan pişmanlık duyarak Allah'tan af dilemesidir. "Tevbe kapısı" dilimizde sık olarak kullanılan bir deyiştir. *Türkçe İlk Kur'ân Tercümesi*'nde "*tevbe kabûl êtken*"²³ ifadesi ile Allah'ın kulun tövbelerini kabul edeceğine dikkat çekilmiştir (Akdemir ve İsi, 2017: 207). *Bâbü-r-nâme*'de²⁴ de geçmektedir (Hezer, 2021: 54).

Tā terk-i menāhī vü şarāb itmiş min

Nefsimğa Hudāy üçün 'azāb itmiş min

Tevbe işiki henüz açık irdi

²² Tevbe için 321/2'de açıklanan **tevbe işiki** teriminin açıklamasına bkz.

²³ tevbe kabûl êtken ulaşu yarlıқаған ol (26/37a2)

²⁴ Bārī fi'l-ḥāl mundaq tevbe qıl kim méniñ şoḥbetimdin özge yerde içmegey sén. Qabûl qıldı. (235b/11)

Bu tevbede bir niçe şitāb itmiş min (261-321-2)

(Ben dinen yasaklanmış şeyleri ve şarabı terk etmişim. Allah için nefsimi kötülük etmişim. Tevbe kapısı henüz açıktı. Ben bu tevbede ne kadar acele etmişim.)

1.1.9. İbadetler ve İbadet Zamanları

A‘māl (< Ar.): Arapça ‘amel’in çoğul şekli a‘māl. DKS’ye göre (2017: 24) sözlükte “*davranış, hareket, iş*” anlamlarına gelir. Dînî bir terim olarak; niyet ve iradeye bağlı olarak yapılan eylemlerdir. İradeli ve bilinçli olarak yapılan eylemlerin dünyada ve ahirette karşılığı vardır. Kur’ân insanların ameli iyi yapıp yapmadıkları bakımından imtihana tabi olacaklarını bildirir. *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde dinin buyruklarını yerine getirmek anlamında “*Öamel kııl*”²⁵ terimi kullanılmıştır (Akdemir ve İsi, 2017: 207).

Ẓāhir ü batınıṅ a‘mālīga bil

Bu ‘ibādet mütenāveldür kııl (100-4-3)

(Zahir ve batının amelini bil. Bu ibadet kabul edilen bir ibadettir, bunu yap.)

Fi‘li (< Ar.): Arapça fi‘l ve nispet eki ī ile fi‘lī. Sözlükteki anlamı “*fiille ilgili, iş olarak yapılan, sözde kalmayıp iş hâline gelen*” (Ayverdi, 2010: 385) şeklindedir. Dînî bir terim olarak amelleri ifade eder. Bu terim insanın hem zihnî hem de bedenî eylemlerini ifade etmek için kullanılır (İA, 2023). DKS (-).

Ḳavli vü fi‘li vü ḥālî durur ol

Söz budur iş budur u budur yol (100-4-8)

(O, sözü ve ameli ile oluşturun. Söz, iş ve yol budur.)

Ḥac (< Ar.): DKS’ye göre (2017: 209) sözlükteki anlamları “*Allah’a yönelme, günahlardan arınma, dinin özüyle temasa geçme*” şeklindedir. Bir din terimi olarak;

²⁵ peridin ol kim Öamel kıılur anıṅ utrusında İdi yarlığı birle

Mekke’de bulunan Kâbe’yi ve civarındaki kutsal yerleri ziyaret etmektir. İslâm dininin beş temel esasındandır. *Bâbü-r-nâme*’de²⁶ de geçmektedir (Atam, 2021: 378).

Hac yolıḡa kir kõḡül himmet bile

Bir ḡazak er bolsa yüz mīḡ ḡāfile (305-518)

(Ey gönül eḡer yüz bin cesur kafil olsa, hac yoluna gir.)

‘İbâdet (< Ar.): Sözlük anlamı “*itâat etmek, boyun eḡmek, kulluk etmek*” anlamlarındadır. Dînî bir terim olarak; Allah’a yakınlık kurmak için şuurlu itâattir (DKS, 2017: 284). İslâm dininde ibâdet yalnızca Allah’a yapılır. İnsanın yaratılış gayelerinden biri de Allah’a ibâdettir.

Zāhir ü batınıḡ a‘mālīḡa bil

Bu ‘*ibâdet* mütenâveldür ḡıl (100-4-3)

(Zahir ve batının amelini bil. Bu ibadet kabul edilen bir ibadettir, bunu yap.)

‘İbâdet Vakti (< Ar.+Ar.): Arapça ‘ibâdet, “*İnsanın tek Tanrılı dinlerde Allah’a diḡer din ve inanışlarda ise inanıp bağlandıḡı kudrete kulluḡunu göstermek üzere yaptığı hareketler, tapma, tapınma.*” (Ayverdi, 2010: 532) anlamlarındadır. Dînî terim olarak; sorumlu olan kişinin nefsaniyetini engellemek için Allah’a yaptığı fiil ve niyete bağlı olarak yapılan şuurlu itaâttir (DKS, 2017: 284).

‘İbâdet vakti bolsa her niḡe miḡrâb utrumda

Ḳaşın nakşın taşavvur ḡılmaḡunḡa yirge baş ḡalman (168-85-4)

(İbadet zamanı her ne ümit bağlanan yer karşımda olsa. Kaşını ve nakşını zihnimde canlandırmadıkça yere baş koymam.)

Ma‘būd (< Ar.): Arapça ‘ibâdet’ten ma‘būd. DKS’ye göre (2017: 399) kendisine ibâdet edilen varlık demektir. Ma‘būd hak da olabilir batıl da olabilir. Hak ma‘būd tektir. O da her şeyi yaratan Allah’tır.

Bil ki maḡbub ile *ma‘būd* oldur

Barı il sâcid ü mescüd olur (111-4-135)

²⁶ Āḡirler ḡacc şavāf hem ḡıldı. (164a/7)

(Bil ki sevilecek ve kulluk edilmeye layık olan Allah’dır. Bütün yeryüzü kendisine secde eden ve edilen bir durumdadır.)

Mihrāb (< Ar.): DKS’ye göre (2017: 444) sözlükteki anlamı “*oda, çardak ve başköşesi*” şeklindedir. Din terimi olarak anlamı ise camilerin kible tarafında bulunan, imamın durduğu çıkıntılı yerdir.

‘İbâdet vakti bolsa her niçe *mihrāb* utrumda

Kaşın nakşın taşavvur kıлмаğunça yirge baş çalman (168-85-4)

(İbadet zamanı her ne ümit bağlanan yer karşımda olsa. Kaşını ve nakşını zihnimde canlandırmadıkca yere baş koymam.)

Namāz (< Far.): “İslam dininde belirli kurallara göre günde beş vakit yapılması müslümanlar üzerine farz kılınmış olan ve İslâm’ın beş şartından birini teşkil eden ibâdetdir.” (Ayverdi, 2010: 912). Namaz kelimesinin namo “saygı, eğilme” kelimesi ile ilgili olduğu düşünülmektedir (Tekin, 2001: 33). Namaz, dinin beş temel şartlarından biri olup, belirli eylemler ve rükunleri barındıran özel bir ibadettir. İçerisinde zikir, tesbih, dua, kıyam, rükû, secde gibi alt ibadetleri toplayan önemli bir ibadettir (DKS, 2021: 513). *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde beş vakit namaz için “*bêş namāz*”²⁷ ifadesi kullanılmıştır (Akdemir ve İsi, 2017: 215). *Bâbürr-nâme*’de²⁸ de geçmektedir (Atam, 2021: 215). Bazı Çağatay Türkçesi sözlüklerinde namaz için “*du ‘ala-*” tabiri de kullanılmıştır (Sarıkaya, 2019: 137).

Çün kıblem irür yâr kılay kaşıda secde

Nâşih sözini niyley imes sözi *namāzı* (155-62-3)

(Sevgili karşısında secde kılayım, çünkü [sevgili] kiblemdir. Öğüt verenin sözü namaz değildir ne yapayım?)

Ramażan (< Ar.): “*Arabî aylardan şâban ve şevval arasında kalan ve devamı boyunca oruç tutulan dokuzuncu ayı*” (Ayverdi, 2010: 1014) ifade eder.

²⁷ körklüg bâķiler yaŖnı bêş namāz edğürek İdiñ üskinde yanutın hem edğürek asığdın (31/30a3)

²⁸ Bu tengidin ötüp ol kün êkki namāz arasığaça barıp élge yétmey bir yerde qonduk. (160b/2)

Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen ve değerine vurgu yapılan yegâne ay ramazan ayıdır. Orucun farz kılındığını bildiren âyetlerin hemen ardından ramazanın insanlara doğru yolu gösteren ve hakkı bâtıldan ayıran Kur'an'ın indirildiği ay olduğu belirtilir ve bu aya ulaşanların oruç tutması emredilir (el-Bakara 2/185) (İA, 2023).

Bâbü-r-nâme'de²⁹ de geçmektedir (Atam, 2021: 216).

Kildi *ramazan* u min taķı bāde-perest

‘İyd oldu vü zıkr-i mey kılur min peyvest

Ni rûze vü ni namāz yıllar aylar

Tün ü kün mey ü ma‘cün bile dīvāne vü mest (255-297-1-2)

(Ramazan geldi ben hâlâ içkiye tapıyorum. Bayram oldu ve sürekli şarabı zikrediyorum. Aylar ve yıllardır ne oruç ne de namaz. Gece gündüz şarap ve macun ile delirmiş bir sarhoşum.)

Rûze (< Far.): Farsça rûze, “oruç” (Ünlü, 2013: 928; Develioğlu, 1986: 1079 anlamındadır. Şinasi Tekin’e göre Orta Farsça rōçag kelimesinden gelir. Tekin’e göre M.S 900 yıllarında Orta Farsçadan Yeni Farsçaya geçerken ‘rōze’ şekline girmiştir. Tekin, Oğuzca Kur’ân tercümelerinde Arapça ‘savm’ın karşılığı orucun Karahanlıcada bulunmadığını belirtir (Tekin, 2001: 40). *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde ruze “oruç” anlamındadır. Bu ibadeti yerine getiren kişiler için, “*rûze tutğan eren, rûze tutğan ... künçuy, rûze tutğan tişi*”³⁰ ifadeleri kullanılmıştır (Akdemir ve İsi, 2017: 213).

Kildi *ramazan* u min taķı bāde-perest

‘İyd oldu vü zıkr-i mey kılur min peyvest

Ni *rûze* vü ni namāz yıllar aylar

Tün ü kün mey ü ma‘cün bile dīvāne vü mest (255-297-1-2)

²⁹ Bu esnâda Ramazân ayının on üçide maņa şa‘b qoyaņ teşvîsî boldı. (162a/1)

³⁰ rûze tutğan erenler, rûze tutğan tişiler (33/4b2)

(Ramazan geldi ben hâlâ içkiye tapıyorum. Bayram oldu ve sürekli şarabı zikrediyorum. Aylar ve yıllardır ne oruç ne de namaz. Gece gündüz şarap ve macun ile delirmiş bir sarhoşum.)

Sâcid (< Ar.): Arapça sucûd, “secde etmek”ten sâcid. Sözlükte “*secde eden, secdeye kapanan, secdeye varan*” (Ayverdi, 2010: 1073) anlamlarına gelmektedir. İbadet eden kişi için kullanılır. *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde “*secde kılgılı*”³¹ olarak geçer ve sâcid anlamındadır (Akdemir ve İsi, 2017: 207). DKS (-), İA (-).

Bil ki maḥbub ile ma‘būd oldur

Barı il *sâcid* ü mescūd olur (111-4-135)

(Bil ki sevicecek ve kulluk edilmeye layık olan Allah’dır. Bütün yeryüzü kendisine secde eden ve edilen bir durumdadır.)

Şadaka (< Ar.): “*Karşılık beklemeden Allah rızası için fakirlere verilen para, mal, zekât*” (Ayverdi, 2010: 1040) anlamlarındadır. DKS’ye göre (2017: 567) Allah’ın rızasını kazanmak için muhtaç kimselere yapılan yardımdır. Farz, vacip ve mendub kısımları vardır. Tirmizî ve Buhârî’de Hz. Muhammed’in sadaka ile ilgili hadisleri bulunmaktadır.

Cisminge za’f ise cānım *şadaka*

Cānınga ikki cihānım *şadaka* (208-130-1)

(Güçsüz ise bedenine canım sadaka, canına iki dünyam sadaka olsun.)

Şalāḥ (< Ar.): Sözlükte “*iyi durma gelme, düzelme, dinin yasakladığı şeylerden kaçınma*” (Ayverdi, 2010: 1052) anlamlarına gelmektedir. DKS’de (2017: 574) bu kelimenin Kur’ân’da “salaha” şeklinde Ra’d ve Mümin sûrelerinde geçtiği ifade edilmiştir. Salah müminlerin güzel vasıflarındandır.

‘Işk barıda *şalāḥ* u tevbe vü takvā

Barçası taḥkīk bil mecāz köründi (125-13-4)

(Aşk varlığında iyilik, tövbe ve takva mecaz göründü. Tamamı gerçektir.)

³¹ kemşildiler cādūlar secde kılgılılar (31/55b2)

Secde (< Ar.): “Allah’ın büyüklüğü, yüceliği önünde hiçliğini göstermek ve O’nu ululamak maksadıyla vücûdu alın, burun el ayaları, dizler ve ayak parmakları yere degecek duruma getirme, bu durumda yere kapanma”dır (Ayverdi, 2010: 1072). Kur’ân’da secde kelimesi, hem ıstılah anlamında, hem de sözlük manasına uygun olarak itaat etmek, boyun eğmek anlamındadır (DKS, 2017: 581).

Çün kıblem irür yâr kılay kaşıda *secde*

Nâşih sözini niyley imes sözi namâzı (155-62-3)

(Sevgili karşısında secde kılayım, çünkü [sevgili] kiblemdir. Öğüt verenin sözü namaz değildir ne yapayım?)

Sücûd Vakti (< Ar.+Ar.): Arapça sucûd, “*secde, secde etme*” (Ayverdi, 2010: 1138) ve Arapça vakt “zaman” kelimeleri ile birlikte ibadet vaktini ifade eder.

Sücûd vaktide mihrâb bolmasun hergiz

Ki baş koyarda uşal igme kaç kirek bolsa (124-12-2)

(Hiçbir vakit secde zamanında mihrap olmasın. Baş koymak için işte karşımda iki kat olmuş gerek olsa.)

Ṭâ’at (< Ar.): Sözlükte “*ibâdet, takvâ, Allah’ın emirlerine uyma, emredileni yapma*” (Ayverdi, 2010: 1181) anlamlarındadır. İA’daki karşılığı itaattir. DKS (-).

İtaat kelimesi Kur’an’da geçmemekle birlikte üç âyette taat ismi yer almakta, bundan başka yedisi isim, diğerleri fiil kalıplarında olmak üzere itaat kavramı seksen beş yerde geçmekte, kırk iki âyette de aynı kökten gelip “güç yetirmek” mânasında kullanılan istitâat kavramı yer almaktadır (İA, 2023).

Ni ‘ışret ü ‘ıyş üçün mey-i nâb mângâ

Ni ṭâ’at üçün kûşe-i mihrâb mângâ

Ni fışk kılurğa bardur esbâb mângâ

Ni zâhid olurğa tâkat u tâb mângâ (238-230-2)

(Bana ne içki ne yeme ne de saf şarab ne de taat için mihrabın köşesi lazımdır. Bana zahit olmaya güç ve kuvvet ne de yoldan çıkmaya sebepler vardır.)

Takvā (< Ar.): DKS'ye göre (2017: 347) bir şeyi korumak zarar vermemek anlamındaki “vikâye” köküne dayanır. Dînî terim olarak; ittikâ ve takva, dünyadaki inanç, söz ve fiillerde gûnahtan sakınmaktır. Böyle kişilere ise muttaki denir.

‘İşk barıda şalâh u tevbe vü *taqvā*

Barçası tahkîk bil mecâz köründi (125-13-4)

(Aşk varlığında iyilik, tövbe ve takva mecaz göründü. Tamamı gerçektir.)

1.1.10. Kur'an, Hadis ve Sünnet

Edeb (< Ar.): DKS'ye göre (2017: 134) bu kelime ziyafete davet etmek anlamındaki “edb” anlamındaki “edeb” mastarından biridir. Sözlükte “*davet, incelik ve kibarlık*” anlamlarına gelmektedir. Dînî bir terim olarak hadis literatüründe iyi davranışları ifade eder.

Terk kıılma *edeb* ü sünnetler

Her ni miḳdar ki terk itseng eger (101-4-23)

(Her ne miktar ki terk edersen eğer [diğer şeyleri] edeb ve sünnetleri terketme.)

Eḥadis (< Ar.): Arapça ḥadīṣ'in çoğul şeklidir. Terim olarak Hz. Muhammed'in sözleridir (Ayverdi, 2010: 21). DKS'ye göre (2017: 214) hadis terim olarak Hz. Muhammed'in söz, fiil ve beyanlarıdır. Hadisler değerleri ve kaynakları açısından kısımlara ayrılır. *Bâbü-r-nâme*'de³² de geçmektedir (Atam, 2021: 212).

Miṣl-i Ḳur'ân u *eḥadis* ü du'ā

Emr-i ma'rûf ki buyurdı Ḥudā (101-4-16)

(Kuran'ın örneklerinde hadis ve dualarda, Allah iyiliği emretmeyi buyurdu.)

Emr-i Ma'rûf (< Ar.+Ar.): DKS'ye göre (2017:147) İslâm'a ve akl-ı selime uygun olan her şeyi tavsiye etme anlamına gelir.

³² Hadīs ‘ilmini Ḥorāsān’da ança bilür kişi yok édi. Ḥaylî mu’ammerdür. (178b/12)

Mısl-i Qur'ân u eḥâdis ü du'â

Emr-i ma'rûf ki buyurdı Hudâ (101-4-16)

(Kuran'ın örneklerinde hadis ve dualarda, Allah iyiliği emretmeyi buyurdu.)

Kur'ân (< Ar.): Kur'ân, Allah tarafından vahiy yoluyla Muhammed peygambere indirilen dört büyük kitaptan biridir. Fatihâ suresi ile başlayıp Nas sûresi ile sona erer altı bin iki yüz otuz altı âyet ve yüz on dört sûreden oluşur. Kur'ân'ın konusu Allah ve kuldur. İnsanın kendisine, çevresine ve yaratıcısına karşı olan sorumluluklarını bildirir (DKS, 2017: 386). *Bâbü'r-nâme*'de³³ de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 151).

Mısl-i Qur'ân u eḥâdis ü du'â

Emr-i ma'rûf ki buyurdı Hudâ (101-4-16)

(Kuran'ın örneklerinde hadis ve dualarda, Allah iyiliği emretmeyi buyurdu.)

Sünnet (< Ar.): DKS'ye göre (2017: 604) sözlükte “*iyi ya da kötü tutulan yol, hüküm kanun*” gibi anlamlara gelir. Terim anlamı ise Hz. Muhammed'den sâdır olan söz, fiil ve O'na ait sıfatlardır. Hz. Muhammed'den naklolulan nafil ibâdetler anlamı da taşır. *Bâbü'r-nâme*'de³⁴ de geçmektedir.

Terk kılma edeb ü sünnetler

Her ni miḳdar ki terk itseng eger (101-4-23)

(Her ne miktar ki terk edersen eğer [diğer şeyleri] edeb ve sünnetleri terketme.)

1.1.11. İbadet Yerleri ve Dînî Mekânlar

Āstān (< Far.): Farsça āstāne, “*bir târikatın merkezi durumunda olan ve içinde kurucuların türbesi bulunan dergâh*” (Ayverdi, 2010: 74) anlamındadır. Zaman zaman zikir yapılan dînî bir mekândır. DKS'de verilen bilgiye göre (2017: 39) kapı eşiği anlamında olup, Osmanlı döneminde bir tarikat veya bu tarikat kolunun merkezi olan büyük tekkelerdir.

³³ zamân munda oturup ḥâfızlar Qur'ân oquğandın soñ cenûbî medresede, kim (188b/5)

³⁴ söz soñralar ḥod cemi' iş küçî sünnet ü cemâ'at mezhebi bile muvâfiq édi. (164b/1)

İşiking āstāmığa koyuban ikki yüzimni

Öpey gāhı tevāzu‘ birle sürtey gāh közümnı (266-340)

(İki yüzümü dergāhın eşiğine koyarak, bazen tevazu ile öpeyim bazen de gözümü sürteyim.)

Harīm (< Ar.): Arapça hirm, “yasak etmek”ten harīm. Sözlükte “*yabancılara yasak olan, yabancılardan korunan mukaddes yer*” (Ayverdi, 2010: 475) anlamlarına gelen, kutsal yerler için kullanılan bir din terimidir. DKS’de (2017: 233) dînî anlamından ziyade kamu ve vakıf işlerindeki anlamı üzerinde durulmuştur.

Ol perining harimiğa güzer it

Min-i dīvāne hālidin haber it (196-127-2)

(O perinin [sevgilinin] yasak olan yerine geç. Ben delinin halinden haber ver.)

Mescid (< Ar.): Arapça sucūd, “secde etmek”ten mescid. “*Müslümanların vakit namazlarını kılmaları ve ibâdetlerini yerine getirmeleri için yapılan içinde cuma ve bayram namazları kılınmayan minâresiz, minbersiz küçük câmi.*” (Ayverdi, 2010: 804) anlamındadır. Kur’ân’da 28 defa geçmiştir. İçerisinde kürsü, mihrap, minber, minâre mahfil bulundurur (DKS, 2017: 427). *Bâbü-r-nâme*’de³⁵ de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 148).

Ni deyrdin işikim açılır ni mesciddin

Niçe işikdin işikke gedā kibi yiteyin (186-116-2)

(Ne kiliseden kapım açılır ne de mescidden. Nice kapıdan kapıya köle gibi dolaşıyorum.)

1.1.12. Ölüm

Ecel (< Ar.): DKS’ye göre (2017: 131) sözlükte “*zeval bulmayan, sonu olmayan, uzun ve sonu gelmeyen*” anlamlarına gelmektedir. Dînî literatürde ise Allah tarafından kişiye biçilmiş hayat süresi ve bu sürenin sonunu ifade eder.

³⁵ Mescidğa tüşüldi. Andın namâz-ı pîşin atlanıp partaldın ayrılıp iki pās bolup (243b/11)

Algalı cānımı hicrānga havāle kıldı yār

Koyma hicrānga *ecel* cānımnı al Tīngri üçün (145-46-5)

(Sevgili canımı almak için ayrılığa savurdu. Ecel canımı ayrılığa bırakma, Tanrı için al.)

Na‘ş (< Ar.): Arapça, na‘ş, “ölmüş kimsenin vücudu, ölü, ceset, cenâze” (Ayverdi, 2010: 906) anlamlarına gelmektedir. DKS (-), İA (-).

Başdın ivrülür ārmānı birle öldüm iy Bābūr

Mining *na* ‘şımnı bārī ol perī kūyidin aylandur (148-50-5)

(Ey Bābūr [sevgilinin] başımda dönen hasreti ile öldüm. Benim naaşımı o sevgilinin mahallesinde dolaştırın.)

Öler Zamān (< Tü.+Ar.): Türkçe öl- fiil köküne –er fiye. getirilmesi ile oluşmuştur. Arapça ‘zaman’ kelimesi ile birlikte ölüm zamanını ifade eder. Arapçadaki karşılığı ise eceldir.

Firāk ara ölerimde yitişti ol cānān

Hudāğa şükr kılay kim *öler zamān* kildi (158-66-5)

(Ayrılık içinde ölürken o sevgili yetişt, Allah’a şükürler olsun ki öleceğim zaman geldi.)

Ölüm (< Tü.): Sözlükte “*bir canlıda hayâtî fonksiyonların tam ve kesin bir şekilde sona ermesi durumu, mevt, irtihal, vefat*” (Ayverdi, 2010: 963) anlamlarına gelmektedir. ETü. öl- fiilinden ETü. +Im ekiyle türetilmiştir. ETü. ve OTü.’de öl- olarak geçmektedir. ETü.’de “ölüm, ölümlüg, ölü-, ölürt”; OTü.’de ise “öldeçi-, öldür-, ölse-, ölüg, ölügse-, ölüm, ölü, ölüç, ölütle-³⁶” örneklenir. Gülensoy, aynı şekliyle DLT ve Codex Cumanicus’da geçtiğini belirtir (Gülensoy, 2007: 659- 661). *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde “ölüm, mevt”³⁶ olarak yer alır (Akdemir ve İsi, 2017: 2019). TÜDES (-).

³⁶ berāber olarnıñ tiriglikleri, ölümleri (36/99b1)

Ölüm uykusığa barıp cihāndın boldum āsūde

Mini istesengiz iy dostlar körgey siz uykuda (134-28-1)

(Ölüm uykusuna varıp dünyadan kolayca kurtuldum. Ey dostlar beni görmeyi dilerseniz sizi uykuda göreceğim.)

1.1.13. Ahiret, Ahiret Hayatı ve Kıyamet

Bāğ-ı Cinān (< Far.+Ar.): Farsça ‘bağ’ ve Arapça ‘cennet’ kelimesinin çoğulu cinan ile birlikte “cennet bağları” anlamındadır. Kur’ân’da sıkça ifade edilir.

Bu yağlık kim *bāğ-ı cinān* çağlıkdur

Cān riştesi her riştesiğe bağlıkdur

Ten tārı tüzüm altunı diktür sinsiz

Körer ol ikidin nümüne bu yağlıkdur (258-311-1)

(Bu mendil ki cennet bağları gibidir. Her ipliğine can teli bağlıdır. Ten ipliği, dizim altını gibidir sensiz. Bu mendil ikisinin örneği gibidir.)

Behişt (< Far.): ÇTS’de (2013: 116) “*cennet*” anlamındadır. DKS (-), İA (-).

Behişt-i neşegā cān birle irtibāt tile

Humār dūzahı üçün arak şırāt tile (276-380)

(Cennet neşesine gönülden bağlan. Cehennem sarhoşluğu için sıratla içki dile.)

Cennet (< Ar.): Arapça cennet, “bahçe” anlamındadır. Sözlükte “bitki ve ağaçlarla örtülü yer ve bahçe” anlamına gelir. Dînî bir terim olarak ise imân edip, güzel işler yapanlara âhirette vaad edilen yerdir. Kur’ân’da cennet farklı isimler ile yer alır (DKS, 2017: 96). *Bâbüir-nâme*’de³⁷ de geçmektedir (Hezer, 2021: 50).

Cennetü’l- me’vânı iy zāhid nitey min zār kim

İsterem kūyidin özge maṅga me’vā bolmasa (127-16-3)

(Ey zahit, perişan ben cennetin katlarını nedeyim? İsterim ki bana sevgilinin mahallesinden başka sığınacak yer olmasın.)

³⁷ Sebze ü güller bile cennet bolur Kābil bahar Hāşşa bu mevsimde (202a/16)

Dâreyn (< Ar.): Arapça dâr, “ev, yurt” ve tesniye eki –eyn ile dâreyn. Dünya ve âhiret anlamlarına gelen dînî bir terimdir. DKS (-).

Kur’ân-ı Kerîm’de kırk sekiz yerde geçen dâr kelimesi bazı müfessirlere göre dört mânada kullanılmıştır. 1. Mesken (el-A‘râf 7/78, 91); 2. Cennet (en-Nahl 16/30); 3. Cehennem (İbrâhîm 14/28); 4. Medîne-i Münevvere (el-Haşr 59/9). Dârü’l-âhire (âhiret yurdu, öbür yurt, en son ikamet edilecek yer) müminler için huzur, sükûn ve mutluluk dolu, ölümsüz bir hayat olarak ifade edilir (İA, 2023).

Gedâyîğa bar şâhlıkdın nüfûr

Ni şehlik ki *dâreyndin* tur fütûr (319-558-8)

(Dilenci padişahı korkup kaçır. Padişahlık ki iki dünyadan kaçmaktır.)

Dûzâh Otı (< Far.+Tü.): Dûzah, Farsça “*cehennem*” (Ünlü, 2013: 310) anlamındadır. Türkçe ‘ot’ kelimesi ile birlikte cehennem ateşini ifade eder. ETü.’de ot “ateş” demektir. TTSKBS’de (2007: 611) kelimenin anlamını “ateş” olarak verilmiştir. ETü. oot, ~ öd, “ateş, duman” ve OTü.’de öd biçimlerinde. Tespit edildiği en eski Türkçe yazılı kaynak Orhun Yazıtları’dır. Yazıtlarda “*Biriki bodunı ot suw kılmadım.*” ifadesi ile yer alır (Ergin, 1989: 71). DLT’de (2021: 368) “*öd tése ağız küymes*” atasözü ile tanıklanmıştır. *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde de “*cehennem ateşi*”³⁸ anlamındadır (Akdemir ve İsi, 2017: 218). TÜDES (-).

Zâhidâ *dûzâh otı*dın mini ni kôrâta sin

Hicr otı kâşıda kôrmes min anı uçkunça (138-34-2)

(Ey zahid, sen cehennem ateşi ile beni mi korkutuyorsun? Ben onu ayrılık ateşinin karşısında kıvılcım kadar görmem.)

İki Dünyâ (< Tü.+Ar.): Türkçe ‘iki’ sayısı ve Arapça ‘dünya’ ile birlikte hem dünya hem de ahiret için kullanılmış bir din terimidir. Dâreyn ile aynı anlamdadır. DKS (-).

İy köngül yahşı *iki dünyâ*dın

Bir nazar kılsa saṅga dil-dâring (301-506-3)

³⁸ “yalğan tuttılar anı olar hâzır kılınmışlar otka” 34/36a2

(Ey gönül sevgilinin sana bir bakışı iki dünyadan daha güzeldir.)

Ƙabr (< Ar.): Arapça Ƙabr, mezar anlamındadır. Cenâzelerin gömüldüğü yeri ifade etmek için kullanılır. Belirli bir derinliği vardır, kibleye dik kazılır ve kible tarafına ölünün koyulacağı şekilde oyulur. Ölümden sonraki hayatı ifade etmek için de ‘kabir hayatı’ tabiri kullanılır (DKS, 2017: 351).

Dostlar könglümdekin *Ƙabrim* taşığa yazğa siz

Tā ki bir dik bolğay ol ay ‘ışkıda içim taşım (171-89-4)

(Dostlar gönlümdekini kabrimin taşına yazasınız. Ta ki o ayın [sevgilinin] aşkında içim dışım bir olacak.)

Kevser (< Ar.): ÇTS’de (2013: 616) “*cennetteki havuzun adı*” anlamındadır. Havz-ı kevser olarak da ifade edilen bu yer Hz. Muhammed’in ümmetiyle birlikte başında toplanacağı yerdir. Hadislerde bildirildiği üzere çok geniş, suyu sütten daha beyaz, kokusu miskten daha güzel ve kadehlerinin sayısı gökteki yıldızlardan bile daha uzundur (DKS, 2017: 245).

Bâbüür müteveccih olsa Lenger sarığa

Ƙılmas nazārī behişt ü *kevser* sarığa

Sindin tilekümdür meded iy Şāh Ğıyaş

Her vaqt ki ‘azm iylesem her sarığa (220-158-2)

(Bâbüür, Lenger tarafına yönelse cennete ve cennetteki havuzlara nazar kılmaz. Ey Şāh Ğıyaş, her ne vakit ne tarafa karar kılsam senden dileğim yardımındır.)

Ƙıyāmet (< Ar.): DKS’ye göre (2017: 377) sözlükte “*dikilmek, ayağa kalkmak, yaratılmışların Allah’ın huzuruna duracakları gün*” anlamlarına gelir. Dînî bir terim olarak, dünya hayatının son bulmasıdır. Daha sonra kulların Allah tarafından tekrar diriltilip hesaba tutulmasıdır. *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi*’nde “*Ƙıyamet yaÖñi Ƙopmak*”³⁹ şeklinde geçer (Akdemir ve İsi, 2017: 218).

³⁹ hiç asıg Ƙılmas sizke yağuklarıñız yime oğlanlarıñız Ƙıyamet yaÖñi Ƙopmak küinde (38/36a2)

Tüşümde çün kıyaş dik ‘ārızınġnı kördüm utrudın

Tiler min tā kıyāmet açmağay min közni uykudın (166-81-1)

(Düşümde güneş gibi yanağını karşımda gördüm. Dilerim ki gözümü kıyamete kadar uykudan açmayayım.)

Ol Kün (< Tü.+Tü.): Kıyamet gününü ifade etmektedir. O gün diye işaret edilen hesap günüdür. Doğu ve Batı Türkçesi satır altı Kur’ân tercümlerinde Yunus⁴⁰ ve Âlî İmran⁴¹ Sûrelerinde yer alır (Küçük, 2019: 78).

Ol küni kim habīb körgey min

Maṅa yüz miṅ şereftür *ol künde*

Bolsa ger bām-dād maḥbūbı

Derd-i dil ber-ṭaraftur *ol künde* (273-370-1)

(O gün ki ben sevgiliyi [peygamber] göreceğim. Bana o günde yüz bin şeref vardır. Eğer seherin sevgilisi olursa, kıyamet gününde gönül derdi ortadan kalkar.)

Ravza (< Ar.): ÇTS’de (2013: 911) “*bahçe, çiçek bahçesi, cennet*” anlamlarına gelmektedir. Dînî metinlerde cenneti ifade eder. DKS’de (2017: 546) ‘ravza-i mutahharâ’ için “temiz bahçe” anlamı verilmiştir.

İkāmēt çünki kıldınġ Bābüṛā ol hūr kūyide

Maḳāmınġ *ravzadın* ullı özünġ Rızvāndın artuḳ sin (139-35-3)

(Ey Bâbüṛ, o sevgilinin mahellesinde ikamet ettin. Senin makamın, artık cennet ve Rıdvān meleşinden daha uludur.)

Rızvān (< Ar.): DKS’ye göre (2017: 552) cennet kapılarında bekçilik yapan melekler başkanının ismidir. Bazen teşmil yoluyla cennet anlamı da ifade eder.

İkāmēt çünki kıldınġ Bābüṛā ol hūr kūyide

Maḳāmınġ *ravzadın* ullı özünġ Rızvāndın artuḳ sin (139-35-3)

⁴⁰ “ol kün terer miz olarnı andağ ǧalı ürgemediler meger bir vaḳt kündüzdin bilişirler anlar ara” (157v/5)

⁴¹ “ol kün aḳarur yüzler taḳı ǧararır yüzler”(61a/9)

(Ey Bâbü, o sevgilinin mahellesinde ikamet ettin. Senin makamın, artık cennet ve Rıdvan meleğinden daha uludur.)

Sakar (< Ar.): Arapça sekar. ÇTS’de “*cehennem*” (2013: 941) anlamındadır. DKS(-), İA (-).

Kuyunğ içre ger *sakar* bolsa maķar cennetçe bar
Cennet bolsa ger mekân sinsiz ni imkân bolğa min (189-122-4)
(Eğer mahallen içinde cehennem olsa cennet gibidir. Sensiz yer bana cennet de olsa [orada] olmamın imkânı yok!)

Şırāt (< Ar.): DKS’de (2017: 592) sözlük anlamı “yol” olarak verilmiştir. Dînî bir terim olarak; cehennem üzerinde bulunan bir yol ve köprü anlamındadır. İslâm inancına göre müminlerin bu köprüden kolayca geçeceğine, inanmayaların ise ayaklarının kayarak cehenneme düşeceğine inanılır.

Behişt-i neşegâ cân birle irtibât tile
Humâr düzahı üçün araķ *şırāt* tile (276-380)
(Cennet neşesine gönülden bağlan. Cehennemi sarhoşluğu için sıratı içki dile.)

Şefî (< Ar.): ÇTS’de (2013: 1031) “*bağışlayan, şefaet eden*” anlamlarındadır. Allah’ın şefî’ olması âhirette ve özellikle de kıyamet gününde müminlerin azap ve sıkıntılarını gidermesidir (DKS, 2017: 612). Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi’nde “*şefî’*”⁴² olarak geçer ve şefaet eden, şefaetçi anlamındadır (Akdemir ve İsi, 2017: 208).

Saḡa özni bu kün mutî⁴² isterem
Sini taḡlalıķ kün *şefî*’ iserem (319-558-12)
(Bugün kendimi sana itaatçı isterim. Seni kıyamet günü şefaetçi isterim.)

⁴² azu tuttılar mu Taḡrıdın adın şefî’ 35/2a3

Taḡlalıḡ Kün⁴³ (< Tü.+Tü.): ÇTS’de (2013: 1075) “*denk, şafak, şaşılacak, hayret, şüphe*” anlamlarındadır. TTSKBS (-), TÜDES (-). Taḡla sözcüğü kıyamet anlamındadır. Taḡlalıḡ kün ise kıyamet gününü ifade eder. Kur’ân’da ve birçok hâdiste kıyamet gününde insanların derin bir hayrete ve korkuya düşeceği sıkça ifade edilir.

Saḡa özni bu kün mutî⁴ isterem

Sini *taḡlalıḡ kün* şefî⁴ iserem (319-558-12)

(Bugün kendimi sana itaatçı ararım. Seni kıyamet günü şefaati ararım.)

Uçmak (< Soğd.): ETü. uçmak < Soğdca uşmah şeklindedir (Ayverdi, 2010: 1279). TTSKBS’de (2007: 956) “cennet” anlamı verilmiştir. ETü.’de ‘uçmak, uşmah’, OTü.’de ‘uçmak’ şeklinde geçer. Gülensoy uç- fiilinin dînî inanışa göre öldükten sonra göğe yükselmek anlamında kullanıldığını, bu kelimenin Soğdcadan geldiği ile ilgili görüşlerin de tartışmalı olduğunu ifade etmiştir. İlk Türkçe Kur’an Tercümesi’nde “*uçmah/uçtmah/uştmah*”⁴⁴ olarak geçer (Akdemir ve İsi, 2017: 218). TÜDES (-).

Peri boldı cāning sining Bābürā

Köngül kuşu dil-beste cāning bile

Köngül *uçmak* er istese cid kılıp

Uçar yār kıl mūnis aning bile (276-382-2)

(Ey Bābür senin canın peri oldu. Gönül kuşu canın ile bağlanmış. Eğer gönül gayret edip cennet istese, cennet ehli sevgiliyi cana yakın kıl.)

Uqbā (< Ar.): ÇTS’de(2013: 1181) “*ahiret, öbür dünya*” anlamlarındadır. DKS (-), İA (-).

Boldum min-i āşüfte-i ḡayrān merdūd

Kılğıl mededī ki boldı imkān nābūd

⁴³ Kün için zaman terimlerinde 25/3 numaralı beyitte verilen **kün** teriminin açıklamasına bkz.

⁴⁴ “kigürği üçün müÖminlerni hem müÖminlerni uçtmahlarğa açar astında arıklar ...” (37/28b3)

Dünyâ bile *uḵbâ*da rücûum saṅadur

İy ikki cihânning şehi Sultân Maḥmûd (228-189-1)

(Hayranlığın verdiği perişanlıkla kovuldum. Yardım et ki imkân ortadan kalktı. Ey iki dünyanın padişahı Sultan Mahmut, dünya ve ahirette geri dönüşüm sanadır.)

Yuhyi'l -'İzām (< Ar.+Ar.): Kur'ân ifadesidir. Kıyamet gününde kemiklerin tekrar dirilmesini ifade eder.

“Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve: Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek? diyor” (Kur'ân Meâli, Yâsin Sûresi/78).

İy köngül ger gayr sözi zehr-i kâtildür ni gam

Lebleridin şerbet-i yuhyi'l - 'izāmıng barıda (126-14-5)

(Ey gönül ne gam ki yabancı sözü öldüren zehirdir. Dudaklarının varlığı [sevgilinin] kemikleri diriltecek şerbetdir.)

1.1.14. Diğer Dînî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı

'Aql (< Ar.): Sözlükte *“düşünme, anlama, kavrama ve davranışlarını ayarlama melekesi, us”* (Ayverdi, 2010: 28) olarak geçmektedir. Dînî bir terim olarak; kişinin dînî kaidelerden sorumlu tutulması için aklî melekelerinin yerinde olması koşulunun sağlanmasıdır. DKS'de (2017: 16) insanı diğer varlıklardan ayıran, davranışlarına anlam kazandıran ve Allah'ın emirleri karşısında sorumlu kılanın akıl olduğu ifade edilmiştir. Kur'ân'da sıkça üzerinde durulmuş olup, kırk dokuz yerde geçmektedir. İslam düşünce sisteminde, kelâmcıların yoğun olarak üzerinde durdukları bir konudur.

Şabr u hüş 'aql u dinimni alıptur niyleyin

Serv ḳaddi gül ruḥı reyḥân ḥaṭı nesrin beri (150-55-3)

(Sabrımı, aklımı ve dinimi almıştır ne yapayım? Boyu selvi, ruhu gül, yüzdeki tüyleri reyhan, göğsü yaban yemişidir.)

Dĭnning İşi (< Ar.+Tü.): DKS'ye göre (2017: 122) din kelimesi; “d-y-n” kökünden türeyen bir isimdir. Sözlükte *“cezâ, millet, şeriat, hizmet, ihsan, mülk, ibâdet”*

anlamlarına gelmektedir. Terim olarak; imân ve akıl konusudur. Hak ve hayır kanunların tümüdür. Arapça ‘dîn’ ve Türkçe ‘iş’ kelimeleri ile birlikte dinle ilgili işleri ifade eder. Kur’ân’da; “*O, hanginizin daha güzel iş yapacağını denemek için ölümü ve hayatı yarattı.*” (Kur’an Meâli, Mülk /2) âyeti ile ifade edilmiştir. Ayrıca *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi*’nde iş “amel”⁴⁵ anlamındadır (Akdemir, İsi, 2017: 214).

Bî- şabr min ü bî-ser ü sâmandur min

Bir nîm- zededür min ü perişândur min

Nî dînnîng işin kıldım u nî dünyânîng

Yâ Rab nitey öz işimge hayrândur min (252-284-2)

(Ben sabırsız, başsız ve çaresiz haldeyim. Ben yarı çarpılmış ve perişanımdır. Ne dinin işini yapabildim ne de dünyanın. Yâ Rab ne yapayım? Kendi işime hayranımdır.)

‘İyd (< Ar.): Arapça ‘avd – ‘avdet “geri dönmek”ten ‘id, “bayram”(Ayverdi, 2010: 538; Ünlü, 2013: 505) anlamındadır. *Bâbü- nâme*’de de⁴⁶ geçmektedir (Atam, 2021: 284).

Sindin ayru niylegey min ‘ıyd ile nevrûznı

Ay u yıl hoştur sinîng birle eger bolsam bile (179-104-4)

(Senden ayrı bayram ve nevruzu ne yapayım? Ay ve yıl eğer seninle olursam güzeldir.)

İlâhî (< Ar.): Arapça ilâh ve nispet eki -i ile ilâhî, “*Allah’la ilgili, Allah’a âit, Allah’a has, Allah’tan gelen, Tanrısal*” (Ayverdi, 2010: 551; 520) anlamlarındadır. *Bâbü- nâme*’de⁴⁷ de geçmektedir (Atam, 2021: 279).

Diying hamdidin song Resuliğâ na’t

İlâhî ki tüşkey qabûliğa na’t (319-558-10)

(Şükür edin, sonra peygambere naat söyleyin. İlâhî ki naat kabul bulacak.)

⁴⁵ oğarsın sizke işlerinizni hem örtsün sizin yazuqlarınızni (33/26a1)

⁴⁶ ‘İyd-ı fitr édi. Mén ‘ıyd guslığa meşgûl boldım. (150a/ 1-2)

⁴⁷ Yaman hûyluq keç-huluq hatun, ilâhî, ‘âlemde qalmağay! (169a/2)

İslām (< Ar.): Arapça, selām / selāmet “kurtulmak, beri olmak”tan islām. DKS’ye göre (2017: 321) “silm” ve “selam” kökünden türeyen bir kelimedir. Kur’ân’da isim ve fiil halinde toplam on kadar âyette geçmektedir. İslām Allah’a teslim olmak, boyun eğmek ve itaattir. İslām dinini benimsemiş erkeğe müslim, kadına da müslime denir. TTS’de (2005: 319) tasavvufî anlayışa göre İslām’ın beden olduğu imanın da onun ruhu olarak değerlendirildiği ifade edilmiştir. *Bâbü-r-nâme*’de⁴⁸ de geçmektedir (Atam, 2021: 213).

İslām üçün âvâre-i yazı boldum

Küffâr u Hünûd hârb-sâzı boldum

Cezm iylep idim özni şehîd olmaḳka

El-minnetü-lil’lâh ki gâzî boldum (260-318-1)

(İslam için ovaların evsiz barksızı oldum. Hint kâfirleri ile savaştım. Kendimi şehit eylemek için niyetlemiştim. Allah’a şükürler olsun ki gazi oldum.)

1.1.15. Fiil Şeklinde Olanlar

Āṣî bol- / Hāṣî bol- (< Ar.+Tü.): Arapça ‘iṣyân, “baş kaldırmak”tan ‘āṣî. Asi isyân eden anlamındadır. Terim olarak; Allah’ın emirlerini yerine getirmeyen günah sahibi kişiler için kullanılır (DKS, 2017: 39). ETü. ‘bol-’ fiili ile birlikte bu eylemi ifade eder.

Alûde-i yüz tümen ma’âsi bolmaḳ

Yüz renc ü tümen azâb ḥāṣî bolmaḳ

Köp yahşî ikin ehl-i hîredning қаşıda

Kim aḡrıṭıban atanı āṣî bolmaḳ (323-563)

(Pek çok isyana bulaşmış olmak. Yüzlerce keder ve azab ile günahkâr olmak. Akıl ehlinin karşısında atanı inciterek günahkâr olmak çok mu iyi?)

Buyur- (< Tü.): ETü. buyur- “emretmek” fiiline dayanmaktadır. Kökü TTSKBS’de (2007: 189) ETü. “buy” şeklindedir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az.,

⁴⁸ Sulṣān Ğüseyin Mîrzâ dék uluḡ pādşāh Herî dék İslām şehrinin pādşāhı bu ‘acebtür kim bu on dört oḡlđın üçü veledü’l-zinā émes édi. (169b/12)

Özb., Trkm.'de “buyur-”⁴⁹; Kzk.'da “buyır”; Uyg'da “buyru-”⁵⁰; TatK'da “boyır” şeklindedir. DLT'de (2021: 137) “*Ol aḡar ayla buyurdı.*” olarak tanıklanmıştır. *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*'nde buyur- “farz”⁴⁹ anlamındadır (Akdemir ve İsi, 2017: 215). TÜDES (-).

Nehy kıl her ni ki münker bolsa
Her ni yaḡlıḡ ki *buyurdı* Hudā (101-4-17)
(Allah buyurdu ki bunun gibi her ne uygun değilse terket.)

Du‘ā kıl- (< Ar.+Tü.): DKS'ye göre (2017: 128) sözlükteki anlamı “*çağırarak, seslenmek, istemek, yardım talep etmek*” anlamındadır. Dînî literatürde bu kelime insanın bütün benliği ile Allah'a yalvarmasıdır. İslâm dini duâya büyük önem vermiştir. Hatta bu durum âyette “*De ki; duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin*” (Furkân 25/77). ETü. kıl- “yapmak, yaratmak” fiili ile birlikte duâ etme eylemini ifade etmektedir. *Bâbü-r-nâme*'de⁵⁰ de geçmektedir (Hezer, 2021: 50).

Kayaḡa barsaḡ iting min özümni yitküreyin
Yitişmesem saḡa bakıp *du‘ā* kılıp hüreyin (175-97-1)
(Hangi yana varırsan ben itin kendimi sana yetiştireyim. Sana yetişemesem ardınca bakıp dua ederek havlayayım.)

Du‘ā oku- (< Ar.+Tü.): Arapça ‘duâ’ ve Türkçe ‘oku-’ fiili ile birlikte duâ ibadetini ifade eder. Oku- fiili ETü. okı- “çağırarak, seslenmek” fiiline dayanmaktadır. TTKS'de (2007: 619) “*yazıya geçirilmiş bir metne bakarak seslere çevirmek; öğrenim görmek*” anlamı verilmiştir. ETü. ve OTü.'de okı “okumak; çağırarak, davet etmek”; DLT'de (2021: 362) “*okıl-, okın-, okıt-, okıtsa-*”⁵⁰ şeklindedir.

Bil ki *okurda du‘ā* vü Kur‘ân
Her ni yaḡlıḡ ki müyesser bolsa (101-4-18)
(Her ne ki dua ve Kur‘ân okumak gibi kolaylıkla olsa.)

⁴⁹ bəriḡ olarka terlerini, buyrulmuş (26/3a3)

⁵⁰ Mén bu du‘ānı oqup édim. (197b/17)

Fısk kılmağ (< Ar.+Tü.): DKS'ye göre (2017: 185) Arapçadaki manası bir şeyden çıkmaktır. Din terimi olarak; doğru yolu terk etmek, isyânda bulunmak, Allah'ın emir ve yasaklarına uymamaktır. Dînî bir terim olarak anlamını Kur'ân'ın inmesiyle kazanmıştır. Fısk dinden çıkarıcı ve çıkarmayan olmak üzere ikiye ayrılır. ETü. 'kıl-' fiili ile birlikte bu eylemi ifade eder. *Bâbü'r-nâme*'de⁵¹ de geçmektedir (Atam, 2021: 211).

Fısk kılmağdın özge fikring yok

Fuğş dimekdin özge zikring yok (207-129-58)

(Günah işlemekten başka düşüncen yok. Zina demekten başka sözün yok.)

Halk ol- (< Ar.+Tü.): Halk terimi Allah'ın Hâlik sıfatı ile ilgili bir dînî terimdir. Tahmin etmek, bir şeyi düzeltmek, elbise eskimek anlamlarındaki “h-l-k” kökünden türemiştir. Hâlik Allah'ın sıfatı olarak yaratıcı demektir (DKS, 2017:225). ETü. ol-fiili ile birlikte Tanrı'nın halketmek, halkeylemek, yoktan var etme kudretini ifade etmektedir.

Çerhning gerdişi meyling birle

Barı *halk oldı* tufeyling birle (98-1-3)

(Senin lütfun ve sevgin ile feleğin dönüşü ve her şey yaratıldı.)

Kur'ân oku- (< Ar.+Tü.): Arapça kırā' et, “okumak; bir araya getirmek, toplamak”tan Kur'ân. “Allah tarafından Hz. Muhammed'e vahyedilen kutsal kitap, İslâm dîninin temel kitabı, kelâm-ı kadim”dir (Ayverdi, 2010: 713). Türkçe ‘oku-’ fiili ile birlikte Kur'ân okuma ibâdeti ifade edilmektedir.

Bil ki *okurda* du‘â vü *Kur'ân*

Her ni yanglıg ki müyesser bolsa (101-4-18)

(Her ne ki dua ve Kur'ân okumak gibi kolaylıkla olsa.)

Şükr kıl- (< Ar.+Tü.): Arapça şükr. Sözlükte “karşılığını vermek, yapılan iyiliği dile getirmek ve sahibini övmek” anlamlarına gelmektedir. Kul, Allah'ın sonsuz verdikleri

⁵¹ Fısq u fücür özide oğlanlarıda ve él ve ulusıda asru şāyi' édi. (169b/14)

karşısında şükredendir (DKS, 2017: 621). ETü. kıl- “yapmak, yaratmak” fiili ile birlikte şükür etme eylemini ifade eden bir din terimidir.

Gam yüzini körme bolsanġ cür’a vü cāmi bile

Şükr kıl mey nüş eger kılsang gül-endāmi bile (305-516)

(İçki yudumu ve kadehi ile olursan keder yüzü görme. Eğer o gül bedenli ile şarap içsen şükür et.)

Takṣīr kıl- (< Ar.+Tü.): Arapça, kaṣr “kısalmak” ve kusūr “eksik gelmek, kudreti varken işten el çekmek”ten takṣīr. ÇTS’de (2013: 1067) “*bir işi eksik yapma, kusur etme, suç, günah işleme*” anlamlarındadır. ETü. ‘kıl-’ fiili ile birlikte günah işleme eylemini ifade eder. DKS’de (2017: 629) suç ve günah anlamına dönük bir bilgiye rastlanmamıştır.

Sindin bu kadar kaldı yırak olmadı Bâbür

Mazur tut iy yâr ki takṣīr kılıptur (190-124-2)

(Bâbür senden bu kadar uzak kaldı. Ey sevgili kusuruna bakma günah işlemiştir.)

Tevbe kıl- (< Ar.+Tü.): Arapça ‘tevbe’ ve ETü. ‘kıl-’ fiili ile birlikte tövbe eylemini ifade eder.

Hoş kılop özni bu kiçmekliktin

Tevbe kıldım çağır içmekliktin (314-551-6)

(Kendimi bu geçicilikten hoş tutup, şarap içmeye tövbe ettim.)

Yarat- (< Tü): Yarat- fiili ETü.’deki yarat- “uydurmak, düzenlemek” fiiline dayanmaktadır. TTSKBS’de (2007: 1072) bu kelime yarat- “*Olmayan bir şeyi var etmek; zekâ ve düşünme gücünden yararlanarak o zamana kadar görülmeyen yeni bir şey ortaya koymak, yapmak; (mec.) ortaya çıkmasına yol açmak, sebep olmak.*” anlamları verilmiştir. DLT’de (2021: 566) “*teḡri yalḡuḡ yarattı*”, “Allah Âdem’i (ve öbür varlıkları) yarattı” şeklinde tanımlanmıştır. TÜDES (-).

Hâḡ ta’āla nige yarattı sini

Ademīler sanıġa ḡattı sini (208-129-71)

(Allah seni neden yarattı? İnsanoğlu zümresine kattı seni.)

1.2. Tasavvufî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı

Tasavvuf ve edebiyatın beraberliği tasavvufun doğuşundan günümüze kadar sürmüştür. Tasavvuf tarihi itibarıyla, sūfiliğin geçirdiği aşamalar ile birlikte zengin bir tasavvuf terminolojisi ortaya çıkmıştır. VI./XII. yüzyıla kadar sūfiler, tasavvuf ilkeleri ile ilgili daha anlaşılır, kolay ve basit bir dil kullanmışlardır. VI./ XII. asırda ortaya çıkan ikinci hareket ise daha çok sevgi ağırlıklıdır. VII./ XIII. asırda ortaya çıkan hareket vahdet-i vücûd ve bununla ilgili terimlerdir (Uludağ, 2005: 6).

Bâbü hayâtı boyunca tasavvufî oluşumların içerisinde bulunmamasına karşın, tasavvuf ile yakın bir irtibatı olmuştur. Mutasavvıf, Ubeydullah Ahrar'ın *Vâlidîyye* adlı tasavvuf ahlâkını anlatan eserini Farsçadan Çağatay Türkçesine çevirmiştir. Tasavvufa gönülden bağlı olan Bâbü'nün eserlerinde, zengin bir tasavvuf terminolojisinin olduğu dikkat çekmektedir. Çalışmanın bu bölümünde, Dîvân'daki tasavvuf terimleri ve kavramsal söz varlığı zikir; vahdet; ruh, tasavvufî oluşumlar; ab-ı hayat; nefis vb. başlıklarda incelenmiştir. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.2.1. Zikir

Ezkâr (< Ar.): Arapça *zîkr*'in çoğul şekli *ezkâr*, “zikirler, anmalar, hatırlamalar; Allah'ın isimlerini ve belirli duâları okumak sūretiyle yapılan zikirler”dir (Ayverdi, 2010: 365). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (TTS)'de (2005: 202) Kefh sūresinin yirmi dördüncü âyetine atıfta bulunularak Allah'ın sürekli zikir edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Bardur *ezkâr* içinde iy âgâh

Efzalı lâ-ilâhe illa'llâh (109-4-119)

(Ey basiret sahibi, zikirler içinde faziletleri la ilahe illallah [olan] vardır.)

Vird (< Ar.): Arapça vird, “belirli zamanlarda mânevî bir görev olarak düzenli şekilde okunan âyet, esmâ-i hüsnâ veya duâlar” (Ayverdi, 2010: 1319) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 702) anlamı sufiyye büyükleri tarafından hazırlanan özel duâlardır. Müridler bunları günlük, aylık ve yıllık olarak tekrar ederler. *Bâbü-r-nâme*’de⁵² de geçmektedir (Kara, 2022: 54).

Tâ kılğalı zıkr ʿab‘ nāmını köngül

Vird iyledi ʿab‘ ehli kelāmını köngül

Tâ hicr ü gam u miḥneti teskin tapḳay

İstey durur aḥbâb peyāmını köngül (242-244-1)

(Gönül yaratmış olduklarının ismini zikredeli kelim ehlinin sözünü diline doladı.

Gönül ayrılık, keder ve mihmetde sükûnet buluncaya dek dostların haberini istiyor.)

Zâkir (< Ar.): Arapça zıkr, “hatırlamak, anmak’tan” zâkir, “anan, zikreden; tekkelerde âyin sırasında ilâhî okuyan kimse” (Ayverdi, 2010: 1376) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 719) anlamı tekke ve tarikatlarda âyin yaparken diğer müritlerin zikirlerini hareketli kılmak için, ilahî okuyan kişiler olarak verilmektedir. Bu kimseler arasında ney, def, zilsiz def gibi müzik aletleri kullananlar da bulunmaktadır. *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi*’nde bu kişiler için “yâd kılğan”⁵³ ifadesi kullanılmıştır.

Bil ki bu yirde durur bu müşkil

‘Ayn-ı mezkûr bolur zâkir bil (114-4-117)

(Bil ki bu zorluk burada durur. Zikreden anılanın kendisi olur bil.)

Zıkr (< Ar.): Arapça zıkr, “sözünü etme, ismini söyleme, anma; Allah’ın isimlerini söyleme/mek sûretiyle yapılan ibâdet ve bu maksatla düzenlenen tören” (Ayverdi, 2010: 1389) anlamlarındadır. TTS’de (2005: 728) anlamı korku ve sevgi durumlarının çokluğu sebebiyle, gaflet meydanından gözlem meydanına çıkış olarak verilmiştir. Zikirler kısım kısımdır ve diğer dînî ibâdetlerde olduğu gibi şekil söz konusu değildir. Kalp ile yapılır.

⁵² kırk bir qatla oqur virdni bünyâd qıldım. Uşbu eyyâmde bu beytimni (330b/12)

⁵³ yâd kılğan erenler Taḥrîrını, üküş yâd kılğan tişiler (33/5a1)

Bir zaman hālî imen fikringdin

Bir nefes gâfil imen zikringdin

(Bir an bile olsun seni düşünmemelik edemem. Bir nefes bile seni zikir etmekten gafil değilim.)

1.2.2. Vahdet, Kesret ve Ruh

İkikilik (< Tü.): Kelimenin sözlük anlamı “iki tanesi bir arada bulunan veya içinde aynı şeyden iki tane bulunan; iki ölçüsünde olan; iki farklı şekilde olma, iki türülülük” şeklindedir. *Kubbealtı Lugatı* (KL)’de (2010: 548) tasavvufî anlamı; “Allah’ın mutlak ve sonsuz varlığının birliği karşısında ikinci bir müstakil varlık kabul etme; Hak ve kâinat, Hak ve kul, O ve ben gibi birbirinden her bakımdan ayrı iki varlık algılama durumu, fark ve tefrika hâli, isneyniyet” şeklindedir. TTS’de (2005: 302) ikiliğin tevhidi bozduğu ve şirk olduğu ifade edilmiştir.

Vahdet-i şarfı zahir kılğay

İkikilik atı bu dem ayrılğay (109-4-117)

(Allah birliğini görünür kılacak, Bu zaman ikilik ismi [senden] ayrılacak.)

Kesret (< Ar.): Arapça kesret, “çokluk, bolluk, fazlalık, ziyâdelik” anlamlarına gelmektedir. KL’de (2010: 661) tasavvufî anlamı “Allah’ın tecellisiyle zûhura gelmiş olan çokluk, mahlukâtın çokluğu” şeklindedir. TTS’deki (2005: 366) anlamı varlıkların varlıklarını kendilerinden bilmek, onları ayrı varlıklarla bir görmektir. Karşıtı vahdettir.

Ahbab yığınının niçe ıalğay min

Özümnü nitip ol arağay salğay min

Barsam dağı anda mihmân keşretidin

Ma’lûm imes ki yir tapa alğay min (263-331-2)

(Arkadaş topluluğunda ne kadar daha kalacağım? Kendimi oraya nasıl salacağım? Onda çokluktan misafirliğe dahi bile varsam, yer bulabileceğim belli değildir.)

Rūh (< Ar.): Arapça rūh, “*insan ve hayvanda vücudu canlı kılan, bilen, duyan ve idrak eden hayat gücü, hayat cevheri, can*” (Ayverdi, 2010: 1032) anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta, Allah’ın ruhları cesetlerden önce yarattığı görüşü yaygındır. Tasavvufta ruh; hareketin temeli, hayatın temeli ve maddenin temeli olarak üç kısımda ele alınır (Cebecioğlu, 2005: 522).

İttişali ki irür bî-māni‘

Bu maḥal rūḥka bolğay vāḳi‘ (107-4-97)

(Bu mevki ruha vuku bulunca [kulun] ulaşmasının önündeki engel kalkar.)

Vaḥdet (< Ar.): Arapça vaḥdet, “*birlik, bütünlük, yekpârelik; bütün yaratılıştaki kendisinden başka varlık bulunmayan Allah’ın varlığının bir ve tek olması, Allah’ın varlıktaki birliği*” (Ayverdi, 2010: 1304) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 681) sûfilerin uykuya vahdet dediği, uyuyanlar için ise vahdette, vahdet ediyor ifadelerinin kullanıldığı belirtilmiştir.

Vaḥdet-i şarfı nî zahir kılğay

İkikilik atı bu dem ayrılğay (109-4-117)

(Allah birliğini görünür kılacak, Bu zaman ikilik ismi [senden] ayrılacak.)

1.2.3. Nefs, Gaflet ve Dünyanın Geçiciliği

Bâtil (< Ar.): Arapça butlân, “boş ve hükümsüz olmak, boşa gitmek”ten bâtil. “Hak” kavramının zıddıdır. TTS’de (2005: 89) Hakk’dan gayrı, âdem olan mâsivâ olarak açıklanmıştır. Bâtil sûfiler tarafından tamamen yok sayılmamıştır.

Nî yâr vefâ kılğusı âḥır nî ḥarîf

Nî şayf u şitâ kılğusı bâkî nî ḥarîf

Yüz ḥayf ki zâyî‘ ötedür ‘ömr-i ‘azîz

Efsûs ki bâṭıl baradur vaḳt-i şerîf (263-330-2)

(Sonunda ne sevgili ne arkadaş vefa gösterecek. Ne yaz ne kış ne de sonbahar sonsuz kalacak. Yüz kez eyvah ki aziz ömür boş geçiyor. Mübarek zaman boşa geçmektedir.)

Cihān İşleri (< Far.+Tü.): Farsça cihān, “*yaratılmış olan şeylerin bütünü, evren, kâinat; dünya, yeryüzü*” (Ayverdi, 2010: 198) ve Türkçe ‘iş’ ile birlikte “dünya, mâsîva işleri” anlamına gelen bir tasavvuf terimidir. Dünya işleri seyr-i sülûkta insanı Allah’tan uzaklaştıran her şeydir.

Cihān işlerin cümle terk itke min

Kiter vakitte bî-eşer kitke min (319-558-17)

(Dünya işlerini bütün terk edeceğim. Geçen zamanda esersiz gideceğim.)

Dehr Ehli (< Ar.+Ar.): Arapça dehr, “*dünya, cihan, âlem; zaman, kesintisiz zaman, devir*” (Ayverdi, 2010: 262) ve ehl “*sahip, mâlik; bir yerin, bir topluluğun halkından olanlar, oraya mensup bulunanlar, cemâat*” (Ayverdi, 2010:327) ile birlikte “dünya ehli, dünyalık kimseler” anlamında tasavvuf terimidir.

Dehr-i dūn tıgmesūn āzār nāzūk cismīnge

Dehr ehlidin mübârek kõnglūnge gām bolmasun (165-80-2)

(Alçak dünya nazik bedenine değmesin. Dünya halkından mübarek gönlüne gam gelsesin.)

Dünyā (< Ar.+Tü.): Arapça dunuvv > ednā “en yakın”ın müennes şekli ‘dünya’ ve ETü. bar > var “sahip olunan, mülk” ile birlikte “dünya varlığı, dünyalık şeyler” anlamına gelen bir tasavvuf terimidir. Dünya kelimesi yeryüzü, gezegen, yerküresi anlamlarının dışında; ölümden önceki hayatı, bu hayatta iken ilişki kurulan varlıklar, bunlarla ilgili eğilimler, tutum ve davranışlar için kullanılan bir tasavvuf ve ahlâk terimidir (İA, 2022).

Barı fānī vū barı hiç turur

Sini dünyā bārıdın kiçtürür (212-132-25)

(Tamamı ölümlü ve tamamı hiçtir. Seni dünyanın her şeyinden vazgeçirir.)

Fānī (< Ar.): Arapça fenā, “tükenmek, yok olmaktan”tan fānī, “*son bulucu, sonlu, ölümlü, kalımsız, bâkî olmayan; ölümlü olan insanoğlu*” (Ayverdi, 2010: 368) anlamlarına gelmektedir. Fenâ; kulun kendi eylem ve hareketlerini görmekten fanî olup gerçek kul olma noktasına ulaşma anlamına gelen bir tasavvuf terimidir (İA,

2022). TTS’de (2005: 208) ‘fânî’nin karşılığı olarak fenâ verilmiştir. Fenâ, nesnelerin sûfinin gözünden silinmesidir.

Barı *fânî* vü barı hiç turur

Sini dünyâ bārıdın kiçtürür (212-132-25)

(Tamamı ölümlü ve tamamı hiçtir. Seni dünyanın her şeyinden vazgeçirir.)

Düşmen (< Far.): Farsça duşmen- duşmān, “birine karşı iyi duygular beslemeyen, kötülük etmek için fırsat kollayan kimse; kendisiyle savaşılan devletin askerleri ve halkı; bir şeyle hiç bağdaşmayan, onun aleyhinde olan şey” (Ayverdi, 2010: 315) anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta insanın düşmanı nefsidir. Tasavvufta, şehvetin ve nefsin terk edilmesi gerektiği, ilahî sırlara ermede bunlar kişiye düşman olduğu inancı hâkimdir. TTS (-), İA (-).

Şehvet ü nefsnî koy *düşmendür*

Ming sining dikni zebûn kılğandır (211-132-15)

(Şehvet ve isteklerini bırak düşmandır. Seni gibi bin kişiyi perişan edendir.)

Ġāfil (< Ar.): Arapça ġāflet, “ihmal etmek”ten ġāfil, “çevresinden ve gerçeklerden habersiz olan, gaflet içinde bulunan, dalgın, dikkatsiz ve düşüncesiz kimse” anlamlarına gelmektedir. KL’de (2010: 396) tasavvufî anlamı “Hak’tan habersiz kimse” olarak verilmiştir. TTS’de (2005: 222) bu kimselerin enfüs ve âfâkta Allah’ın âyetlerini göremeyen kişiler olduğu ifade edilmiştir.

Bolma bir lahza bu iştin *ġāfil*

Bolur āsan bara bara müşkil (106-4-78)

(Bu işten bir an bile gafil olma. Zorluk gittikçe kolaylaşır.)

Ġaflet Uykusı (< Ar.+Tü.): Arapça ‘ġaflet’ ve Türkçe ‘uyku+sı’ ile birlikte “gaflet uykusu” anlamında bir tasavvuf terimidir. Gaflet kelimesinin sözlük anlamı KL’de (2010: 396) “çevresinde olanları farkedememe, açık gerçeği görememe, dalgınlık, dikkatsizlik, basîretsizlik, aymazlık, ġāfillik” olarak verilmiştir. Tasavvufî anlamı ise “Hak’tan habersizlik, kalbin Hak’tan ġāfil olması, O’nun zikrinden mahrum kalması”

olarak verilmiştir. TTS’de (2005: 222) terim anlamı enfüs ve âfâkta Allah’ın ayetlerini göremeyen kişi olarak verilmiştir.

*Ġaflet uykus*dın oyġan ger tiler bolsanġ murād

Kim yiter maķşadķa her kim bolsa ol bīdārraķ (137-32-4)

(Eġer murat istersen, gaflet uykusundan uyan. Daha uyanık olan amacına ulaşıır.)

Ġazab (< **Ar.**): Sözlükte “kızmak, öfkelenmek” anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 228) bir hadise atıfta bulunularak bu kimselerin cehenneme yakın olduġu ifade edilmiştir.

Yā ķāhr u ġazab bile mini tofraķ ķıl

Yā baħr-ı ‘ināyetingde müstaġraķ ķıl

Yā Rab sanġadur yüzüm ķara ħāh aķ ķıl

Her nev‘ sining rızaġ irür andak ķıl (229-195-1-2)

(Ya kahr ve gazap ile beni toprak et. Ya lutuf denizinde batır. Ya Rab yüzümü sana çevirmişim ister kara ister ak eyle. Senin rızan neyse öyle yap.)

Hevā (< **Ar.**): Arapça hevā, “istek, arzu, heves, meyl; aşk, sevgi, mutluluk; nefisten gelen arzu” (Ayverdi, 2010:499) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 265) anlamı Kâşânî’ye atıfta bulunularak açıklanmıştır. Kâşânî’ye göre hevā, nefsin şeriatı dikkate almaksızın arzuladıġı şeylere yönelmesidir.

Bahār faşlıdur u mey hevāsı başımda

Ayaķ tut maġa sāķi ki ħoş hevāyidür (124-11-3)

(Bahar mevsimidir gönlümde şarap isteġi var. Ey saki, bana kadeh tut bu çok hoş bir istektir.)

İhlās (< **Ar.**): Arapça ħulūş, “saf olmak, hâlis olmak”tan iħlāş. Saf ve hâlis olmak anlamındaki “h-l-s” kökünden türemektedir. TTS’de (2005: 298) kalbi, safasına keder veren şeyden kurtarma olarak açıklanmıştır. Gerçek iħlâsın mutasavvıf olunca anlaşılacağı ifade edilmiştir.

Könglünge hiç ta'alluk kalmas

Ğayr-ı ihlās ile kulluk kalmas (112-4-150)

(Gönlünde hiç bağ kalmaz, ihlasdan başkası ile kulluk kalmaz.)

Münker (< Ar.): Sözlükte “*ret ve inkâr olunan, kabul edilmeyen; hoş gitmeyen beğenilmeyen, makbul olmayan*” (Ayverdi, 2010: 880) anlamlarına gelmektedir. Dînî terim olarak; dinen uygun olmayan, yasaklı kılınan şeylerdir. İyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma yönündeki faaliyetler için kullanılan dinî, ahlâkî ve tasavvufî bir terimdir (İA, 2023).

Nehy kıl her ni ki münker bolsa

Her ni yanglıg ki buyurdu Hudā (101-4-17)

(Allah buyurdu ki bunun gibi her ne uygun değilse terk et.)

Nefs Buyruğı (< Ar.+Tü.): Arapça ‘nefs’ ve Türkçe ‘buyruğ+ı’ ile birlikte “nefs buyruğı, isteği” anlamında bir tasavvuf terimidir. KL’de (2010: 923) “*bir kimsenin kendi öz varlığı, öz benliği, kişiliği; bedene ait yeme, içme vb. ihtiyaçların giderilmesi; asıl, cevher; can, ruh, hayat*” anlamlarına gelmektedir. KL’deki (2010: 923) tasavvufî anlamı ise “*kulun kötü, beğenilmeyen, bayağı ve hayvanî arzuları, huy ve fiilleri, kibir, gazap, kin, haset, hırs, tahammülsüzlük, şehvet gibi zaaflarının merkezi*” şeklindedir. TTS’de (2005: 472) terim anlamı Kâşânî’den hareketle kendisinde iradî hareket, his ve hayat, bulunan latif bir cevher olarak verilmiştir.

Ömr gaflet bile ötkermiş min

Nefs buyruğı bile barmış min (213-132-34)

(Hayatımı aymazlık ile geçirmişim. Nefsin emirlerine uymuşum.)

Nefs Yağısı (< Ar.+Tü.): Arapça ‘nefs’ ve Türkçe ‘yağı+sı’ ile birlikte “nefis düşmanı” anlamındaki tasavvuf terimidir. TTSKBS’de (2007: 1027) yağı “*düşman, hasım*” anlamındadır. ETü.’de ve OTü.’de ‘yağı’ şeklindedir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm’de ‘yağı’; TatK’de ‘yau’; Kzk’da ‘jau’ şeklindedir. Tasavvufta ise nefis insana düşman olarak görülür.⁵⁴

⁵⁴ Nefs için 132/34 numaralı beyitte verilen açıklamaya bkz.

Nefs yağısını mağlûb itkil

İşlerimni barını hûb itkil (213-132-35)

(Nefs düşmanını yenilgiye uğrat. İşlerimin tamamını güzelleştir.)

Riyâzat (< Ar.): Arapça riyâzat; tasavvufta “*az yiyip içme, az uyuma, çok ibâdet etme, nefsin arzuladığı şeylerin aksini yapma, dünya lezzetlerinden sakınmak suretiyle nefsi terbiye etme, ahlâkı güzelleştirme*” (Ayverdi, 2010: 1029) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 521) riyâzat avam tabakasının, havas tabakasının, havassu’l- havass’ın riyâzâtı olmak üzere üçe ayrılmıştır.

Ni kim taqdir bolsa ol bolur tahkik bilgey siz

İrür ceng ü cedel renc ü riyâzat barça bi-hûde (134-28-3)

(Bilin ki kaderde ne yazılmışsa o olur. Savaş, zahmet, uğraşma boşunadır.)

1.2.4. Sülûk ve Seyr

‘Âciz (< Ar.): Sözlükte “*güçsüz, kudretsiz, zayıf; elinden iş gelmez, hakir*” (Ayverdi, 2010: 5) anlamlarına gelmektedir. TTS(-), İA (-).

Tā kişi yitküsidir bu yirge

Kim anı ‘âciz irür til dirge (116-4-193)

(Bu yerde kişinin yetişicisidir ki dil onu söylemeye aciz kalır.)

Cezbe (< Ar.): Arapça cezbe, “*insanın çok duygulandığı bir şey karşısında aşırı bir heyecan ve coşkunlukla kendinden geçmesi durumu*”; tasavvufta ise “*Allah’ın, kulunu mânen kendisine çekmesinden doğan coşkunluk, kendinden geçme ve istiğrak hâli*”dir (Ayverdi, 2010: 195). Allah’ın kulu kendine çekip yaklaştırması anlamında bir tasavvuf terimidir. Tasavvufta cezbe, sülûk ve amel bir arada düşünülür (İA, 2022).

Uşbu cezbe ki bolur halkka bat

Lîk müşkil didiler anğa sebât (116-4-199)

(İşte bu cezbe hâli insanlara çabucak olur. Lâkin onda sabit kalmanın zor olduğunu söylediler.)

Ehl-i Hāl (< Ar.+Ar.): Arapça ‘ehl’ ve ‘hāl’, “*bir şeyin içinde bulunduğu şartların ve niteliklerin bütünü, durum; davranış, tutum, tavır, geçmiş ile gelecek arasındaki içinde bulunulan, yaşanmakta olan zaman*” (Ayverdi, 2010: 460) ile birlikte “feyiz, cezbe ehli” anlamlarına gelen bir tasavvuf terimidir. KL’de (2010: 460) tasavvufî anlamı “*kulun gayreti ve kastı olmadan Allah’ın bir lütfu olarak kalbe gelen mânâ, feyiz bunun dervişe geçişi olarak verdiği coşkunkluk ve cezbe*” olarak verilmiştir. TTS’de (2005: 186) bu kimselerin ilâhî tecellilere mazhariyet şerefine ermiş oldukları bildirilmiştir.

Tîğ-ı cefânı kim ki diseng *ehl-i hâldür*

Başığa sındurur büt-i bî- ‘itidâldür (272-364)

(Cefa kılıcını ehl-i hal diyen başına sayısız putu kırdırtmıştır.)

Hāl⁵⁵ (< Ar.):

Râbîta kalmazsa ol *hâl* kiter

Söz işitür iseng uş munça yiter (117-4-213)

(Bağlanma kalmazsa o hâl gider. Söz işitmek istersen işte bu kadar yeter.)

Halk (< Ar.): Arapça halk, “*bir milleti meydana getiren insan topluluğu; aynı yerde bulunan kimseler; belirli bir bölgede yaşayan kimseler; kalabalık, guruh*” (Ayverdi, 2010: 463) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 247) Melâmîlikte tasavvuf yoluna giren kişinin halktan ayrılması, kendini kulluğa vermesi gerektiği ifade olunmuştur.

Uşbu cezbe ki bolur *halk*қа bat

Lîk müşkil didiler anğa sebât (116-4-199)

(İşte bu cezbe hâli insanlara çabucak olur. Lâkin onda sabit kalmanın zor olduğunu söylediler.)

Hücüb (< Ar.): Arapça hicâb’ın çoğul şekli hucub. Hakka ve hakikate ulaşmaya, âhîret hayatında Allah’ı görmeye engel olan bir tasavvuf terimidir (İA, 2022).

⁵⁵ bkz.Bu terim için 272/364 açıklaması yapılan **hâl** maddesi.

Munķatı‘ bolsa bedendin ķün cān

Beşeriyyet *hüciibi* kalmas ol ān (107-4-96)

(Can bedenden ayrılıp son bulsa beşeriyyet perdesi o an kalkar.)

İtikād (< Ar.): Arapça ‘aķd, “bağlamak, düğümlemek, sağlamlaştırmak”tan i‘tikād. Sözlükte “*inanma, kalben tasdik ederek inanma, inanç, inan*” (Ayverdi, 2010: 588) anlamlarına gelmektedir. DKS’de (2017: 345) itikadın; îmân esasları ve buna ilişkin hususların ayrıntılı olarak tartışılmasını sağlayan prensibler olduğu ifade edilmiştir.

Rāst kılğay sin i‘tikādınġnı

Bilge sin mebde’ ü ma‘ādınġnı (208-129-74)

(İtikadını doğru kılasın. Başlangıcını ve varacağın yeri bilesin.)

Mertebe / Merātib (< Ar.): Arapça rutüb, “*bir yerde sâbit durmak’tan mertebe ve çoğul şekli merātib, “mertebe, derece, rütbeler”* (Ayverdi, 2010: 803) anlamındadır. Bu terimin diğerk bir karşılığı derecedir. İslam dininde çeşitli dünyevî ve uhrevî mertebeleri ifade eden bir terimdir (İA, 2022).

Bâtınıġa köp anıġġ mertebe bar

Mısl-i nefis ü sır ġayr bolar (103-4-42)

(Onun içinde çok mertebe var. Nefsine uyan bu sırra yabancı olur.)

Boldı ma‘lüm ki teba‘iyyetin

Bu *merātibkâ* yiter sin ol hin (114-4-176)

(Tabiliğın ki mâlum oldu. O zaman bu mertebelere ulaşırısın.)

Rābıta (< Ar.): Arapça rābiṭ, “*bağlayandan” rābıta, “iki şeyi birbirine bağlayan nesne, bağ; bağlılık, mensup olma, intisap; tertip, düzen nizam”* (Ayverdi, 2010: 1009) anlamlarına gelmektedir. Rābıta, müridin şeyhinî gönlüne bağlaması ve onu düşünmesi anlamındaki bir tasavvuf terimidir (İA, 2022).

Rābıta kalmasa ol hāl kiter

Söz işitür isenġ uş munça yiter (117-4-213)

(Bağlanma kalmazsa o hāl gider. Söz işitmek istersen işte bu kadar yeter.)

Rıza (< Ar.): Sözlükte “*hoşnut ve memnun olma durumu, hoşnutluk; kolaylıkla benimseme*” (Ayverdi, 2010: 1026) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 517) bu makam, kalbin hükmün akışı altında sükûnet bulması olarak açıklanmıştır. Farklı tasavvuf ekollerince çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir.

Yâ kâhr u gâzab bile mini tofrağ kıl

Yâ baħr-ı ‘ināyetingde müstağrak kıl

Yâ Rab sanğadur yüzüm kara hâh ak kıl

Her nev’ sining rızanğ irür andak kıl (229-195-1-2)

(Ya kahr ve gazap ile beni toprak et. Ya lutuf denizinde batır. Ya Rab sanadır, yüzüm ister kara ister ak eyle. Senin rızan neyse öyle yap.)

Şabr (< Ar.): Sözlükte “*dayanma, dayanıklılık*” anlamlarına gelmektedir. Dînî bir terim olarak; başa gelen bela ve sıkıntılarda yakınmamaktır. TTS’de (2005: 529) sabrın Allah’a ibâdete devam isyandan kaçınmaya sabır denildiği ifade edilmiştir. Sabrın türleri vardır ve en makbul olanı sabr-ı cemildir.

Könglünge niçe ki seyr maṭlûb olsa

Aḥbâbnı sormak dağı mergûb olsa

Ger hicrining imtidâdı mundın artar

Ḳalmas manğa şabr şabr-ı Eyyûb olsa (244-253-2)

(Gönlüne her ne kadar dolaşmak dostlarını sormak hoş gelse de eğer ayrılığın süresi uzadığında benim sabrım Eyüp sabrı da olsa kalmaz.)

Sır (< Ar.): Arapça sirr, “*bilinmesi, duyulması, açığa vurulması istenmeyen, gizli tutulan şey; gizlilik; anlamakta ve açıklamakta aklın âciz kaldığı şey*” (Ayverdi, 2010: 1103.) TTS’de (2005: 569) rûhânî bir nûr ve nefis’in bir hâleti olduğu ifade edilmiştir. Sır olmadan nefis iş yapmaktan acizdir. Tasavvufî anlayışlarda algılanış biçimleri farklıdır.

Bâtınığa köp aning mertebe bar

Mişl-i nefis ü sır gayr bolar (103-4-42)

(Onun batınında çok mertebe var. Nefsine benzer ve sırra yabancı olur.)

Sūyul'lāh (< Far.+Ar.): Sūy Farsçada “*tarāf, cihet, yön*” (Develioğlu, 1986: 1157) anlamındadır. Sūyullāh ise Allah yolunda olmayı ifade etmektedir. TTS (-), İA (-).

Ayırğıl mini cümle hem-rāhdın

Yüzümni ivürme *sūyul'lāh*dın (322-558-43)

(Beni bütün yoldaşlardan ayır. Yüzümü Allah yolundan çevirme.)

Sülūk Ehli (< Ar.+Ar.): Arapça sülūk, “*bir yola girme, bir yol tutup o yolda yürüme; girme katılma; bir tarikata girme, intisap etme ve o tarikatın gereklerini yerine getirerek mânevî bakımdan yol alma*” (Ayverdi, 2010:1140) ve Arapça ‘ehl’ ile birlikte “tasavvuf, tarikât ehli” anlamlarına gelen bir terimdir. Sülūk terimi TTS’de (2005: 587) bir şeyhe intisap eden kişinin belirli yöntemlerle Allah’a doğru yapmış olduğu iç yolculuk olarak tanımlanmıştır.

Tarîk-i faqr *sülūk ehli*ğā ni hoş yoldur

Velî bu yolda kireklik turur refîk-i şefîk

Tarîk-ı faqr eger isteseng biri kil kim

Sülūk ehli dimiş er-refîk şümme tarîk (282-405-1)

(Acizlik yolu tarikat ehli için ne güzel bir yoldur. Doğrusu bu yolda merhametin arkadaşlığı gerektir. Eğer ki fakirlik yolunu istersen beri gel. Sülūk ehli buyurmuştur ki önce arkadaş sonra yol.)

Takvā (< Ar.): Arapça viķāye, “*korumak, himaye etmek*”ten takvā, “*Allah korkusu ile Allah’ın yasaklığı şeylerden önce şirkten, sonra da günahattan günah ve haram olması ihtimali bulunan şüpheli durumlardan, gereksiz şeylerden korunma, sakınma*” (Ayverdi 2010: 1195) anlamlarına gelen bir tasavvuf ve din terimidir. TTS’de (2005: 625) Cürçânî’nin bu terimi icab ettiren fiillerden kulun kendisini uzak tutarak koruması şeklinde açıkladığı ifade edilmiştir. Tâkva avamın, havâsın ve ehassın takvası olmak üzere üçtür.

Köngülñi zühd *takvā* vü vera’dın yanduruptur min

Sini dip yüz yıgaçdın iy perî veş kiltürüptür min (271-360)

(Gönlünü zühd, takva ve haramdan çevirmiştım. Ey peri, senin için yüzlerce kilometre uzaklıktan geldim.)

Tecelli (< Ar.): Arapça celā', "açıklamaktan"tan tecellî, "görünme, belirme, görünür olma, zuhur etme; Allah'ın kudretinin şahıslarda ve eşyada görünmesi"; tasavvufta ise "sâlikin kalbinde gayp âlemine ait nurun belirmesi, ilâhî feyzin müminin kalbinde zuhûru" (Ayverdi, 2010: 1217) anlamına gelmektedir. TTS'de (2005: 638) Kaşanî ve Cürcanî'ye atıf yapılarak gaybtan gelen ve kalpte ortaya çıkan nurlar olarak açıklanmıştır.

Barıdın anda *tecellî* idi köp

Kildi bu hıl'at anıḡ boyıḡa cöp (105-4-68)

(Onda çok tecelliler vardı. Bu kaftan onun boyuna uygun geldi.)

'Uzlet (< Ar.): Arapça 'uzlet, "bir köşeye çekilip toplumdan, insanlardan uzak, yalnız başına yaşama; görünürde halkın içinde olduğu halde kalben onlardan ayrı olma" (Ayverdi, 2010: 1293) anlamlarına gelmektedir. TTS'de (2005: 672) uzlet uygulamasının hayat akışı içerisinde küçük zaman dilimlerinde, iç muhasebe için yapıldığı belirtilmiş, uzletin ömür boyu yapılanının parmakla gösterilecek kadar az olduğu ifade edilmiştir.

Künc-i 'uzletka rû kılp irdim

Ġam u miḡnetka ḡū kılp irdim (203-129-9)

(Yalnızlık köşesine yüz koyardım. Üzüntü ve derde seslenirdim.)

Vera' (< Ar.): Arapça vera', "Allah'tan korkup haramdan, gûnahtan, kötülüklerden sakınma, dînî buyrukları titizlikle yerine getirme, takvâ" (Ayverdi, 2010: 1315) anlamlarına gelen bir tasavvuf terimidir. Takvânın ileri derecesini ifade eden bir tasavvuf terimidir (İA, 2022).

Köḡlünü zühḡ takvâ vü vera 'dın yanduruptur min

Sini dip yüz yıḡaçdın iy perî veṡ kiltürüptür min (271-360)

(Gönlünü zühḡ, takva ve haramdan çevirmiştim. Ey peri, senin için yüzlerce kilometre uzaklıktan geldim.)

Zuhûr (< Ar.): Arapça zuhûr, "meydana çıkma, baş gösterme, görünme"; tasavvufta ise "ilâhî sıfat ve isimlerin bir sûrete bürünüp ortaya çıkması, varlık sûretinde

görünmesi” (Ayverdi, 2010: 1393) anlamındadır. TTS’de (2005: 732) sâlikin kendi çabası olmadan ortaya çıkan durumlara karşılık geldiği ifade edilmiştir.

Bar *zuhûr*ığa şerâyit hâsıl

Aşl u ser-mâye boşatmağlık dil (106-4-75)

(Zuhurun hâsıl olması için şartlar vardır. Gerçek sermaye gönlü boş şeylerden arındırmaktır.)

Zühhd Ehli (< Ar.+Ar.): Arapça zuhd, “*dünyaya rağbet etmeyip kendini ibâdete verme, nefsinin her türlü zevkten alıkoyup ibâdet yolunu seçme, perhizkârlık, takvâ*” (Ayverdi, 2010: 1394) ve Arapça ‘ehl’ ile birlikte “*takvâ ehli, dindar kimseler*” anlamlarına gelen bir terimdir. Zühhd, kulun Allah dışındaki her şeyi terk etmesi anlamında bir tasavvuf terimidir (İA, 2022).

‘İşķing nitey ihtiyârsız kıldı mini

Şabrımnı alıp karârsız kıldı minifutrumda

‘Âlem ili içre ‘ârsız kıldı mini

*Zühhd ehli*ğa i‘tibârsız kıldı mini (258-309-2)

(Aşkın beni seçimsiz kıldı ne yapayım? Sabrımı alarak beni kararsız kıldı. Dünya yurdu içinde beni utanmaz kıldı. Takva ehline beni saygısız kıldı.)

1.2.5. Zahit, Dervişlik ve Tasavvufî Oluşumlar

Asâ (< Ar.): Arapça “*aşâ, “uzun sopa, değnek, baston; mânevî ve maddî kudret timsâli olarak elde taşınan değnek*” (Ayverdi, 2010: 71) anlamındadır. TTS’de (2005: 62) Hz. Muhammed’in asâ taşıdığı sahrada namaz kılariken asasını yanından ayırmadığı ifade edilmiştir. Tarikat şeyhleri de bu sünnete uyarak asâ kullanmışlardır.

Rindler bezmiğâ yitti şeyh u köp kıldı cefâ

Bâde cāmı sınımadı derhem bolup attı *asâ* (278-390)

(Şeyh rindler meclisine ulaştı ve çok cefalar kıldı. Bâde camı kırılmadı, karışıklık olup asa attı.)

Dervîşlik (< Far.+Tü.): Farsça ‘dervîş’ ve +lik iye. ile dervîşlik “dervîş olma durumu” anlamındaki tasavvuf terimidir. KL’de (2010: 274) “*tarîkata girip bir şeyhe bağlanan, onun izinden Hak yolunda yürüyüp nefsinı ıslâh eden, varlık iddasından geçip Allah’ın birliğini bütün kâinatta görerek kendini Hakk’a ve onun yarattıklarına adayan kimse, tarikat müntesibi*” olarak açıklanmıştır. TTS’de (2005: 159) fakir, dilenci, dünyadan yüz çeviren ve kendini Allah’a veren kişileri ifade eder. *Bâbü-nâme*’de⁵⁶ de geçmektedir (Atam, 2021: 210).

Ki kılğay min elbette *dervîşlik*

Tarîkat yolıda vefâ-kîşlik (318-558-16)

(Ben elbette ki dervîşlik edeceğim. Tarikat yolunda vefalı olacağım.)

H’âce (<Far.): Farsça *hâce*, “*dînî hizmetlerde görevli kimse, hoca, molla*” (Ayverdi, 2010: 452; Ünlü, 2013: 419) anlamlarındadır. *Bâbü-nâme*’de⁵⁷ de geçmektedir (Atam, 2021: 18)

Hâzret-i *h’âce* ‘ubeydu’llâhdın

İşit ol sırr-ı hüdâ âgehdi (98-3-1)

(Allah’ın o gizli sırrını haberi olan Hazreti hoca Ubeydullah’tan işit.)

İrşâd (< Ar.): Arapça ruşd, “*doğru yola girmek*”ten *irşâd*, “*doğru yolu gösterme; mânen aydınlatma, hak yolunu gösterme, gafletten uyandırma, uyarma*” (Ayverdi, 2010: 571) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 317) doğru yolu göstermek anlamı verilmiş ve bunu yapan kimsenin de mürşîd olduğu ifade edilmiştir.

Niyleyin mürşîd ü nitey *irşâd*

Kâbiliyyet kanı vü isti’dâd (211-132-9)

(Yatkınlık, yetenek olmadıktan sonra şeyhi ve manevî aydınlanmayı ne yapayım?)

Kalender (< Far.): Farsça *kalender*, “*dünya malına önem vermeyen, müsâmahakâr, yumuşak huylu, alçak gönüllü, olur olmaz şeyin üstünde durmayan kimse*” (Ayverdi,

⁵⁶ Heri’de dervîş nişân bérşeler, anıñ qaşığa yétmegünçe qarârı yoq édi. (178b/8)

⁵⁷ H’âce Zayd’tın tört bés köç bile Gürbend kældük. (125a/5)

2010: 609) anlamlarına gelen bir tasavvuf terimidir. TTS’de (2005: 343) kalender kişilerin özellikleri olarak lâubâli meşrep, lâkayd, mücerred ve fakir olmaları örnek gösterilmiştir. *Bâbü-r-nâme*’de⁵⁸ de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 151).

Bâbü-r ki dimes bir kişige bir sözini

İlçinge didi velî ser-â-ser sözini

Sultân ‘Alî er sözüm sanğa dise ni tang

Arılık u dağ digey *kalender* sözini (252-285-2)

(Bâbü-r ki bir kişiye bir sözünü söylemez. Fakat elçine baştanbaşa sözünü söyledi. Sultan Ali eğer sözümü sana söylerse şaşırma. Kalender sözünü dürüstlük ve doğruluk ile söyler.)

Ma‘rifet (< Ar.): Arapça ‘irfân, “bilmek”ten, “iş yapma husûsundaki ustalık, beceriklilik, hüner, mahâret”; tasavvufta ise “varlıkların hakikatini ve ilâhî sırları tefekkür, keşif ve ilham yoluyla kavrama, gerçeği bilme, irfan” (Ayverdi, 2010: 771) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 412) tasavvufta dört kapının olduğu ve bunların sırasıyla şeriat, tarikat, hakikat, ma‘rifet olduğu ifade edilmiştir.

Bil bu şüfiyyening aqvâlidür

Ma‘rifet bâtınınğ a‘mâlidür (100-4-4)

(Bil ki bu sûfîlerin sözleridir. Marifetin görünmeyen işleridir.)

Ma‘şûk (< Ar.): Arapça ‘ışk, “âşık olmak”tan ma‘şûk, “aşkla sevilen, âşık olunan kimse” (Ayverdi, 2010: 776) anlamlarındadır. TTS’de (2005: 414) âşık ve maşûkun tasavvufta birliği ifade ettiği belirtilmiştir.

Ger şıdık bile bir özge ‘âşık bolğay

Ma‘şûk visali anğa lâyık bolğây

Pîr allıda tapkusu murâdın bî-şek

Her kim ki eger mürîd-i şâdık bolğây (251-283-1-2)

(Doğrulukla başka bir âşık olacak. Maşûğa kavuşmak ona layık olacak. Her kim ki sadık bir mürit olursa, şüphesiz şeyh önünde murat bulacak.)

⁵⁸ bir cemâatını ve Dilezâknıñ bir cemâatını mülhîd qılğan uşbu qalender (221a/18)

Melāmet (< Ar.): Arapça levm, “kötülemekten, ayıplamak”tan *melāmet*, “azarlama, kınama, yerme, ayıplama, serzeniş”; tasavvufta ise “giyim kuşam, zikir, âyin gibi yerleşmiş âdet ve törenlere önem vermeyip nefsinin devamlı yermeyi, kınamayı, halkın iltifâtından uzaklaşarak Hakk’a yaklaşmayı esas alan anlayış” (Ayverdi, 2010: 791) anlamındadır. TTS’de (2005: 424) Melāmetiyye ve Melâmilik olarak tarikat isimleri olarak verilmiştir.

Işkıda cānnı *melāmet* okığa kılmanġ hedef

Kaşınınġ yasını közleġ tîr-i müjġanın körünġ (155-61-4)

(Aşkında canı ayıplama okuna hedef kılmayın. Kaşının yaylarını gözleyip kirpik oklarını görün.)

Mürîd (< Ar.): Arapça irāde, “dilemek, istemek”ten murîd, “*tarîkata girip bir mürşide bağlanan kimse, kendi irâdesini Hakk’ın irâdesine terkedebilmek için bir mürşidin terbiyesine giren derviş*” (Ayverdi, 2010: 883) anlamındadır. TTS’de (2005: 454) tasavvuf ahlâkı ile ahlâklanmak isteyen kişinin bir mürşide bağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Tasavvufta olgunlaşma evresindeki dört aşamadan biridir.

Ger şıdk bile bir özge ‘âşık bolġay

Ma‘şûk visali anġa lâyıġ bolġāy

Pîr allıda tapkusu murâdın bî-şek

Her kim ki eger *mürîd*-i şâdk bolġāy (251-283-1-2)

(Doğruluk ile başka bir âşık olacak. Sevilene kavuşma ona layık olacak. Her kim ki sadık bir mürit olursa, şüphesiz şeyh önünde murat bulacak.)

Mürşîd (< Ar.): Arapça irşād, doğru yol göstermek”ten murşid, “*rehber, kılavuz, önder*”; tasavvufta ise “*hak ve hakîkate erişme yolunda müritlerine örnek olan, onları irşat eden, rehberlik eden kimse, şeyh*” (Ayverdi, 2010: 884) anlamına gelmektedir. TTS’de (2005: 455) mürşîd tasavvufî bir terim olarak tarikat lideri olarak ifade edilmiştir. Tasavvufta aynı görevi yerine getiren kimseler için bu terimin dışında postnişin, şeyh, seccâdenişin gibi terimler de kullanılmaktadır. Tasavvuf anlayışına göre gerçek mürşîd Hz. Muhammed’dir.

Niyleyin *mürşīd* ü nitey irşād

Kābiliyyet *kanı* vü isti‘dād (211-132-9)

(Yatkınlık, yetenek olmadıktan sonra şeyhi ve manevî aydınlanmayı ne yapayım?)

Pārsā (< Far.): Farsça *pārsā*, “*dinine çok bağlı, zâhit, âbit, takvâ sâhibi kimse*” (Ayverdi, 2010: 979) anlamlarına gelen bir tasavvuf terimidir. Muhammed Pārsâ, Hâce Muhammed Pārsâ gibi tasavvufî oluşumların başındaki kişiler için bir unvan olarak da kullanılmıştır. TTS (-), İA (-).

Közün̄g barı il könglini mest itküsidür

Ğamzen̄g barı mestlerni pest itküsidür

Köp zâhid ü *pārsānı* Bâbü r yanglıg

La‘līng hevesi bâde-perest itküsidür (250-279-2)

(Gözün tüm ülkenin gönlünü mest edecektir. Gamzen tüm sarhoşları alçaltacaktır - düşürecektir.- Dudağının arzusu Bâbü r gibi çok zahit ve sofuyu şarap düşkünü edecektir.)

Pîr (< Far.): Farsça *pîr*, “*yaşlı, ihtiyar kimse; bir tarikatın kurucusu; bir mesleğin kurucusu veya bir esnaf topluluğunun başı durumunda olan kimse*” (Ayverdi, 2010: 996) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 502) tarikat kurucularına ve tasavvuf liderlerine *pîr* denildiği ifade edilmiştir.

Ger şıdk bile bir özge ‘âşık bolğay

Ma‘şūk visali an̄ga lāyık bolğāy

Pîr allıda tapkusu murādın bî-şek

Her kim ki eger mürīd-i şādık bolğāy (251-283-1-2)

(Doğrulukla başka bir âşık olacak. Maşūga kavuşma ona layık olacak. Her kim ki sadık bir mürit olursa, şüphesiz şeyh önünde murat bulacak.)

Rind (< Far.):

“Görünüşe ve dünya işlerine kıymet vermeyen, kurallardan uzak, bütün varlığı kendi iç dünyasına göre değerlendiren, gönül gözüyle gören, hoş görülü, kalender,

içkiye düşkün ve derbeder görünüşünün aksine ârif, hakîm gönül ehli kimse”
(Ayverdi, 2010: 1028).

Rindler bezmiğā yitti şeyh u köp kıldı cefā

Bāde cāmı sınmadı derhem bolup attı asā (278-390)

(Şeyh rindler meclisine ulaştı ve çok cefalar kıldı. Bāde camı kırılmadı, karışıklık olup asa attı.)

Sālik (< Ar.): Arapça sulūk, “*girmek, yola koyulmak*”tan *sālik*, “*bir yola girmiş olan, bir yol tutup onu takip eden kimse*”; tasavvufta ise “bir tarikata girmiş, bir mürşide bağlanarak mânevî yolculuğa çıkmış olan kimse” (Ayverdi, 2010: 1054) anlamına gelmektedir. TTS’de (2005: 541) mânâ olgunluğunu elde etmek üzere, tasavvuf yoluna giren kişileri ifade eder.

Zāhiri halkқа bātin Hākқа

Bālig-i sālik ata andaққа (107-4-90)

(Görünürü halka, gizlisi Hakka. Saliğin son merteye ulaşanı onun gibilerin üstündedir.)

Şūfiyye (< Ar.): Arapça sūfî’den sūfiyye; tasavvufî bir terim olarak “*tasavvufta inananlar ve onu bir hayat görüşü olarak benimseyenler, sūfiler topluluğu*” (Ayverdi, 2010: 1132) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 581) sūfiler ehl-i suffe’ye benzediği için sūfiler topluluğuna sūfiyye denildiği ifade edilmiştir.

Bil bu şūfiyyening aқvālidür

Ma‘rifet bātinıng a‘mālidür (100-4-4)

(Bil ki bu sūfilerin sözleridir. Marifetin görünmeyen işleridir.)

Şerī‘at / Şer‘ (< Ar.): Arapça, şer‘ “yol açmak, kanun koymak”tan şerīat. DKS’ye göre (2017: 616) “ş-r-a” kökünden gelmektedir. Sözlükte “*suyolu, bir ırmak, doğru yol büyük ve geniş cadde*” anlamlarına gelmektedir. Dînî terim olarak; ahlāk, ibâdet, dînî hükümler olmak üzere geniş bir temsil alanını ifade eder. TTS’de (2005: 607)

şerî'at için tasavvufta bâtinî hukuk veya bâtinî fıkıh denildiği de ifade edilmiştir. *Bâbü'r-nâme*'de⁵⁹ de geçmektedir (Atam, 2021: 217).

Şerî'at işide mini kadir it

Ṭarîkat yolıda mini şâbir it (322-558-42)

(Şeriat işinde beni şerefli et. Tarikat yolunda beni sabırlı eyle.)

Bolsa ger şer' hılâfî her kıavl

Dimegil anı vü kılgıl lâhavl (100-4-12)

(Eğer her söz hükümlere aykırı olsa, onu söyleme lâhavle çek.)

Şeyh (< Ar.): Arapça şeyhūhat, “yaşlanmak, ihtiyarlanmak”tan şeyh “yaşlı kimse”; tasavvufta ise “*bir tarîkata girip seyr ü sülûkunu tamamladıktan sonra o tarîkatın başı durumundaki en yüksek mertebeye çıkan ve kendisine derviş yetiştirme izni verilen kimse*”dir (Ayverdi, 2010: 1168). *Bâbü'r-nâme*'de⁶⁰ de geçmektedir (Kumsar, 2021: 117).

Rindler bezmiğâ yitti şeyh u köp kıldı cefâ

Bâde câmı sınımadı derhem bolup attı asâ (278-390)

(Şeyh rindler meclisine ulaştı ve çok cefalar kıldı. Bâde camı kırılmadı, karışıklık olup asa attı.)

Ṭarîkat (< Ar.): DKS'ye göre (2017: 631) “*yol, hal ve gidiş, kat*” gibi anlamlara gelmektedir. TTS'de (2005: 627) bu kelimenin bir bakıma metot, usul anlamlarına geldiği ifade edilmiştir. İstekli olan kişilerin şeyh nezaretinde Allah'a tefekkür bilincini kazanmak için dahil oldukları oluşumlardır.

Şerî'at işide mini kadir it

Ṭarîkat yolıda mini şâbir it (322-558-42)

(Şeriat işinde beni şerefli kıl. Tarikat yolunda beni sabırlı eyle.)

⁵⁹ Ba'zı mu'amelâtta şer'ni bisyâr ri'âyet qılır édi. (164b/4)

⁶⁰ ‘Ömer-Şeyh Mîrzâ muni pâyitaht qılıp édi Seygün deryâsı qurganı (4b/11)

Zāhid (< Ar.): Arapça zuhd, “bir şeye değer vermemekten”ten zāhid, “dünyâyı terkedip dînin emirlerine çok titizlikle riâyet eden, züht ve takvâ sahibi, dindar, müttakî kimse; çok dindar olup irfânı olmayan kimse, kaba sofî” (Ayverdi, 2010: 1375) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 717) dünyadan el etek çeken, kendisini dine veren, ahirete yönelen kimseleri ifade etmektedir. Zühdün çeşit çeşit olduğu ifade edilmiştir.

Min kim ü zühd ü tevbe kim zāhid

Nice endîşe-i muḥal kılar (137-33-5)

(Züht, tevbe ve ben kimim zahit? Nice endişeyi imkânsız kılar.)

1.2.6. Zulmet ve Âb-ı Hayat

Âb-ı Ḥayvân (< Far.+Ar.): Farsça ‘âb’ ve Arapça ‘ḥayât’ ile birlikte “hayat suyu” anlamına gelen tasavvuf terimidir. Türk-İslâm edebiyatlarında aynü’l hayât, hayat kaynağı, hayat çeşmesi, bengî su, dirilik gibi çeşitli isimlerle anılan efsanevî bir su olarak geçer (İA, 2022). TTS’de (2005: 28) âb-ı hayât Allah’ın el-Hayy isminin hakikati olarak ifade edilmiştir.

İy kim barî şî’r ehliḡa sin ḥân yanglıḡ

Şî’ring barî şî’rlerga sultân yanglıḡ

Mazmûnı anıḡ ḡaṭṭ-ı sevâdı içre

Zulmet arasıda āb-ı ḡayvân yanglıḡ (251-281-2)

(Ey sen ki şiir ehlinin hükümdarısın. Şiirlerinin tamamı şiirlerin sultanıdır. Onun mazmunu karalık çizgisi içindedir. Karanlık içinde ölümsüzlük suyu gibidir.)

Hızır Suyu (< Ar.+Tü.): Arapça ‘Ḥızır’ ve Türkçe ‘su+yu’ ile birlikte “hayat suyu, ölümsüzlük suyu” anlamlarına gelen bir tasavvuf terimidir. TTS’de (2005: 274) Hızır adlı kişinin dînî ve tasaffuvî yönlerine dikkat çekilmiştir. Ab-ı hayât denilen ölümsüzlük suyunu Hz. İlyas ile birlikte içtiği için, her ikisinin de kıyamet gününe kadar bir tür dirilikle yaşadıklarına inanılır.

Kim Ḥızır suyun ağızlangay lebingning kaşıda

Kim Meşîh elfâzıdın digey kelâming barıda (125-14-2)

(Dudağının karşısında kim Hızır suyunu ağzına alacak? Sözü tamamlamada Mesih sözlerini kim söyleyecek?)

Zulmet (< Ar.): Arapça zulmet, “karanlık” (Ayverdi, 2010: 1393) anlamına gelmektedir. Zulmet, nûrun karşıtı olarak karanlık yokluk anlamındaki felsefe ve tasavvuf terimidir (İA, 2022).

İy kim barı şi‘r ehliğa sin hân yanglıg

Şi‘ring barı şi‘rlerga sultân yanglıg

Maзмünü anıng hatt-ı sevâdı içre

Zulmet arasında âb-ı hayvân yanglıg (251-281-2)

(Ey sen ki şiir ehlinin hükümdarısın. Şiirlerinin tamamı şiirlerin sultanıdır. Onun mazmunu karanlık çizgisi içindedir. Karanlık içinde ölümsüzlük suyu gibidir.)

1.2.7. Zâhir ve Batın

Bâtin (< Ar.): Arapça batın, “iç taraf, karın” ve bütün “gizli olmak”tan bâtin, “iç yüz, dâhil, derûn, zamir” (Ayverdi, 2010: 122) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 90) tasavvuf ehlinin şeriatın iç yüzünü bilme yolunda oldukları için kendilerini “bâtin ehli” olarak saydıkları ifade edilmiştir.

Zâhir ü bâtının a‘mâliğa bil

Bu ‘ibâdet mütenâveldür kıl (100-4-3)

(Zahir ve batının amellerini bil. Kabul edilen ibadet budur.)

Feyz (< Ar.): Arapça feyz, “verimlilik, bolluk, bereket; nîmet, bağış, ihsan, kerem; rûha huzur verici mübârek ve uğurlu tesir; irfan, ilim ve mârifet” anlamlarına gelmektedir. KL’de (2010: 381) tasavvufî anlamı “Allah tarafından kula lutfedilen ve ilham yoluyla kalbe gelen şey, vâridat” olarak açıklanmıştır. TTS’de (2005: 214) ilahî tecellinin bu kelime ile anlatıldığı, tecellinin de tecelli edene göre belirdiği ve katlandığı ifade edilir.

Müsta‘id bol u kıl özni kâbil

Feyzler tâ saṅa bolḡay vâşıl (211-132-10)

(Daima hazırda bekle ve kabul eden ol. İhsanlar o zaman sana ulaşacak.)

Ġayr (< Ar.): Arapça ġayr, “*başka bir kimse, başkası*”, tasavvufta ise “*mâsivâ, sivâ*” (Ayverdi, 2010: 403) anlamına gelir. Mâsivânın karşılığı olarak kullanılan tasavvuf terimidir. TTS (-).

Perde ref‘îğa nidür bilgil yol

Ġayr nefyi vü Hâk işbâtıdur ol (110-4-125)

(Örtüyü kaldırmak için gerekli olan yolun ne olduğunu bil. O mâsivâ reddi ve Hak ispatıdır.)

‘İyân (< Ar.): Arapça ‘ayn, “göz”den ‘iyân “gözüyle görme” > ‘ayân; “*açık, âşikâr, gözle görülür, belli; açıkça, gözle görülür şekilde*” (Ayverdi, 2010: 91) anlamlarına gelir. TTS’de (2005: 69) eşyanın îlâhi ilimdeki sureti olarak açıklanmıştır.

Barını beyân kılay işitkil

Köṅglünge ‘iyân kılay işitkil (316-556-6)

(Tamamını açıklayayım işit. Gönlüne görünür yapayım işit.)

İsbât (< Ar.): Arapça şubût “yerinde, devamlı ve sağlam olmak”tan işbât, “*Tanık ve delil göstererek bir şeyin doğruluğunu şüpheye yer bırakmayacak, reddedilmeyecek şekilde ortaya koyma.*” anlamındadır. Tasavvufta ise “kulun Allah’ın lutfu ile beşerî zaaflardan kurtulup mahv hâlini elde ettikten sonra onların yerine iyi vasıflar, güzel hasletler kazanması”dır (Ayverdi, 2010: 574). TTS’de (2005: 318) mahv’ın zıddı olup kulluk hükümlerini yerine getirmeyi ifade ettiği belirtilmiştir.

Perde ref‘îğa nidür bilgil yol

Ġayr nefyi vü Hâk işbâtıdur ol (110-4-125)

(Örtüyü kaldırmak için gerekli olan yolun ne olduğunu bil. O mâsivâ reddi ve Hak ispatıdır.)

Ma‘rifet (< Ar.): Arapça ‘irfān “bilmek”ten ma‘rifet, “iş yapma hususundaki ustalık, beceriklilik, hüner, mahâret; bilgi, ilim” anlamlarına gelmektedir. Tasavvufta, “varlıkların hakikatini ve ilâhî sırları tefekkür, keşif ve ilham yoluyla kavrama, gerçeği bilme, irfan” (Ayverdi, 2010: 459) anlamındadır. TTS’de (2005: 412) Allah’a erişme yolundaki dört makamdan -şerîat, tarîkat, hakikat, mârifet- biri olduğu ifade edilmiştir.

Ğamlarınġ birle avut kōnġlūmni

Ma ‘rifet birle yarut kōnġlūmni (213-132-38)

(Kederlerin ile gönlümü yatıştır. Marifet ile gönlümü aydınlat.)

Perde (< Far.): Farsça perde, “bir yerin dışarıdan görünmesini önlemek için ışığı engellemek veya iki yeri birbirinden ayırmak için gerilen kumaş, naylon vb.”; tasavvufta ise “kulun Allah ile alış verişine ve râbitasına engel olan düşünce, duygu vb.” (Ayverdi, 2010: 987) anlamına gelir. TTS’de (2005: 500) perde ile ilgili bir hadise atıf yapılmış ve kul ve Allah arasında yetmiş bin perde olduğu ifade edilmiştir.

Perde ref‘îġa nidūr bilġil yol

Ğayr nefyi vū Hāk işbâtıdır ol (110-4-125)

(Örtü kaldırmak için yol nedir bil. O mâsivâ reddi ve Hak ispatıdır.)

Zâhir (< Ar.): Arapça zuhūr, “âşikâr olmak, görünmek”ten zâhir, “meydanda olan, görünen, açık ve belli olan; bir şeyin görünen tarafı, dış yüzü, dış görünüşü” (Ayverdi, 2010: 1375) anlamlarına gelmektedir. TTS’de (2005: 718) Allah’ın Ez-Zâhir isminin gereği olarak hikmeti, kudreti ve sıfatlarıyla zuhur ettiği ifade edilmiştir.

Zâhir ü bâtınınġ a‘mālîġa bil

Bu ‘ibâdet mütēnâveldür kıl (100-4-3)

(Zahir ve batının amellerini bil. Kabul edilen ibadet budur.)

1.3.Zaman Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Zaman kavramı, toplum ve bireyin hem içerisinde yaşadığı hem de süregelen yaşam içerisinde fiziksel olarak hissettiği bir kavramdır. Toplum içerisinde yaşayan bireyler, günlük aktivitelerini ve sosyal yaşamlarını daima zaman olgusunun etrafında şekillendirmişlerdir. Dillerin söz varlığı incelendiğinde insanoğlunun zaman ve mekân kavramlarını adlandırmada farklı yaklaşımları benimsediği dikkat çekmektedir (Selvi, 2020: 194).

Çalışmanın bu bölümünde Dîvân'daki zaman kavramı ile ilgili terimler ve söz varlığı ele alınmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.3.1. Genel Zaman İfadeleri

Ân (< Ar.): Arapça ân, “*zamanın bölünemeyecek kadar kısa parçası, lahza, dem; insana kısa gelen zaman bölümü*” (Ayverdi, 2010: 53) anlamlarındadır.

Yana okuğuçılarga ol *ân*

Zabt kılmağğa idi nazm âsân (99-3-11)

(O zaman yine okuyuculara, nazmı ezberlemek daha kolaydı.)

Çağ (< Moğ.): Moğolca çağ, “*zaman, vakit, mevsim; hayatın dönemlerinden biri, yaş*” (Ayverdi, 2010: 206) anlamlarındaki zaman terimidir. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (TÜDES)’de (1999: 76) Türkçe olduğuna dair görüşlerin yaygın olduğu ancak eski yazılı kaynaklarda tanıklanmadığı ifade edilmiştir. TÜDES’de (1999: 75) ‘çağ’ın Uyg.’da Moğol çağından itibaren kullanıldığı ifade edilmiştir. ETÜ.’de, zamanı ifade eden terim ‘öd’’dür. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları; Az. ‘çağ’; Trkm. ‘çağ’; TatK. ‘çak’; Bşk. ‘sak’; Yak. ‘sax’; Çuv. ‘cux’ şeklindedir.

Yana bir bu kim uşbu fetret *çağı*

Ki bu cem‘ bed-baht boldı yağı (318-558-28)

(Bu topluluk yine duraklama çağında düşman karşısında bahtsız oldu.)

Evān (< Ar.): Arapça evān, “*zaman, vakit*” (Ayverdi, 2010: 360; Ünlü, 2013: 351) anlamlarına gelen zaman terimidir.

Bahār eyyāmıdır dağı yigitlikning *evāmı*dur

Kitür sāķī şarāb-ı nāb kim ‘işret zamānıdır (160-71-1)

(Bahar günleridir dahi yiğitliğin vaktidir. Saki saf şarabı getir, eğlence zamanıdır.)

Ĥīn (< Ar.): Arapça ĥīn, “*zaman, vakit*” (Ayverdi, 2010: 509) anlamlarına gelen zaman terimidir. ÇTS (-).

Bir kūşe-i bāğ olsa vü sin bolsang ü min

Mey koysak ikimiz kadeh içre bir *ĥīn*

Andın songra ayak iligge alıban

Sin tutsang u min içsem min tutsam u sin (241-243-1)

(Bir bağ köşesi olsa benle sen olsam. Bir zaman kadehlere içki doldursak, kadehi ele alarak sen tutsan ben içsem ben tutsam sen içsen.)

Ķarn / Ķurun (< Ar.): Arapça ĵarn ve çoğulu ĵurūn, “*yüz yıllık zaman, asır; devir, vakit, zaman, çağ; yüzyıllar, çağlar*” (Ayverdi, 2010: 632-717) anlamlarındaki zaman terimidir. ÇTS’de (2013: 389) beyitte yer aldığı “*gēc ĵurun*” şekliyle verilmiştir.

Bu kiçe külbemğa kildi ol ĵuyaşım yaşurun

*Ķarn*larda kilmedi hergiz muning dik kiç *ķurun* (145-46-1)

(Bu gece o güneşim [sevgilim] gizlice kulübeme geldi. Asla bunun gibi geç zamanlarda gelmedi.)

Kiç (< Tü.): ETü. kīç, “*belirtilen, istenen veya alışılan zamandan sonra; belli bir zamandan sonra olan*” (Ayverdi, 2010: 406) anlamlarına gelen zamanı ifade etmek için kullanılan terimdir. KTü. ve Uyg’da ‘keç’; OTü.’de ise ‘kéç’ olarak geçer. Lehçelerdeki kullanımlarımdan bazıları: Az. ‘geç’; Trkm. ‘gi:ç’; Kırg, Özb, Uyg. ‘keç’; TatK. ‘kiç’ şeklindedir (Gülensoy, 2007: 358). DLT’de (2021: 260) “*kēç keldi, er kēçti, kēçer kēçmek*” olarak tanıklanmıştır. TÜDES (-).

Bu kiçe külbemğa kildi ol kuyaşım yaşurun

Ƙarnlarda kilmedi hergiz munıŋ dik *kiç* Ƙurun (145-46-1)

(Bu gece o güneşim [sevgilim] gizlice kulübeme geldi. Asla bunun gibi geç zamanlarda gelmedi.)

Kilür Dem (< Tü.+Far.): ETü. kel- +ür fiie. ve Farsça dem “*zaman, an, çağ*” (Ayverdi, 2010:265) ile birlikte “gelecek zaman, gelecek olan zaman” anlamını ifade eder. TTSKBS’de (2007: 260) gel- fiili ETÜ. kel- fiiline dayandırılmıştır. Gel- fiilinin tespit edildiği en eski yazılı Türkçe kaynak Orhun Yazıtları’dır. Yazıtlarda “*Közde yaş kelser tıda köñülde sıgıt kelser.*” (Ergin, 1989: 75) şeklinde geçer. DLT’de (2021: 24) “*er ewke keldi; kelir kelmek*” ve “*Ƙargı birle Ƙış kelmes.*” atasözü ile tanıklanmıştır.

Muvāfıƙ yārlar birle bu demni hoş kiçür Bābūr

Ni üçün kim *kilür dem*ğa bola almas kişi zāmin (140-38-5)

(Ey Bābūr, munasip sevgililer ile bu zamanı hoş geçir. Gelecek zaman insana kefil olamaz.)

Kün (< Tü.): ETü. kün “güneş; gün”, “*dünyanın kendi yörüngesi etrafında bir defa dönmesinden ibaret yirmi dört saatlik zaman parçası; güneşin doğuşu ile batışı arasındaki zaman parçası, gündüz*” (Ayverdi, 2010: 445) anlamlarına gelen zaman terimidir. Orhun Yazıtları’nda “tünli künli yeti ödüşke subsız keçtim” (Ergin,1989: 85) şeklinde geçmektedir. TTSKBS’de (2007: 395) ETü. ve OTü.’de ‘kün’, Uyg.’da ise ‘küün’ şeklinde geçtiği belirtilir. DLT’de (2021: 322) “gün, güneş” anlamları ile verilmiş, “*kün tuğdı; künke baksa kōz Ƙamar; bu kün barğıl*” ifadeleri ile tanıklanmıştır. TÜDES (-).

Yā Rab ol *kün* şüm t̄alid’in maŋa bolğay mu kim

Cānıma ārām ol ārām-ı cāndın körge min (133-25-3)

(Yā Rab o gün kötü talihden bana olacak mı ki? Canımın içi o sevgiliyi görecekmiyim?)

Lahza (< Ar.): Arapça lahza, “*zamanın göz açıp kapanıncaya kadar geçen en kısa parçası, an*” (Ayverdi, 2010: 733; Ünlü, 2013: 690) anlamlarına gelen zaman terimidir.

Bolma bir *lahza* bu iştin gâfil
Bolur âsan bara bara müşkil (106-4-78)
(Bu işten bir an bile gafil olma. Zorluk gittikçe kolaylaşır.)

Sâ‘at (< Ar.): Arapça sâ‘at, “*gece ile gündüzden meydana gelen bir günün yirmi dörtte birine eşit olan altmış dakikalık zaman birimi*” (Ayverdi, 2010: 1037) anlamındadır.

Ve firâk künining her sâ‘atide yüz belâ füzûn bolur irmiş
(Ve ayrılık gününün her saatinde yüz bela çoğalmış.) (325-571-2)

Vakt (< Ar.): Arapça vakt, “*zaman; belirlenmiş zaman, belirli zaman; devir; bir işin olageldiği, yapılageldiği saat, gün veya mevsim*” (Ayverdi, 2010: 1306) anlamlarındadır.

Sücûd *vaktide* mihrâb bolmasun hergiz
Ki baş koyarda uşal igme kaç kirek bolsa (124-12-2)
(Hiçbir vakit secde zamanında mihrap olmasın. Baş koymak için ki işte karşımda iki kat olmuş olsa gerek.)

Zamân (< Ar.): Arapça zemân, “*olmuş ve olacak hadiselerin birbiri ardınca cereyan edişinin düşüncemizde meydana getirdiği başı ve sonu belli olmayan soyut kavram, vakit; mevsim; devir, dönem, çağ*” (Ayverdi, 2010: 1377) anlamlarındadır.

Hoş ol burunğı *zamân*lar ki ötti vü bardı
Hoş ol kişi ki *zamân*ını yahşı ötkerdi (289-433)
(Gerçi önceki zamanlar geçti ve gitti. Gerçi kişi ki zamanını güzel geçirdi.)

1.3.2. Günün Bölümleri

Akşam / Aḥşam (< Tü.): KL’de (2010: 33) bu kelimenin ETü.’den beri ‘aḥşam’ olarak kullanıldığı, Soğdcadan geldiği ileri sürülmüştür. Sözlük anlamı “*güneşin batma zamanı, günün sonu; güneşin batışından sonraki ilk saatler; gece*” şeklindedir. TTSKBS’de (2007: 60) *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* (TETTL)’ye atıfta bulunularak kelimenin Soğdcadan Türkçeye geçtiğinin muallak olduğu ifade edilmiştir. TÜDES’de (1999: 66) kelimenin anlamı “*gündüzün son ve gecenin ilk saatleri*” olarak verilmiştir. Eren, kelimenin OTü.’de ‘axşam’, Hrzmd’de ‘akşam’, Es. Kıpç.’da ‘axşam, akşam’ biçimleri ile kullanıldığını ifade eder. Eren de bu kelimenin Türkçeye Soğdcadan geçtiğini ve Türkçe ak+ Farsça şam biçimlerinin birleşmesi ile oluştuğunu dile getiren savların yanlış olduğunu ifade etmiştir. DLT’de (2021: 70) ise “*aḥşam*” biçimindedir.

Cismimde ısıtma künde muḥkem boladur

Közdin uçadur uyku çü *aḥşam* boladur

Her ikkelesi ğamım bile şabrım dik

Bargan sayı bu artaradur ol kem boladur (263-329-1)

(Vücudumda hastalık ateşi günden güne artıyor. Gözden uyku kaçıyor çünkü akşam oluyor. Sabrım azalıyor, kederim gittikçe artıyor.)

Kiçe (< Tü.): ETü. kīçe, “*güneş battıktan sonra başlayan ve gün ağarıncaya kadar süren karanlık zaman; gece vakti yapılan, gece olan gece çalışan, geceye ait*” (Ayverdi, 2010: 406) anlamlarına gelen zaman terimidir. TTSKBS’de (2007: 257) kelimenin kökeni ETü. kēç “geç zaman uzun süre” ve +e datif eki ile ‘gece’ şeklinde açıklanmıştır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. ‘gi:ce’; Az. ‘gecä’; TatK. ‘kiçä’; Özb., YUyg. ‘keçä’; Bşk. ‘kisä’ şeklindedir. DLT’de (2021: 260) “*kēçe turup yorır erdim*” ifadesiyle tanımlanmıştır. TÜDES’de (1999: 150) eski ve yeni diyalektlerde gece yanında tün adının da kullanıldığı ifade edilmiştir. Eren bu kelimenin Türkçe ‘kiç’ kökünden çıktığı görüşündedir.⁶¹

⁶¹ Kiç kökünün ayrıntılı açıklaması için 46/1 numaralı beyitte verilen **kiç** teriminin açıklamasına bkz.

Açıldı zülfi vü hoylar nümūdār oldı yüzide

Gül üzre çün bolur peydā kiçe açılsa şebnemler (129-20-4)

(Zülfü açıldı ve yüzünde terler görünür oldu. Çünkü gece çiğ taneleri açılrsa gül üzerinde ortaya çıkar.)

Kündüz (< Tü.): ETü. kündüz, “güneşin doğuşu ile batışı arasındaki aydınlık zaman, gün; bu zaman içinde, gündüzleyin, gündüz vaktinde” (Ayverdi, 2010:447) anlamlarına gelen zaman terimidir. TTSKBS’de (2007: 396) kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘kūn+tüz’ olarak geçtiği ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az. ‘gündüz’; Trkm. ‘gündi:z’; Kırg, Özb, Uyg. ‘kündüz’; Kzk.’ kündiz’; Bşk. ‘köndöz’; TatK. ‘köndiz’şeklindedir. Orhun Yazıtları’nda (2021:323) “*Tün udımatı küntüz olurmatı.*” olarak geçmektedir (Ergin, 1989: 97). DLT’de ise kündüz “gündüz, gün ışığı” olarak tanıklanmıştır. TÜDES’de (1999: 165) kelimenin eski çağlardan beri kullanıldığı ifade edilmiştir. Etimolojik izahı TTSKBS’deki gibidir. *Bâbü-r-nâme*’de⁶² de geçmektedir (Atam, 2021: 192).

Yaruk *kündüz* karanğu kiçede encüm kibi bolğay

Çikip ger āh dūdını köngül otını butratsam (152-57-4)

(Eğer ah dumanını çekip gönül ateşini dağıtsam, gündüzün aydınlığı yıldızın karanlık geceleri aydınlattığı gibi olacak.)

Şabāh / Subh Dem (< Ar.+Far.): Arapça şabāh, “günün başlangıcı, gündüzün ilk saatleri; güneşin doğmasından öğleye kadar olan zaman; sabah vaktinde, sabahleyin” (Ayverdi, 2010: 1131) ve Farsça dem “zaman, an, çağ” (Ayverdi, 2010:265) ile sabah vaktini ifade eden terimdir.

Her kim kiçe mey içip *şabāh* ayılğay

Maḥmūrluğıda hūşıdın ayrılğay

Mey-ḥāneğa yitküçe çağırsız bolmas

Şāyed arada ḥumār-ı rūzī kılğay (274-373-1)

⁶² Her bölükke bir keçe kündüz çağdavulluq nevbeti édi. (149a/5)

(Her kim ki gece şarap için sabah ayılacak olsa mahmurluğunda akli başından ayrılır.
Meyhaneye varınca şarapsız olmaz, arada gelen baş ağrısını rızık bil.)

Kildi başımğa *subh dem* āhır

Mihrdin urdı *subh-dem* āhır (205-129-38)

(Başıma sonunda sabah vakti geldi. Sabah vakti sonunda güneş ile çarptı.)

Şubh (< **Ar.**): Arapça şubh, “*sabah vakti, sabah; tan yerinin ağardığı zaman, tan vakti, fecir*” (Ayverdi, 2010: 1131; Ünlü, 2013: 1005) anlamlarına gelen zaman terimidir.

Hak ta‘alā siver anı ki müdām

Kişi Hak cānibiğa *şubh* ile *şām* (102-4-28)

(İnsan sabah akşam Allah’a yönelse Allah’ın sevgisi ondan eksik olmaz.)

Şām (< **Far.**): Farsça şām, “*akşam*” (Ayverdi, 2010: 1153; Ünlü, 2013: 1026) anlamındaki terimdir. Şam şehri, kelimenin Farsçası “akşam” anlamına gelir (Pala, 1989: 433).

Hak ta‘alā siver anı ki müdām

Kişi Hak cānibiğa *şubh* ile *şām* (102-4-28)

(İnsan sabah akşam Allah’a yönelse Allah’ın sevgisi ondan eksik olmaz.)

Tang Atkunça (< **Tü.+Tü**): ETü. ‘tang’, “güneş doğmadan önceki alacakaranlık” ve ‘at+ kunça’ ile günün doğmadan önceki zamanını ifade etmektedir.⁶³ At- fiili DLT’de “*tan attı*” şeklinde şafak söktü anlamında tanıklanmıştır.

Ötken *akşam* va‘de iylep ol perī-rū kilmedi

Közlerimge kiçe *tang atkunça* uyku kilmedi (298-490)

(Geçen akşam o peri yüzlü söz verip gelmedi. Gece gözlerime tan atıncaya kadar uyku gelmedi.)

⁶³ tang için 30/4 numaralı beyitteki **tangğa digrū** teriminin açıklmasına bkz.

Tangğa Digrü (< Tü.+Tü): ETü. ‘tang+ğa’ ve ‘toğru- toğuru-digrü’ ile birlikte “sabaha doğru, şafağa doğru” anlamlarına gelen zamanı ifade eden terimdir. TTSKBS’de (2007: 855) ‘tan’ kelimesinin anlamı “*güneş doğmadan önceki alacakaranlık*” olarak verilmiştir. Gülensoy, kelimenin kökenini ‘tān’ olarak vermiş ve ETü.’de ‘tan’, OTü.’de ise ‘tang’ şekillerinde geçtiğini belirtmiştir. TTü.’de ise ‘tan at-’ olarak ifade edilir. DLT’de (2021:445) “tan, şafak vakti” anlamı verilmiş; bir dördlüğün ilk beytinde “ *[Biz] tañ ata yortalım.*” olarak tanıklanmıştır. TTSKBS’de (2007: 292) ETÜ.’de ‘toğru’, OTü.’de ise ‘toğrı’ olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. DLT’de (2021: 484) ‘toğru’ bıçak ve kılıç gibi şeylerin kabza içine giren uzantısını ifade eder. *Bâbüir-nâme*’de⁶⁴ de geçmektedir (Atam, 2021: 195). TÜDES (-).

Hicriñde iy perī- rû közümdin uçtı uyku

Her kiçe *tanğğa digrū* işimdür āh u nāle (136-30-4)

(Ey peri yüzlü ayrılığında gözümünden uyku kaçtı. Her gece tan vaktine doğru işim ah ve inlemedir.)

Tün (< Tü.): ETü. tün, “*içinde bulunulan günden bir önceki gün; yakın geçmiş zaman; içinde bulunulan günden bir önceki günde; kısa bir zaman önce; gece*” (Ayverdi, 2010: 312) anlamlarına gelen zaman terimidir. ETü. ve OTü.’de tün “gece” olarak geçmektedir (Gülensoy, 2007: 312). Orhun Yazıtları’nda “*Türk budun üçün tün udımadım, kündüz olurmadım.*” (Ergin, 1989: 81) şeklinde geçer. DLT’de (2021: 511) “*Tünle keldim.*” olarak tanıklanmıştır. TÜDES (-).

Tuttum saçını yüzün körey dip

Tün uzun u min ġarīb güm-rāh (146-48-2)

(Yüzünü göreyim diyerek saçını tuttum. Uzun gecede yolunu kaybetmiş bir garibim.)

Yarım Kiçe (< Tü.+Tü): ETü. ‘yarım’ ve ‘kiçe’ ile birlikte “gece yarısı, gecenin yarısı” anlamındadır. TTSKBS’de (2007: 1073) anlamı “*bütün bir şeyin ayrıldığı iki eşit parçadan her biri; bir bütünün yarısı olan miktar*” olarak verilmiştir. ETü. ve OTü.’de ‘yarım’ olarak geçtiği belirtilir ve yar- fiiline dayandırılır. Gülensoy gece

⁶⁴ Bu yolnu barğanlar tañ başıda Ğaznî’din téprep êkki namāz arası ve namāz-ı diğer Kābul’ğa barılıptur. (137b/9)

kelimesinin kökenini ETü.'deki 'kēç' "geç, zaman, uzun süre" sözcüğüne dayandırır. Orh'de kiçā "geceleyin" ETü.'de ise kiçe "geç" kullanımlarıyla mevcuttur (Gülensoy, 2007: 358). DLT'de (2021: 260) bir dörtlükte "*Kēçe turup yorır erdim.*" olarak geçer. TÜDES (-).

Müşṭāk durur ḥaste köṅül vaṣṭinga bisyār
Yarım kiçe kilgil ki ḥaber tapmasun aḡyār (291-448)
(Hasta gönül kavuşmayı arzuluyor. Gece yarısı gel ki başkalarının haberi olmasın.)

1.3.3. Ay, Yıl ve Mevsimler

Ay (< Tü.): ETü.'den beri kullanılan, "*yılın ayrıldığı on iki bölümden her biri; yaklaşık olarak otuz günlük zaman parçası*" (Ayverdi, 2010: 88) anlamlarına gelen zaman terimidir. TTSKBS'de (2007: 91) bu kelimenin anlamı "*yılın on ikide biri zaman*" olarak verilmiştir. Alt., Tel., Şor., Kzk., Tat.'da 'ay' şeklinde kullanılır.. Orhun Yazıtları'nda "*it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı*" (Ergin, 1989: 86) ifadesi ile geçer. DLT'de (2021: 93) otuz günlük zaman dilimi anlamı verilmiştir. DLT'de bir şiirde "*kışka etin kelse kalı kutluḡ yāy/ tün kün keçe alḡınur ödleg bile āy*" olarak tanıklanmıştır. Bâbü- nâme'de⁶⁵ de geçmektedir (Atam, 2021: 188). TÜDES (-)

Bol ay u yıl ferāḡat ü hoş-baṣṭıḡ bile
Bolḡunça māh u sāl ay u āftābḡā (280-398-4)
(Ay ve yıl olunca ay ve güneşe, hoşgörü ile ay ve yıl-hesabından- vazgeç, kurtul.)

Bahār Faṣḡı / Bahār Mevsimi (< Far.+Ar.): Farsça behār, "*kış ile yaz arasında 21 Mart'tan 22 Haziran'a kadar süren mevsim, ilkbahar*" (Ayverdi, 2010: 105) ve Arapça faṣḡ, "*bölüm, kısım, devre*" (Ayverdi, 2010:370) ile birlikte bahar mevsimini ifade eden terimdir. Arapça mevsim, "*bir takvim yılının iklim şartları bakımından farklılıklar gösteren ve ilkbahar, yaz, sonbahar, kış diye adlandırılan dört bölümden*

⁶⁵ Yaḡı ay yār yüzi birle körüp él ṣād bayramlar Maḡa yüz ve qaṣıḡdın ayru bayram ayıda ḡamlar. (150a/11)

her biri”dir (Ayverdi, 2010:814). Bâbü- nâme’de⁶⁶ de geçmektedir (Atam, 2021: 188).

Bahār faşlıdur u mey hevāsı başımda

Ayağ tut m̃nga sākīki hoş hevāyīdür (124-11-4)

(Bahar mevsimidir gönlümde şarap isteği var. Ey saki, bana kadeh tut bu çok hoş bir istektir.)

Bahār mevsimi yitti vü hoş hevā ötti

Teğāfūl iyleme sākī ki ötti hā ötti (297-483)

(Bahar mevsimi ulaştı ve hoş istekler gitti. Saki bilmemezlikten gelme geçeli çok oldu.)

Kış (< Tü.): ETü.’den beri kullanılan, sözlükte “22 Aralık’ta başlayıp 21 Mart’ta sona eren, sonbahar ile ilkbahar arasındaki yılın en soğuk mevsimi” (Ayverdi, 2010: 673) anlamına gelen zaman terimidir. TTSKBS’de (2007:518) anlamı “dört mevsimden en soğuk olanı” olarak verilmiştir. ETü. ve OTü.’de ‘kış’ olarak geçtiği gibi Türk lehçelerinin çoğunda da bu kelime ‘kış’ şeklinde geçmektedir. Az. ve Trkm.’de ‘gış’ olarak geçmektedir. Kelimenin tespit edildiği en eski Türkçe yazılı kaynak Orhun Yazıtları’dır. Yazıtlarda “*Kışın Kıtān̄y tapa süledim*” (Ergin, 1989: 86) ifadesi ile geçer. DLT’de (2021: 272) ‘*kış, kışın, kışla, kışlağ, kışlağlan-, kışlat-, kışlık*’ örnekleri verilmiştir. TÜDES’de (1999: 241) kelimenin sonundaki –ş sesinin Çuvaşçada –l’ye evrildiği ifade edilmiştir. Bâbü-*nâme*’de⁶⁷ de geçmektedir (Atam, 2021: 193).

Yaz boldı vü boldı yana cennet kibi yazı

Hoş ol kişi kim ‘ıyş ile ötkey kış u yazı (155-62-1)

⁶⁶ Munda yığılur sular Kettevāz vādīsiniñ ve Zürmet cölgesiniñ ve Ğaznī rūdınıñ Qarabāğ öleñiniñ bahār yamğurlarınıñ seyleri ve yazlar su ulğayğanda zirā ‘attın ötqen suları émiş Āb-i İstāde’ğa bir kürūh yétkende ‘aceb néme mülāğāza qılduk. (153a/7)

⁶⁷ Seyyid Yūsuf ve ba‘zınıñ re’yi berin édi kim qış yavuqtur, fi’l-hāl Lemgān barılğay, andın yana né maşlağat rūy bérse aña yaraşa ‘amel qılılğay. (126a/7)

(Yaz oldu ve yayla yine cennet gibi oldu. Gerçi kişi ki yaz ve kış yeme içme ile geçirmeli.)

Nevrûz (< Far.): Farsça nev, “yeni” ve rûz “gün” ile nev-rûz, “*eski takvimlere göre güneşin koç burçuna girdiği, gece ile gündüzün eşit olduğu, yılın ve ilkbaharın başlangıcı sayılan 21 Mart günü*” (Ayverdi, 2010: 930) anlamına gelen zaman terimidir.

Yüzi nevrûzı vaşlı ‘ıydını Bâbü r gânimet tut

Ki mundın yahşî bolmas bolsa yüz *nevrûz* u bayramlar (129-20-7)

(Bâbü r, yüzü bayramı ve kavuşma bayramını ganimet bil. Yüz nevrûz ve bayram olsa ki bundan daha güzel olmaz.)

Sâl (< Far.): Farsça sâl, “*yıl, sene*” (Ayverdi, 2010: 1052; Ünlü, 2013: 943) anlamlarındaki zaman terimidir.

Bol ay u yıl ferâgat ü hoş-başığ bile

Bolgunça mäh u *sâl* ay u âftâbkâ (280-398-4)

(Ay ve yıl olunca ay ve güneşe, hoşgörü ile ay ve yıl-hesabından- vazgeç, kurtul.)

Şayf (< Ar.): Arapça şayf, “*yaz mevsimi, yaz*” (Ayverdi, 2010: 1069) anlamlarına gelen zaman terimidir. ÇTS (-).

Ni yâr vefâ kılgısı âhır ni harîf

Ni *şayf* u şitâ kılgısı bâkî ni harîf

Yüz hayf ki zâyî‘ ötedür ‘ömr-i ‘azîz

Efsûs ki bâtıl baradur vakt-i şerîf (263-330-2)

(Sonunda ne sevgili ne arkadaş vefa gösterecek. Ne yaz ne kış ne de sonbahar sonsuz kalacak. Yüz yazıkklanma ki aziz ömür boş geçiyor. Yazık ki mübarek zaman boşa geçmektedir.)

Şitâ (< Ar.): Arapça şitâ, “*kış*” (Ayverdi, 2010: 1175; Ünlü, 2013: 1050) anlamına gelen zaman terimidir.

Ni yār vefā kılğusı āhır ni ḥarīf

Ni şayf u şitā kılğusı bākī ni ḥarīf

Yüz ḥayf ki zāyi‘ ötedür ‘ömr-i ‘azīz

Efsūs ki bātıl baradur vaqt-i şerīf (263-330-2)

(Sonunda ne sevgili ne arkadaş vefa gösterecek. Ne yaz ne kış ne de sonbahar sonsuz kalacak. Yüz kez eyvahlar olsun ki aziz olan ömür boş geçiyor. Mübarek zaman ne yazık ki boşa geçmektedir.)

Yaz (< Tü.): ETü. yāz, “21 Haziran’da başlayıp 23 Eylül’de sona eren, ilkbaharla sonbahar arasındaki yılın en sıcak mevsimi” (Ayverdi, 2010: 1345) anlamına gelen zaman terimidir. TTSKBS’de (2007: 1010) kökü ETü. yāz olarak verilmiş ve “yaz, ilkbahar” anlamındadır. OTü.’de ise ‘yaz, ilkyaz’ olarak geçmektedir. DLT’de (2021: 584) “yaza- ‘yazlamak, yazı geçirmek’; yazık-/ yayık- ‘yaz olmak’; yazlat- ‘yazı geçirtmek, yaylatmak’; yazok et” örnekleri mevcuttur. TÜDES’de (1999: 446) kelimenin ETü.’den beri kullanıldığı, ETü. yaz biçiminin ‘ilk bahar’ yay biçiminin ise ‘yaz’ anlamına geldiği ifade edilmiştir. Eren, Kâşgarlı’nın birçok yerde yāy’ı ‘winter’ anlamına gelen kış’ın antitezi olarak “summer” anlamında kullandığını belirtir. *Bâbü-r-nâme*’de⁶⁸ de geçmektedir (Atam, 2021: 197).

Yaz boldı vü boldı yana cennet kibi yazı

Hoş ol kişi kim ‘ıyş ile ötkey kış u yazı (155-62-1)

(Yaz oldu ve yayla yine cennet gibi oldu. Gerçi kişi ki yaz ve kış yeme içme ile geçirmeli.)

Yıl (< Tü.): ETü.’den beri kullanılan, “dünyanın güneş çevresinde tam bir devir yapması için geçen zaman, sene, sâl; milâdî takvime göre 1 Ocak’ta başlayıp 31 Aralık’ta sona eren on iki aylık süre” (Ayverdi, 2010: 1357) anlamlarına gelen zaman terimidir. TTSKBS’de (2007: 1137) “sene; 365 gün, 5 saat ve 49 dakikalık zaman” anlamı verilmiştir. ETü. ve OTü.’de ‘yıl’ olarak geçtiği ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlardan bazıları: TatK. ve Trkm’de ‘yıl’; Özb. ve Uyg.’da ‘yıl’; Kırg. ‘cıl’; Kzk. ‘jıl’ şeklindedir. Orhun Yazıtları’nda “It yıl onunç ay altı otuzka uça bardı.”

⁶⁸ Yazlar Kâbul quşlağı qalındur. 142a/3

(Ergin, 1989: 86) ifadesi ile geçer. DLT’de (2021: 597) “*Bîr yıl keçti.*” şeklinde tanıklanmıştır. *Bâbü-r-nâme*’de⁶⁹ de geçmektedir (Atam, 2021: 197). TÜDES (-).

Bol ay u *yıl* ferâgat ü hoş-başığ bile

Bolğunça mâh u sâl ay u âftâbkâ (280-398-4)

(Ay ve yıl olunca ay ve güneşe, hoşgörü ile ay ve yıl-hesabından- vazgeç, kurtul.)

1.4.Astronomi Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Türk medeniyet tarihinde, İslam öncesi kainât algısı gökyüzü ile yakın ilişkilidir. Gökyüzü, güneş ve ay gibi cisimler Türklerin kültür ve inanç hayatlarında önemli bir yere sahip olmuştur. Bütün bunlarla birlikte, İslam öncesi Türk evren algısında gökyüzü ve gök cisimlerinin önemli olduğu; ancak bununla ilgili bilgilerin sistematik olmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür (Kabadayı, 2007: 219).

Çalışmanın bu bölümünde Dîvân’daki gökyüzü; gök cisimleri; gök olayları incelenmiştir. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.4.1. Gökyüzü

Āsmān (< Far.): Farsça āsmān, “*gök, gökyüzü, semâ felek*” (Ayverdi, 2010: 76) anlamlarına gelmektedir. Eserlerde asuman yer yer felek, sipihr, sema ve gök kelimelerini karşılayacak şekilde de kullanılmıştır (Pala, 1989: 46). *Bâbü-r-nâme*’de⁷⁰ de geçmektedir (Atam, 2021: 188).

Sipihr-i kûyini kök ivrülür kilip her kün

Ni yir durur bu ki rif`attin *āsmān* kildi (157-66-3)

(Gökyüzü her gün mahallesinin seması çevresinde döner. Bu nasıl bir yerdir ki yüceliğinden gökyüzü geldi.)

⁶⁹ Bêş altı yıl méniñ qaşım da boldı. 174b/14

⁷⁰ Su āsmān bile peyvest körünedür. 153a/3

Çerh (< Far.): Farsça çarh > çerh, “gökyüzü, kâinat, felek, âlem, dünya” (Ayverdi, 2010: 213; Ünlü, 2013: 239) anlamlarına gelmektedir.

Çerhning gerdişi meyling birle

Barı halk oldu tufeyling birle (98-2-3)

(Senin lütfun ve sevgin ile feleğin dönüşü ve her şey yaratıldı.)

Felek (< Far.): Arapça felek, “gökyüzü, sema; dünya, âlem, devran” (Ayverdi, 2010: 374) anlamlarındadır. Çoğulu eflaktır. Batlamyos sisteminden hareketle geliştirilen bir düşünüşe göre dünya kâinatın merkezi konumundadır. Dünyayı dokuz felek çevreler ve bunlar iç içe geçmiş soğan halkaları şeklindedir (Pala, 1989: 159).

Çıkşa kuyaş felekke sin atka çıkkaning dik

Bolğay mu ol sining dik ol perr-i tevsening dik (153-59-1)

(Güneş gökyüzüne senin ata bindiğin gibi çıkşa, senin başı dik atının kanatları gibi olabilir mi?)

Kök (< Tü.): ETü. kök, “yeryüzünün üstünü kaplayan kubbe biçimindeki mavi boşluk, sema, asuman; bütün gök cisimlerini içine alan sonsuz boşluk, uzay, fezâ” (Ayverdi, 2010: 427) anlamındadır. TTSKBS’de (2007: 277) ETü. kök “mavi, gök rengi; sema, gece” anlamlarına geldiği ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. ‘gö:k’; TatK. ‘gö:k’; Az. ‘göy’; Kzk. ‘kök’; Kırg. ‘kök’; Özb. ‘kök’ şeklindedir. Orhun Yazıtları’nda “üze kök teŋri asra yagız yir kılundukda” ifadesi ile geçer (Ergin, 1989: 77). DLT’de (2021: 290) gökyüzü anlamı verilmiş, “kōkke suḍsa yūzke tūşür; kōk tōn; kend kōki” ifadeleri ile tanıklanmıştır. TÜDES (-).

Seyl imestür yir yüzün tutkan közümning yaşıdur

Ra’d imestür kökke çıрмаşkan köngül efgānidur (144-44-4)

(Yeryüzünü kaplayan sel değil, gözümün yaşıdır. Göge yükselen gök gürültüsü değildir, gönül haykırmasıdır.)

Sipihir (< Far.): Farsça sipihir, “gök, semâ, âsuman” (Ayverdi, 2010: 1114; Ünlü, 2013: 993) anlamlarına gelmektedir.

Sipîhr-i kûyini kök ivrülür kilip her kün

Ni yir durur bu ki rif'attin âsmân kildi (157-66-3)

(Gökyüzü her gün mahallesinin seması çevresinde döner. Bu nasıl bir yerdir ki yüceliğinden gökyüzü çıkıp geldi.)

1.4.2. Gök Cisimleri ve Gökyüzünde Gerçekleşen Olaylar

Âfitab (< **Far.**): Farsça âf-tâb, “güneş” (Ayverdi, 2010: 14; Ünlü, 2013: 13) anlamındadır. Bâbü- nâme’de⁷¹ de geçmektedir (Atam, 2021: 187).

Ni nev‘ ohşasun yüzige *âfitâb* kim

Anıñ zevâli bardur u bu bî-zevâldür (144-45-2)

(Güneş ki yüzüne nasıl benzesin? Onun aydınlığı geçici seninki ise zevalsizdir.)

Ahter (< **Far.**): Farsça ahter, “yıldız” (Ayverdi, 2010: 25; Ünlü, 2013: 23) anlamındadır.

Ahter ü ay hâl ü yüzüñg dik imes

Her niçe kök şafhasını ahtaray (322-560-3)

(Yıldız ve ay benin ve yüzün gibi değil. Gökyüzünün birçok bölümlerini aktarıyor.)

Ay Başı (< **Tü.+Tü.**): ETü. ay, “güneşten aldığı ışığı yeryüzüne yansıtan ve dünyamızın tek uydusu olan gök cismi, kamer, mah; hilâl biçindeki şekil” (Ayverdi, 2010: 88) ve ETü. baş+ı, “bir şeyin başladığı zaman, başlangıç; bir şeyin başladığı yer, baş tarafı” ile “yeni ay, ayın ilk evresi” anlamına gelen astronomi terimi olarak kullanılmıştır. TTSKBS’de (2007: 91) ‘ay’ kelimesine astronomideki anlamına karşılık olarak “gökteki ay” anlamı verilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazılarına: Al., Tel., ‘ay’; Şor. ‘ay’; Kzk. ‘ay’; Tat. ‘ay’ örnekleri verilmiştir. Orhun Yazıtları’nda “*It yıl onunç ay altı otuzka uça bardı.*” (Ergin, 1989: 86) ifadesinde geçmektedir. DLT’de “ay; ayın on dördü, dolunay” anlamı verilmiştir. DLT’de (2021:

⁷¹ Âfitâb bir neyze boyı çıqıp édi kim Senced dere ayağıda kélip tüşüldi. (125a/14)

93) bir şiirde “*tün kün keçe alkınur ödleg bile āy*” ve “*Āy tolun bolsa elgin imlemes.*” atasözü ile tanıklanmıştır. TÜDES (-).

Kök vesmede ol ay kaşı gūyā hayāldür

Yā ay başıda kökte körüngen hilāldür (144-45-1)

(O ayın başındaki yay gökte görünen hilaldür, gök sürmesinde o ayın kaşı hayaldür.)

Ay Tigresi (< Tü.+Tü.): Türkçe ‘ay’⁷² ve ‘tigre+si’ ile birlikte “ayın çevresi, etrafı, yüzeyi” anlamında astronomi terimidir. Tigre, DLT’de bir şeyin çevresi, çemberi olarak açıklanmıştır. DLT’de (2021: 460) “*kuğuğ tegresi*” ifadesi ile tanıklanmıştır. TTSKBS, TÜDES (-).

Barça perīler iy cān girdingde zār u hayrān

Gūyā irür nümāyān ay tigraside hāle (135-30-2)

(Ey can, bütün periler sanki ayın çevresinde görünen parlaklık gibi çevrende hayran ve perişan.)

Bedr (< Ar.): Arapça bedr, “ayın on dördüncü gecesindeki şekli, dolunay” (Ayverdi, 2010: 127; Ünlü, 2013: 115) anlamlarına gelmektedir.

Şāhım saṅga ma‘lūm imestür ni kılay

Āhım saṅga ma‘lūm imestür ni kılay

Min yüz ü kaşing dir min ü sin bedr ü hilāl

Māhım saṅga malūm imestür ni kılay (239-234-2)

(Padişahım beni ve ahımı bilmiyorsun ne yapayım? Ben yüz ve kaşın derim, sen ve ben dolunay ve hilal. Ayım [sevgilim] sana mālūm değildir ne yapayım?)

Encüm (< Ar.): Arapça necm, “yıldız”ın çoğul şeklidir. “*Yıldızlar, nūcum*” (Ayverdi, 2010: 343; Ünlü, 2013: 336) anlamına gelmektedir. *Bâbü-r-nâme*’de⁷³ de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 136).

⁷² Ay için 45/1 numaralı beyitte verilen **ay başı** teriminin açıklamasına bkz.

⁷³ qatıq zelzele boldı, andağ kim imtidādı yarım sāat-ı nūcūmıa yaqınlaştı (216b/ 6)

Yaruḳ k nd z  aranġu ki ede *enc m* kibi bolġay

 ikip ger  h d d n  köngül ot n  butratsam (152-57-4)

(Eġer ah duman n  çekip gönül ate ini daġıtsam, gündüzün aydınlıġı yıldızın karanlık geceleri aydınlattıġı gibi olacak.)

H le (< **Ar.**): Arapça h le, “ayın, bazen de güneşin etrafında görülen parlak halka şeklindeki  ı ık, ay aġılı, ayla” (Ayverdi, 2010: 461) anlamındaki astronomi terimidir.

Barça per ler iy c n girdi de z r u  ayr n

G y a irür n m y n ay tigreside *h le* (135-30-2)

(Ey can, bütün periler sanki ayın çevresinde görünen parlaklık gibi  evrende hayran ve perişan.)

Hil l (< **Ar.**): Arapça hil l, “ayın yeni doġduġu zaman ilk    g nl k yay şeklindeki durumu” (Ayverdi, 2010: 508) anlamına gelmektedir. Bayramda görülen hil le, hil l-i  yd, ramazanda görülene de hil l-  r ze veya hil l-i savm denilir (Pala, 1989: 220).

  h m sa ga ma‘l m imestür ni kılay

  h m sa ga ma‘l m imestür ni kılay

Min yüz    a ı   dir min   sin bedr   *hil l*

M  h m sa ga mal m imestür ni kılay (239-234-2)

(Padi ah m beni ve ah m  bilmiyorsun ne yapay m? Ben yüz ve kaçın derim, sen ve ben dolunay ve hilal. Ay m [sevgilim] sana m l m deġildir ne yapay m?)

Kuya  (< **T .**): ET . kuya , “diġer gezegenlerin etrafında d nd ġ , bunlara ısı,  ı ık ve hayatın devam  için gerekli enerjiyi veren gök cisminin adı” (Ayverdi, 2010: 447) olan astronomi terimidir. TTSKBS’de (2007: 396) ‘*ku a *’ olarak verilmiştir. ET .’de ‘k n’, OT .’de ise ‘kuya ’  eklinindedir. Leh elerde; Az. ‘güneş’; Uyg. ‘kuya ’; B k. ‘koya ’; TatK. ‘koya ’  eklinindedir. DLT’de(2021: 315) ‘kuya ’ olarak geçmektedir. T DES (-).

 ık a *kuya * felekke sin at a  ıkkanın  dik

Bolġay mu ol sining  dik ol perr-i tevsening  dik (153-59-1)

(Güneş gökyüzüne senin ata bindiğin gibi çıksa, senin dik başlı atının kanatları gibi olabilir mi?)

Kevākib (< Ar.): Arapça kevkeb’in çoğul şekli kevākib, “yıldızlar” (Ayverdi, 2010: 663; Ünlü, 2013: 615) anlamına gelmektedir.

Biri bu ki t̃ali‘ manga yār imes

Sipih̃r ü kevākib meded-kār imes (320-558-20)

(Biri bu ki baht bana yar değil, gökyüzü ve yıldızlar yardımcı değil.)

Mihr (< Far.): Farsça mihr, “güneş” (Ayverdi, 2010: 822; Ünlü, 2013: 759) anlamındadır.

Kildi başımğa subh̃ dem āh̃r

Mih̃rdin urd̃ı subh̃-dem āh̃r (205-129-38)

(Başıma sonunda sabah vakti geldi. Sabah vakti sonunda güneş açtı.)

Yulduz (< Tü.): ETü. yulduz, y’den dolayı düzleşme ile yıldız, ses uyumu ile yıldız; “ışıklı ve sabit bir nokta halinde görülen gök cisimlerinden her biri” (Ayverdi, 2010: 1358) anlamındaki astronomi terimidir. TTSKBS’de (2007: 1139) kelimenin ETü.’de ‘yıldız, yıldı’; Uyg.’da ‘yāltuz’; OTü.’de ‘yulduz’ şeklinde geçtiği belirtilmiştir. OTü.’de yıldız “ağacın kökü, damarı” anlamına gelecek şekilde istisnâ bir kullanımı da mevcuttur. DLT’de (2021: 612) yıldızların geneline verilen bir ad olduğu, yıldızların da türlerine göre kendi aralarında ayrıldığı ifade edilmiştir. TÜDES (-).

Bābūr ol ayñıng̃ kuyaş dik ‘ārız̃ı hicrānda

Tang̃ga digrū her kiçe yulduz sanarım̃nı mu diy (159-68-5)

Bābūr o ayın [sevgilinin] güneş gibi yanağının ayrılığında, her gece sabaha doğru yıldız sandığımı mı söylerim?)

1.5.Coğrafi Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı

Konu ile ilgili yapılan çalışmalar dikkate alındığında coğrafi terimler, bağadıl; rüzgâradıl, yoladıl; suadıl dağadıl ve orunadıl olmak üzere altı başlıkta incelenmektedir. Agroonimik (bağadıl) terimler agroonimlerin türünü ve özelliklerini ifade eden terimlerdir. Anemonimik (rüzgâradıl) terimler rüzgârların türünü ve özelliklerini ifade eden terimlerdir. Dromonimik (yoladıl) terimler coğrafyada bulunan çeşitli yolların tür ve görünüş özelliklerini bildiren terimlerdir. Hidronimik (suadıl) terimler fiziki coğrafya ait her türlü suyun tür ve görünüşünü ifade eden terimlerdir. Oronimik (dağadıl) terimler coğrafyadaki her türlü orografik yapının tür ve görünüş şeklini bildiren terimlerdir. Oykonimik (orunadıl) terimler coğrafyadaki yerleşim birimlerinin türlerini bildiren terimlerdir (Kyzy, 2017: 7).

Dîvân'da yukarıda açıklamaları yapılan coğrafi terim türlerinden oronomik, agroonimik, oykonimik, dromonimik olanları tespit edilmiştir. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.5.1. Agroonimik (bağadıl) Terimler

Bâğ (< Far.): Farsça bâğ, “üzüm kütükleri dikili olan ve üzüm yetiştirilen yer; bahçe, yeşillik, ağaçlık ve çiçeklik yer, bostan” (Ayverdi, 2010: 102) anlamlarına gelmektedir. TÜDES’de (1999: 33) kelimenin ATü.’nde ‘bahçe, bahçıvan, bağman’ gibi birtakım türevlerinin olduğunu belirtilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları; Trkm.‘bağ’; Krg.‘bak’; Özb. ‘boğ’ şeklindedir. TTSKBS (-).

Ten-i zârımnı di gül-şende sâkî nâ-tüvan körseng
Sarığ yüzümni sağın bāğ ara berg-i hâzân körseng (300-499)
(Saki gül bahçesinde zayıf tenimi kuvvetsiz görürsen söyle. Bahçe ortasında sonbahar yaprağı görsen, sararmış yüzümü düşün.)

Çemen (< Far.): Farsça çemen< ETü. çimgen, “kendiliğinden yetişen çim, yeşil ve kısa ot; bu bitki ile kaplı yer, çayır, çemen” (Ayverdi, 2010: 236; Pala, 1989: 109)

anlamlarına gelmektedir. TTSKBS’de (2007: 243) ETü’de çim “yakıt olarak kullanılan kuru yosun”, OTü’de çim “ayrık otu” şeklinde olduğu belirtilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları; Özb., Uyg.’da ‘çim’; Kırg. ‘çim’; Kzk. “şım”; Trkm.“çemen” şeklindedir. DLT’de (2021: 161) çimgen olarak geçmektedir, “ayrık otu” anlamı verilmiştir. TÜDES (-).

Bir çemendür sahnı kim bolğay benefşe ser-be-ser

Tigresi gül-zârdur kim bolmağay bir hâr angâ (160-70-3)

(Bir çimendir ki meydanı baştanbaşa menekşe olacak. Çevresi gül bahçesidir ona bir diken olmayacak.)

Tala (< Tü.): TTSKBS’de (2007: 862) tarla “*tarıma elverişli olan, sınırlı ve belirli toprak parçası*” anlamındadır. TTSKBS’de (2007: 862) ‘tala’ kelimesi ‘tarla’ maddesinde açıklanmıştır. ETü. tarı-ğ, “ekin, darı; arpa, buğday, tohum, aşıklık” anlamındadır. Kelime ETü. ve OTü.’de ‘tarığlağ, tarlağı’ şeklinde kullanılmıştır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları; Kzk., TatK.’da ‘tarlau’; Az., Osm., Krm.’da ‘tarla’; Trkm. ‘tarlā’; Çağ.’da ‘tarla’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 395) kelimenin etimolojik açıklaması “tarığ-la-+ğ” olarak yapılmıştır. OTü.’de tarığlağ “ekin ekilecek yer, tarla” olarak geçer. DLT (-).

Hâtırını bahâr faşlıda geşt aladur

Köz nûrını reng-i lâle vü deşt aladur

Hoş ol ki talalarda yörüp seyr itse

Bu faşlıda kim laţîf ü dil-keş taladur (249-272-1-2)

(Bahar mevsiminde gönlünü gezip dolaşma isteği alıyor. Göz nurunu lalenin rengi ve çöl alıyor. Ne güzel ki kırlarda yürüyüp dolaşsa da bu zamanda hoş ve gönül bağlayıcı olan sadece kırdır.)

1.5.2. Yeryüzü Şekilleri (Oronimik) ve Geçitler (Dromonimik) ile İlgili Terimler

Beyāban (< Far.): Farsça beyābān-biyābān, “çöl, sahrâ, bâdiye, kır” (Ayverdi, 2010: 140; Develioğlu, 1986: 94) anlamlarındadır. *Bâbüir-nâme*’de⁷⁴ de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 132).

Yüz *beyāban* tarafıga urayın

Derd-i dil birle ni munda turayın (267-343)

(Yüz çöl tafafına uğrayayım. Gönül derdi ile burada nasıl durayım?)

Daban (< Moğ.): Moğolca daban, “dağda yüksek ve ser geçit; tepe yüksek yer” anlamındaki coğrafya terimidir. Kinderlikdaban, İtmekdabanı örneklerinde olduğu gibi yeradı kuruluşlarında sıkça kullanılır (Samilullah, 2018: 18). Kelimenin kökeni ÇTS’de (2013: 267) Moğolca olarak açıklanıp “dağ, tepe” anlamı verilmiştir. *Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (FKÇTS)’de (2019: 745) aynı anlam verilmiştir. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (EUTS)’de de (1968: 218) bu kelimeye “dağ geçidi” anlamı verilmiştir. TTSKBS’de (2007: 850) coğrafya terimi anlamına gelecek bir karşılığı tespit edilememiştir. *Bâbüir-nâme*’de⁷⁵ de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 133). TÜDES (-).

Bu fırsatda kişi ötmey durur hergiz bu *dabandın*

Biz öttük lik ilning ilig ayağın savuk çaldı (280-397-2)

(Bu şartlarda kimse hiçbir zaman bu dağdan geçmez. Lakin biz ülkeni geçtik, el ve ayağa soğuk zarar verdi.)

Deşt (< Far.): Farsça deşt, “bozkır, ova, sahrâ, çöl” (Ayverdi, 2010: 276; Ünlü, 2013: 289) anlamlarındadır. *Bâbüir- nâme*’de⁷⁶ de geçmektedir (Atam, 2021: 190).

Hâtırını bahâr faşlıda geşt aladur

⁷⁴ bî-ser ü pā šağrā u beyābānga yiberildi. (230a/ 16)

⁷⁵ Dabandın tüpiğe yétkünçe kün kéç boldı. (195a/3)

⁷⁶ Ekşer quşınıñ güzeri Bārān yaqasıdur, né üçün kim şarqı tağlardur, ğarb şarafı hem tağlardur. (142a/4)

Köz nûrını reng-i lâle vü *deşt* aladur

Hoş ol ki talalarda yörüp seyr itse

Bu faşlda kim laţîf ü dil-keş taladur (249-272-1-2)

(Bahar mevsiminde gönlünü gezip dolaşma isteği alıyor. Göz nurunu lalenin rengi ve çöl alıyor. Ne güzel ki kırlarda yürüyüp dolaşsa da bu zamanda hoş ve gönül bağlayıcı olan sadece kırdır.)

Kūh (< **Far.**): Farsça kūh, “*dağ*” (Ayverdi, 2010: 708; Pala, 1989: 290) anlamındadır.

Bâbü- nâme’de⁷⁷ de geçmektedir (Atam, 2021: 191).

Sining̃ için vatanım *kūh* u deşt bolğusıdır

Aning̃ için ki vefāsız gazāl körüne sin (324-566)

(Senin için vatanım dağ ve çöl olacak. Onun için ki vefasız [sevgili] gözüme ceylan olarak görünesin.)

Meydān (< **Ar.**): Arapça meydān, “*üzerinde bina vb. şeyler bulunmayan düz, açık ve geniş yer, açıklık, alan, saha*” (Ayverdi, 2010: 816; Pala, 1989: 327) anlamlarındadır. ÇTS’de (2013: 753) “*meşdan, alan, ortalık*” anlamı verilmiştir.

Ol perī *meşdān* ara cevlanda yüz ming̃ nāz ile

Arkasında yüz mining̃ dik zār u hayrānın körüng̃ (155-61-3)

(O peri [sevgili] meşdan içinde yüz bin naz ile dolaşmaktadır. Arkasında benim gibi yüzlerce perişan olan hayranlarını görün.)

Şāhn (< **Ar.**): Arapça şāhn, “*evin ortasındaki açıklık, avlu; orta yer, saha, meşdan*” (Ayverdi, 2010: 1046) anlamlarındadır. ÇTS’de (2013: 940) “*sahne, orta, meşdan*” anlamı verilmiştir.

Bir çemendür *saḥm* kim bolğay benefşe ser-be-ser

Tigresi gül-zārdur kim bolmağay bir ḥār aṅga (160-70-3)

(Bir çimendir ki ortası baştanbaşa menekşe olacak. Gül bahçesinin etrafında ona bir diken olmayacak.)

⁷⁷ Yana kūh dāmene kēntleridür. (135b/1)

Sahra (< Ar.): Arapça *ṣaḥrā*, “*kasaba, köy vb. meskûn yerlerin dışında kalan boş ve geniş yer, kır, ova*”(Ayverdi, 2010: 1048; Ünlü, 2013: 940) anlamlarına gelmektedir.

Gehī *ṣaḥrā* ‘izār-ı lāle şeklidin irür gül-gün

Gehī ṣaḥn-ı çemen gül çihresidin erguvānīdür (161-71-2)

(Bazen sahra lale yanağının şeklinden dolayı gül rengini alır. Bazen de gül çehrenden dolayı bahçenin ortası erguvan rengini alır.)

Yazı (< Tü.): ETü. “düz yer, ova, kır” anlamlarına gelen coğrafya terimidir. TTSKBS’de; (2007: 1102) EUTS, *Eski Türkçenin Grameri* (ETG) ve DLT’deki kullanımlarının ‘yazı’ şeklinde olduğuna atıf yapılmıştır. Gülensoy, kelimenin kökenini yad- “sermek” fiiline + ı getirmek suretiyle ‘yazı’ şeklinde izah etmiştir. An. ağıl’da yazı, yazılık, yazu “düzlük, ova” anlamları mevcuttur. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm., Tel., Alt.’da ‘yazı’; TatK. ‘yazu’, Bşk. ‘yazıv’, Kırg. ‘cazi’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 448) “*düz yer ova*” anlamındadır. Türkçede -z ve -z-’lerin -y ve -y-’ye çevrildiği, bilimsel yayınlarda yayla türevinin bazen yaz kökünden geldiği ifade edilmiştir. Eren, kelimenin Türkçe yaz- “yaymak, açmak” kökünden geldiği görüşündedir. Orhun Yazıtları’nda “*Şaṭṭun yazıka tegi süledimiz.*” olarak tanıklanmıştır (Ergin, 1989: 65). DLT’de (2021: 584) “yazı, boşluk, düz ve açık alan” anlamı verilmiştir. *Bâbürr-nâme*’de⁷⁸ “yaylağ” olarak geçmektedir (Atam, 2021: 196).

Yaz boldı vü boldı yana cennet kibi *yazı*

Hoş ol kişi kim ‘ıyş ile ötkey kış u yazı (155-62-1)

(Yaz oldu ve ova yine cennet gibi oldu. Kişi ki baharı ve kışı yeme içme ile güzel geçirmeli.)

Yir Yüzi (< Tü.+Tü.): ETü. yīr “*bir nesne veya kimsenin kapladığı yahut kaplayabileceği boşluk, bulunduğu mahal*” (Ayverdi, 2010: 1351) ve ETü. yūz “yüzey, satıh” ile birlikte yeryüzü anlamında kullanılmış coğrafya terimidir. TTSKBS’de (2007: 1124) kelimenin ETü.’de ‘yār’; OTü.’de ‘yér, ér’ “yer, yeryüzü,

⁷⁸ Yay ve Esterāb ve ol nevāğiniñ yaylağlarında édiler. (162b/12)

toprak” şeklinde geçtiği ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm., Nog., Alt., Tel.’de ‘yer’; Yuyg. ‘yär’, Bşk. ‘yir’; Kırg. ‘cer’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 453) kelimenin kökenin bilinmediği, eski çağlardan beri kullanıldığı ifade edilmiştir. TÜDES’de belirtildiği üzere ETü. OTü. ve Kıp.’da ‘yer’ biçimi yaygındır. Orhun Yazıtları’nda bu kelime “üze kök teñri asra yir kılundukda” (Ergin, 1989: 77) olarak tanıklanmıştır. DLT’de (2021: 593) ‘kumaşın ve ağacın bir yüzü’ anlamı ile verilmiştir. Yüz için TTSKBS’de (2007: 1197) “*cephe, yüz, satıh*” anlamları verilmiştir. ETü. ve OTü.’de ‘yüz’, Uyg’da ise ‘yüz’ biçiminde kullanıldığı ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Özb., TatK., Trkm.’de ‘yüz’; Kırg. ‘cüz’, Kzk. ‘jüz’, Yak. ‘süz’ şeklindedir. Orhun Yazıtları’nda bu kelime “*Yüz artuk okun urtı yüziñe başıña bir tegirmedı.*” (Ergin, 1989: 72) şeklinde tanıklanmıştır. TÜDES (-).

Seyl imestür *yir yüzin* tutқан közümning yaşıdur

Ra’d imestür kökke çıрмаşқан көңül efgānıdur (144-44-4)

(Yeryüzini kaplayan sel değil, gözümün yaşıdır. Göğe yükselen gök gürültüsü değildir, gönül haykırmasıdır.)

Yol (< Tü.): ETü. yöl, “*bir yerden bir yere gitmek amacıyla içinden veya üzerinden geçilen yer, tarık, rah*” (Ayverdi, 2010: 1361) anlamlarındaki coğrafya terimidir. TTSKBS’de (2007: 1156) ETü. ve OTü.’de yol “yol, sehayat, gezi” şeklinde olduğu belirtilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlardan bazıları: Az., Özb., Uyg.’da ‘yol’; Trkm.’yöl’, Bşk. TatK’de ‘yul’, Kzk. ‘jol’ şeklindedir. Orhun Yazıtları’nda “*Altun yışıg yolsuzun aştım*” (Ergin, 1989: 95) olarak tanıklanmıştır. DLT’de (2021: 605) Arapça “sefer ve tarîk” kelimelerinin karşılığı olarak verilmiş, “*Añar yöl çıktı.*” şeklinde tanıklanmıştır. TÜDES (-).

Sikritip yildürgenide tevseniğa köz salıñ

Yaykalıp *yol* yörüse serv-i hırāmanın körünğ (155-61-2)

(Koşturup harekete geçirdiğinde dik başlı atını gözleyin. Yayılarak yol yürüse servi boylunun salınarak yürümesini görün.)

Tağ (< Tü.): ETü. tåg, “*çevresindeki araziye göre büyük bir çıkıntı teşkil edecek şekilde yükselen toprak veya kaya kütle*” (Ayverdi, 2010: 245) anlamındaki coğrafya

terimidir. TTSKBS’de (2007: 260) kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘tāğ’ biçiminde geçtiği, Çağ. daa “orman” anlamıyla kullanıldığı belirtilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. ‘dāğ’; Kom. ‘tag’; TatK. ‘tau’; Kırg. ‘too’; Yak. ‘tia’ şeklindedir. Orhun Yazıtları’nda “tağda sığun ötser” (Ergin, 1989: 90) ifadesi ile tanıklanmıştır. DLT’de (2021: 439) “*Tāğ tāğka kawuşmas, kişi kişike kawuşur.*” atasözü ile tanıklanmıştır. Bâbü- nâme’de⁷⁹ de geçmektedir (Atam, 2021: 195). TÜDES (-).

Ni yazda tınarım u ni küzde

Ni tağda kararım u ni tüzde (316-556-4)

(Ne yazda dinlenirim ne de sonbaharda. Ne dağda karar kılarım ne de düzlükte.)

Tüz (< Tü.): ETü. tüz, “*girintisi çıkıntısı olmayan, müstevî; eğilip bükülmeden devam eden*” (Ayverdi, 2010: 317) anlamlarına gelmektedir. Coğrafi bir şekli ifade eder. TTSKBS’de (2007: 316) üçüncü anlamı olarak “ova, kır” anlamı verilmiştir. ETü. ve OTü.’de ‘tüz’ şeklindedir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Uyg., DoğuT., Çağ. ‘tüz’; Kırg., Yak., ‘tüs’, Trkm. ‘düz’ şeklindedir. Orhun Yazıtları’nda “*Begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş.*” (Ergin, 1989: 67) ifadesi ile tanıklanmıştır. DLT’de (2021: 519) düz olan her şey için kullanılan bir kelime olduğu belirtilmiş, “*tüz yēr*” ifadesi ile tanıklanmıştır. Bâbü-nâme’de⁸⁰ de geçmektedir (Atam, 2021: 196). TÜDES (-).

Ni yazda tınarım u ni küzde

Ni tağda kararım u ni tüzde (316-556-4)

(Ne yazda dinlenirim ne de sonbaharda. Ne dağda karar kılarım ne de düzlükte.)

⁷⁹ ‘Aqābeyn’din başka yana bir parçağına tağ tüşüptür. (128b/9)

⁸⁰ Henüz Qandahār şarafi barmaqni ya çapqun üçün tağ ve tüzni ahtarmaqni cezm qılmaydur édük. (158a/4)

1.5.3. Yerleşim Yerleri (Oykonimik)

İklim (< Ar.): Arapça, iqlīm'in, herhangi bir yerin hava şartları olmanın yanı sıra “ülke, diyar” anlamı da bulunmaktadır. KL'ye göre (2010: 549) eski metinlerde “yeryüzünün ekvatorдан kuzey kutbuna kadar bölündüğü, yaşanılabilir, oturulabilir yedi bölgesinden her biri”dir. *Bâbü'r-nâme*'de⁸¹ de geçmektedir (Atam, 2021: 174).

Altı ay içre altı taht aldım

Yiti iklīme belki köz saldım (203-129-17)

(Altı ay içinde altı taht aldım. Belki yedi ülkeyi gözetledim.)

Kūy (< Far.): Farsça kūy, “belediye teşkilatı olmayan, kır düzenindeki konutlardan, ahır, ağıl, tarla, çayirlardan meydana gelen, otlak, yaylak, baltalık gibi malları ortak olan yerleşme birimi” (Ayverdi, 2010: 705; Pala, 1989: 292) anlamındadır. TTSKBS (-), TÜDES (-).

Bâbü'r ol gül kūyide bülbül kibi taptıṅ maḳām

Bir nevā-yı rāst kıḷ mundaḳ maḳāmiṅ barıda (126-14-7)

(Bâbü'r o gül [gibi olan sevgilinin] köyünde bülbül gibi bir makam buldun. Böyle bir makamın varlığında bülbül gibi neva bir nağme seslendir.)

1.6.Hava-Doğa Olayları Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Çalışmanın bu bölümünde rüzgâr, yağmur, kar, sel vb. nedenlere bağlı olarak gelişen bazı doğa olayları ile ilgili söz varlığı incelenmiştir. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

⁸¹ Néçük kim déptürler: “Deh derviş dér gilimí biḥuspend u du pādšāh dér iqlimí neguncend.” (121a/10)

1.6.1. Doğa Olayları

Seyl (< Ar.): Arapça sīl < seyl “*sürekli yağmur, karların süratle erimesi, taşması; su taşkını, taşkın*” (Ayverdi, 2010: 1078) anlamlarındaki doğa olayıdır.

Seyl imestür yir yüzün tutkan közümning yaşıdur

Ra‘d imestür kökke çıрмаşkan köngül efgānıdur (144-44-4)

(Yer yüzünü kaplayan sel değil, gözümün yaşıdır. Göğe yükselen gök gürültüsü değildir, gönül haykırmasıdır.)

1.6.2. Hava Olayları

Bād (< Far.): Farsça bād, “*rüzgâr, yel, hava*” (Ayverdi, 2010: 101; Pala, 1989: 62) anlamındadır.

Āh eşkimdin köngül kim boldı dermānde körüng

Veh ki boldı bī-dil uşbu bād u bāranda körüng (274-375)

(Ah gözyaşından gönül ki derman buldu, görün. Eyvah ki gönülsüz oldu işte bu yağmurda ve rüzgârda görün.)

Bāran (< Far.): Farsça bārīden, “yağmaktan”tan bārān “*yağmur*” (Ayverdi, 2010: 113; Pala, 1989: 68) anlamına gelmektedir.

Āh eşkimdin köngül kim boldı dermānde körüng

Veh ki boldı bī-dil uşbu bād u bāranda körüng (274-375)

(Ah gözyaşından gönül ki derman buldu, görün. Eyvah ki gönülsüz oldu işte bu yağmurda ve rüzgârda görün.)

Ebr (< Far.): Farsça ebr, “*bulut*” (Ayverdi, 2010: 320; Pala, 1989: 140) anlamındadır.

Hem-derd yārī kanı kim bir gam-güsārī kanı kim

Ebr-i bahārī kıanı kim Bâbüri kibi yıǵlay bile (178-101-5)

(Derdiyle dertlenen, keder gideren sevgilisi hani nerede? Bahar bulutu nerede onunla birlikte Bâbüri gibi ağlayayım.)

Ƙar (< Tü.): ETü.’den beri kullanılmaktadır. KL’de (2010: 623) “*havadaki su buharanın donmasından meydana gelen ve yağmur gibi yağan hafif beyaz taneler*” anlamı verilmiştir. TTSKBS’de (2007: 462) kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘Ƙar’ biçiminde olduğu belirtilmiştir. Gülensoy, DLT’de Ƙād’ın da “kar fırtınası” anlamında geçtiğini ifade etmektedir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. ‘ğār’; Yak. ‘xār’; Çuv. ‘yur’ biçimindedir. TÜDES’de (1999: 210) kelimenin ETü.’den başlayarak kullanıldığı, ETü. ‘ka’ kökünden –r ekiyle kurulduğu ifade edilmiştir. DLT’de (2021: 226) Ƙār “kar” şeklinde verilmiştir. *Bâbüri-nâme*’de⁸² de geçmektedir (Atam, 2021: 193).

Niçe kün Ƙar tipip muz yastanıp teşvîş ile Ƙondung

Savuk u Ƙar asru bî-ħad için il kõngül saldı (280-397-3)

(Çoğu gün kar, buz nice zorlukla gâile ile konakladın. Soğuk ve kar haddinden fazla olduğu için halk vazgeçti.)

Muz (< Tü.): KL’de (2010: 174) kelimenin kökünün kesin olarak bilinmediği, ETü. ‘büz’ şeklinde olduğu, bûd-mak > buy-mak “donmak” fiilinden gelmiş olabileceği ifade edilmiştir. Sözlük anlamı “soğuktan donarak katı duruma gelmiş su” olarak verilmiştir. TTSKBS’de (2007: 189) kelimenin OTü.’de ‘buz’ şeklinde olduğu, buy- “üşüme, donmak” fiili ile ilgili olabileceği ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. ‘büz’; Az. ‘buz’; TatK. ‘boz’; Kzk., Kırg., Özb.’de ‘muz’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 65) kelimenin kökünün kesin olarak bilinmediği, An. ağıl.’ndaki buy- “donmak” köküyle buz arasındaki bağın düşündürücü olduğu ifade edilmiştir.

Niçe kün Ƙar tipip muz yastanıp teşvîş ile Ƙondung

Savuk u Ƙar asru bî-ħad için il kõngül saldı (280-397-3)

⁸² Kâbul’dın bir künde andağ yerge barsa bolur kim hergiz qar yağmas. (129a/13)

(Çoğu gün kar, buz nice zorlukla gâile ile konakladın. Soğuk ve kar haddinden fazla olduğu için halk vazgeçti.)

Ra‘d (< Ar.): Arapça ra‘d, “gök gürlemesi, gök gürültüsü” (Ayverdi, 2010: 1009; Ünlü, 2013: 906) anlamındadır.

Seyl imestür yir yüzün tutkan közümning yaşıdur

Ra‘d imestür kökke çıрмаşkan köngül efgânıdur (144-44-4)

(Yer yüzünü kaplayan sel değil, gözümün yaşıdır. Göğe yükselen gök gürültüsü değildir, gönül haykırmasıdır.)

Şabā (< Ar.): Arapça şabā, “sabaha doğru kuzeydoğudan hafif hafif esen serin, hoş, latif bahar rüzgârı, tan yeli” (Ayverdi, 2010: 1037; Pala, 1989: 395) anlamlarına gelmektedir. *Bâbü-r-nâme*’de⁸³ de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 139).

İy bād-ı şabā iyle Horāsānga güzër

Mindin digil ol yār-ı perīşānga haber

Niçe sefer öz könglüng üçün kılğay sin

İ[m]di biziñ üçün iyle bu yanga sefer (260-316-1)

(Ey sabah rüzgârı Horasana uğra. Benden o perişan sevgiliye haber söyle. Kendi gönlünün [isteği] için birçok yolculuk yaptın. Şimdi bizim için bu tarafa yolculuk yap.)

Savuk (< Tü.): TTSKBS’de (2007: 791) “ısısı düşün olan, sıcak karşıtı” anlamı verilmiştir. ETü.’de ‘soğığ, soğık’; OTü.’de ‘soğuk’; Çağ.’da ‘savuk’ şeklindedir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Uyg.’da ‘soğuk’; TatK’de ‘soık’; Trkm’de ‘sovuk’; Az.’de ‘soyug’; Kzk.’da ‘suvık’ şeklindedir. TÜDES (-).

Niçe kün qar tipip muz yastanıp teşvîş ile kondung

Savuk u qar asru bî-had üçün il köngül saldı (280-397-3)

(Nice gün kar tepip buz yaslanarak gâile ile konakladın. Soğuk ve kar haddinden fazla olduğu için halk gönül saldı.)

⁸³ Ol servniñ harîmîga ger yétseñ ey sabā (238a/1)

Şebnem (< Far.): Farsça şeb, “gece” ve nem “yaşlılık” ile şeb-nem, “çiy” (Ayverdi, 2010: 1159; Pala, 1989: 436) anlamlarına gelmektedir.

Açıldı zülfi vü hoylar nümūdār oldı yüzide

Gül üzre çün bolur peydā kiçe açılsa *şebnemler* (129-20-4)

(Çiy taneleri gece açılrsa gülün üzerinde meydana çıkar. [Sevgili] de saçını açınca yüzünde terleri göründü.)

Yıl (< Tü.): ETü. yîl, “havanın yer değiştirmesi sonucunda meydana gelen esinti, rüzgâr” (Ayverdi, 2010: 1348) anlamındadır. TTSKBS’ye göre (2007: 1111) ETü. ‘yil’, Uyg. ‘yiil, yél’ OTü.’de ise ‘yé:l’ biçimlerindedir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları; Az., Trkm., Alt.’da ‘yel’; Uyg. ‘yal’; Kırg. ‘cel’; Kzk. ‘jel’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 448) kelimenin Macarca ‘szél’ biçimi Çuvaş özelliklerini taşıyan Türk dillerinden kalma bir alıntı olduğu ifade edilmiştir. Bu görüş daha çok yabancı Türkologlar tarafından ortaya atılmıştır. DLT’de (2021: 587) “yéldir-, yéling, yélkin, yélpet-, yélpik, yélpin- yélwir” örnekleri ile tanıklanmıştır. *Bâbü-r-nâme*’de⁸⁴ de geçmektedir (Atam, 2021: 197).

Yil dik yitip ol kıyaş kaşığa

Koyun kibi ivrül anıñ başığa (192-126-2)

(O güneşin karşısına yel gibi ulaşır, koyun gibi onun başına evril.)

1.7.Maden Terimleri ve Değerli Taşlar İle İlgili Kavramsal Söz Varlığı

Çalışmanın bu bölümünde maden ve değerli taşlar ile ilgili terimler ve kavramsal söz varlığı ortaya konmaya çalışılmıştır. Böylece söz konusu terimler ve söz varlığı vasıtasıyla Türkçenin maden ve değerli taşlar hususunda hangi dillerle etkileşim içinde olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

⁸⁴ Eger yel bolsa ya Hindūkuş köteli üstide andağ bulut bolsa quşlar öte almas. (142a/6)

‘Akīk (< Ar.): Arapça ‘akīk, “üzerine mühür kazılan, yüzük taşı ve tespih yapılan, bazı eşyalarda süsleme unsuru olarak kullanılan, çok sert, oldukça şeffaf, içinde çeşitli renk halkaları bulunan kıymetli süs taşı, kalseduan kuarsının bir cinsi” (Ayverdi, 2010: 30) olan maden terimidir. TETTL’de (2002: 127) “yüzük taşı, kıymetli bir taş” anlamı verilmiştir. TTSKBS (-), TÜDES (-).

Tekellüm iyleride tili vü tişi vü lebi

Biri ‘akīk ü biri inçü vü biri mercân (177-100-2)

(Konuşmaya başlandığında tili, dişi ve dudakları; biri akik, biri inci biri mercandır.)

Altun (< Tü.): ETü. altun, “sarı kırmızı renkte, parlak ve ağır, paslanmayan, yoğunluğu 19,26, erime derecesi 1063°C, atom ağırlığı 197,2, atom numarası 79, sembolü Au olan kıymetli element, zer” (Ayverdi, 2010: 48) anlamlarına gelmektedir. ETü. ve OTü.’de ‘altun’ şeklindedir. Çağ., Trkm., TatK., Kırg.’da ‘altın’ şeklindedir (Gülensoy, 2007: 67). TÜDES’de (1999: 10) kökünün kesin olarak bilinmediği ancak Moğolca ile ilişkilendirilebileceği görüşü üzerinde durulmuştur. DLT’de (2021: 75) Arapça ‘zahab’ karşılığı olarak verilmiştir. *Bâbü’r-nâme*’de⁸⁵ de geçmektedir (Atam, 2021: 218).

Altun u nukre şurâhî vü ayağ

Meclis âlâtı tamâmin ol çağ (314-551-7)

(Altın ve gümüşten [yapılmış] sürahi ve kadeh [olduğunda] o zaman meclis araçları tamamlanmış olur.)

Elmās (< Yun.): KL’de (2010: 338) kelimenin kökeni, el-mās < Yun. adamas “yenilmez, mağlûb olmaz” şeklinde açıklanmıştır. Sözlükte “billûrlaşmış saf karbondan ibâret, çok sert, çok kıymetli parlak taş” anlamı verilmiştir. TETTL’de (2002: 712) kelimenin kökenine ve anlamına dair görüşler KL’deki gibidir. TTSKBS (-), TÜDES (-).

Ger şikestim bolsa süst ağıyardın ta’n itmengiz

Kim şikestiğa sebeb elmāsning bardur raşâş (176-98-3)

⁸⁵ Üç dört qaşâr hâcır ve tévede bolğan cevahir ve altun kümüş ve nefis nêmelerini yüklep éltti. (124b/10)

(Eğer kırılmış da olsam tembel ağyarı ayıplamayın. Kırılmışlığa sebep ki kurşundan elmasın vardır.)

Dür(r) (< **Ar.**): Arapça durr, “inci” (Ayverdi, 2010: 313; Pala, 1989: 136) anlamındadır.

Ƙan yaşımnı hicride şi‘rimni vaşfıda körüng
Kim bu yanglığ dürr ü gevher ƙaysı baħr u kân birür (139-36-4)
(Şiirimin vasfında ayrılığında [döktüğüm] kanlı gözyaşımı görün. Hangi maden denizi bunun gibi inci ve elmas verir.)

Dür-dâne (**Ar+** < **Far.**) Arapça durr “inci” ve Farsça ‘dâne’ dâne-i durr > dur- dâne, “inci tanesi” (Ayverdi, 2010: 314; Ünlü, 2013: 312) anlamındadır.

Ƙuyaş dik yüzüng ü dür dik tişingning hicride iy ay
Közümning yaşıdur yüz ƙatre vü her ƙatre dürr-dâne (171-90-2)
(Ey ay, [sevgili] güneş gibi yüzün ve inci gibi dişinin ayrılığında; gözümün yaşı yüz damladır ve her damlası inci tanesidir.)

Gevher (< **Far.**): Farsça gevger-guher, “cevher, mücevher, elmas, inci” (Ayverdi, 2010: 417; Pala, 1989: 178) anlamlarına gelmektedir.

Ƙan yaşımnı hicride şi‘rimni vaşfıda körüng
Kim bu yanglığ dürr ü gevher ƙaysı baħr u kân birür (139-36-4)
(Şiirimin vasfında ayrılığında [döktüğüm] kanlı gözyaşımı görün. Hangi maden denizi bunun gibi inci ve elmas verir.)

İnçü (< **Tü.**): KL’de (2010: 561) kelimenin kökeni ile ilgili olarak; ETü. yinçü < Çince çencu bilgisi verilmiştir. Sözlük anlamı “*istiridye cinsinden deniz hayvanlarının içinden çıkarılan ve süs eşyası olarak kullanılan küçük, yuvarlak, sert sedefli tane*” şeklindedir. TTSKBS’de (2007: 435) kelimenin ETü. ‘y(ä)nçü, yinçü’; Uyg.’da ‘yençü’; OTü.’de ise ‘cincü-yincü-yinçü’ şekillerinde geçtiği ifade edilmiştir. Gülensoy, kelimenin ‘çençu’ şekliyle Çinceden Türkçeye geçtiğini tamamen farazî bir görüş olarak kabul eder. Az., Trkm., Blk., TatK.’de TTü’de olduğu gibidir. Eren, bu kelimenin en eski çağlardan beri kullanıldığını, Kaşgârlı Mahmûd’a göre, Oğuzlar ve

Kıpçaklarda ‘cinçü’ biçiminin kullanıldığını, Eski Kıpçakçada ‘inci’ olarak geçtiğini ifade eder. Eren, Gülensoy’un aksine kelimenin Çince’den gelmiş olabileceği görüşünün farazî olmadığını, ancak ses bakımından tartışmaya açık olduğunu belirtir (Eren, 1999: 191). DLT’de (2021: 602) “*yinçü*” olarak geçmektedir. DLT’de yer alan bilgiye göre genç kızlara da inci denilmiştir. Sözlükte “*ütlüg yinçü yēde alması*” ifadesi ile tanıklanmıştır.

Tekellüm iyleride tili vü tişi vü lebi

Biri ‘aķķ ü biri *inçü* vü biri mercān (177-100-2)

(Konusmaya başaldığında tili, dişi ve dudakları; biri akik, biri inci biri mercandır.)

Kān (< Far.): Farsça kān, “*maden yatağı, maden ocağı*” (Ayverdi, 2010: 616; Pala, 1989: 269) anlamlarına gelmektedir. *Bābūr-nāme*’de⁸⁶ de geçmektedir (Atam, 2021: 220).

Kan yaşımı hicride şi‘rimni vaşfıda körüng

Kim bu yanglıg dürr ü gevher aysı baır u *kān* birür (139-36-4)

(Şiirimi övmeye, ayrılığında [döktüğüm] kanlı gözyaşımı görün. Hangi maden denizi bunun gibi inci ve elmas verir.)

Mānik: (< Ur.): Urduca “*yakut*” (Yücel, 1995: 396) anlamındadır. ÇTS (-).

Muckā ne hevā ku heves-i *mānik* u mōti

Faır ehliqa bes bolgusıdır pāni vü rōti (300-500)

(Benim inci ve yakuta hiç heva ve isteğim yoktur. Fakr ehline ekmek ve su fazlasıyla yeterli olacaktır.)

Mercān (< Ar.): Arapça mercān, “ılık denizlerde yaşayan, ağaç gibi kök salarak büyüyüp gelişen, kırmızı renkli, kalker isketli hayvan; bu iskeletten elde edilen ve süs eşyalarının yapımında kullanılan kırmızı madde” (Ayverdi, 2010: 799; Pala, 1989: 318) anlamlarına gelmektedir.

Tekellüm iyleride tili vü tişi vü lebi

⁸⁶ Dérler kim Gūrbend taqlarıda kūmiş kānı ve lāciverd kānı bolur. (135b/9)

Biri ‘aķĩķ ü biri inçü vü biri *mercān* (177-100-2)

(Konuşmaya başaldığında tili, dişi ve dudakları; biri akik, biri inci biri mercandır.)

Mōti: (< Ur.): Urduca “*inci*” (Yücel, 1995: 399) anlamındadır. ÇTS (-).

Muckā ne hevā kuç heves-i mānik u *mōti*

Fakr ehliğa bes bolğusıdır pāni vü rōti (300-500)

(Benim inci ve yakuta hiç heva ve isteğim yoktur. Fakr ehline ekmek ve su fazlasıyla yeterli olacaktır.)

Nukre (< Ar.): Arapça nukre, “*külçe hâlinde gümüş; gümüş para*” (Ayverdi, 2010: 939; Ünlü, 2013: 852) anlamlarına gelmektedir.

Altun u *nukre* şurāhī vü ayağ

Meclis ālātı tamāmın ol çağ (314-551-7)

(Altın ve gümüşten [yapılmış] sürahi ve kadeh [olduğunda] o zaman meclis araçları tamamlanmış olur.)

Rasāş (< Ar.): Arapça reşāş, “*kurşun; kalay*” (Ayverdi, 2010: 1014) anlamlarına gelmektedir. ÇTS (-).

Ger şikestim bolsa süst ağyārdın ta‘n itmengiz

Kim şikestiğa sebep elmāsning bardur *raşāş* (176-98-3)

(Eğer kırılmış da olsam tembel ağyarı ayıplamayın. Kırılmışlığa sebep ki kurşundan elmasın vardır.)

1.8.Mûsikî Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

VI. yüzyıl ile XI. yüzyıl arasında, matematik, geometri, astronomi gibi bilimsel çalışmalara ek olarak bu süre içinde islam coğrafyasındaki kültürel çeşitlilik, özellikle müzik açısından gelişme için zemin hazırlamıştır (Akbaş, 2019: 4).

Bâbü'r'ün, kütüphanelerde bulunan kayıtlı eserleri dışında mûsikî sanatıyla ilgili bir eser de kaleme aldığı araştırmacıların üzerinde durduğu bir konudur. Mûsikî meclislerine hayranlığı ile bilinen Bâbü'r'ün Dîvân'ında mûsikî; makamlar; türler; mûsikî aletleri; meclisler ile ilgili kayda değer bir söz varlığı bulunmaktadır. Bâbü'r Dîvânı'nda tespit edilen mûsikî terimleri ve söz varlığı aşağıdaki başlıklarda incelenmiştir. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.8.1. Makam, Usûl ve Türler

Âheng-i Nağam (< Far.+Ar.): Farsça 'âheng' ve Arapça 'nağme'nin çoğulu 'neğam' ile birlikte "nağmelerin ezgisi" anlamına gelmektedir. Âheng, mûsikî terimi olarak "konusu birlikte çıkan sesleri uyuşturmak olan mûsikî sistemi, armoni" (Ayverdi, 2010: 22) anlamındadır. TMP'de (Turkish Music Portal, 2022) 'nagam'ın karşılığı nağme olarak verilmiştir.

Ger rûh dem itse irdi *âheng-i nağam*

Mecliste ni hûzn kalur irdi vü ni gâm (245-256-1)

(Eğer ruh mecliste nağmelerin ahengine eşlik etseydi, mecliste ne üzüntü ne de keder kalırdı.)

Büzürg (< Far.):

Klâsik Türk müziğinde kullanılan birleşik bir makamdır. Hüseyinî sesi üzerine aktarılmış bir Hüseyinî beşlisine düğâh sesi üzerinde bir Bûselik beşlisinin veya Bûselik dizisinin ve bunun üzerine de rast sesi üzerine aktarılmış bir Çargâh beşlisinin eklenmesiyle meydana getirilmiştir (Turkish Music Portal, 2022).

Bar şafâhân nevâ *büzürg* 'ırâk

Râhevî râst zengüle 'uşşâk (314-552-2)

(Şafâhân, nevâ, büzürg, ırâk, râhevî, râst, zengüle, uşşâk var.)

Gerdâniye (< Far.): Farsça gerden > gerdân'dan nispet eki -iyye ile gerdâniyye. Mûsikî terimi olarak anlamı; "Klâsik Türk müziğinde kullanılan birleşik makam. Rast

sesi üzerindeki Rast makamı dizisine, düğâh sesi üzerindeki Hüseyinî makamı dizisinin eklenmesiyle meydana getirilmiştir.” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Māye nevrûz yana selmek bil

Yana gerdâniye geveşt digil (314-552-7)

(Māye, nevrûz yine selmek bil. Yine gerdâniye, geveşt söyle.)

Geveşt (< Far.): Farsça geveşt, mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde birleşik makam. Karar sesi segâh, güçlü sesi mahûrdur.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Māye nevrûz yana selmek bil

Yana gerdâniye geveşt digil (314-552-7)

(Māye, nevrûz yine selmek bil. Yine gerdâniye, geveşt söyle.)

Hicâz (< Ar.): Hicaz adından gelmektedir. Mûsikî terimi olarak; “*Klâsik Türk müziğinde kullanılan basit bir makamdır. Düğâh sesi üzerindeki Hicâz dörtlüsüne nevâ sesi üzerine aktarılmış bir Rast beşlisinin eklenmesiyle meydana gelmiştir.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Zîr-efkend pûselik yana

Çün hüseyinî hicâz on ikki sana (314-552-3)

(Zîr-efkend, buselik yine; Çünkü hüseyinî, hicâz on iki sana.)

Hüseyinî (< Ar.): Arapça huseyn, nispet eki -î ile hüseyinî'den. Mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde basit bir makam. Düğâh sesi üzerindeki Hüseyinî beşlisine, hüseyinî sesi üzerine aktarılmış bir Uşşâk dörtlüsünün eklenmesiyle meydana getirilmiştir.*” olarak açıklanmıştır (Turkish Music Portal, 2022).

Zîr-efkend pûselik yana

Çün hüseyinî hicâz on ikki sana (314-552-3)

(Zîr-efkend, buselik yine; çünkü hüseyinî, hicâz on iki sana.)

‘İrāk (< Tü.): ‘İrāk yer adından gelmektedir. Mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde birleşik bir makam. Irāk sesi üzerindeki Segâh dörtlüsüne yerinde Uşşak dörtlüsünün eklenmesiyle meydana getirilmiştir.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Bar şafâhân nevâ büzürg ‘ırāk
Râhevî râst zengüle ‘uşşāk (314-552-2)
(Safâhân, nevâ, büzürg, ırāk, râhevî, râst, zengüle, uşşāk var.)

Küg (< Tü.): TTSKBS’de (2007: 589) anlamı “*mûzik, nağme*” olarak verilmiştir. ETü.’de kök- köğ “şarkı, türkü” anlamları mevcuttur. Kökeni ‘kög-’ olarak açıklanmıştır. DLT’de (2021: 318) “şiiirin ölçüsü; şarkı söylerken nağme yapmak; gülmece” anlamları verilmiştir. Müzik terimi olarak “*Er küglendi.*” olarak tanıklanmıştır. TMP’de (Turkish Music Portal, 2022) “*Asya’daki bazı Türk lehçelerinde kullanılan küğ teriminden hareketle önerilmiş bir terimdir.*” olarak açıklanmıştır.

Çengde her küğ çalur yâring çü yoğtur Bâbürâ
Yirge baş çalmağ bile özünğni mu’tad iylegil (141-40-5)
(Ey Bâbür çengde nağmeli şarkı söyleyen bir yârin yoktur. Yere baş çalmayı kendine alışkanlık edin.)

Mağām (< Ar.): Arapça kıyām, “ayakta durmak”tan mağām. *Turkish Music Portal*’da (TMP) “*Türk müziğinde çeşitli seslerin bir araya gelerek oluşturdıkları bütün; ses örgüsü. Üç tür makam vardır; basit makam, şed makam, birleşik makam*” (Turkish MusicPortal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Boldı mezkûr bu on ikki mağām
Barçası pîne pîne nām-be-nām(314-552-4)
(Tamamı parça parça, isim isim bu on iki makamın sözü edildi.)

Māye (< Far.): Farsça māye, mûsikî terimi olarak; “*Klâsik Türk müziğinde kullanılan birleşik bir makam. Uşşâk makamına Segâh makamının eklenmesiyle meydana getirilmiştir.*” (Turksih Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Māye nevrûz yana selmek bil

Yana gerdâniye geveşt digil (314-552-7)

(Māye, nevrûz yine selmek bil. Yine gerdâniye, geveşt söyle.)

Nevâ (< Far.): Farsça nevāy > nevā, mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde kullanılan basit bir makamdır. Dügâh sesi üzerindeki Uşşak dörtlüsüne nevâ sesi üzerine aktarılmış bir Rast beşlisinin eklenmesiyle meydana getirilmiştir.*” (Turkish Music Portal, 2022) şeklindedir.

Bar şafâhân nevâ büzürg ‘ırāk

Râhevî rāst zengüle ‘uşşâk (314-552-2)

(Şafâhân, nevâ, büzürg, ırāk, râhevî, rāst, zengüle, uşşâk var.)

Nevâ-yı Rāst (< Far.+Far.): Farsça ‘nevā’⁸⁷ ve ‘rāst’⁸⁸ ile birlikte “rast nağme” anlamındadır.

Bâbü ol gül kūyide bûlbûl kibi taptıṅ maḳām

Bir nevâ-yı rāst kıl mundaḳ maḳāmiṅ barıda (126-14-7)

(Bâbü o gül gibi [sevgilinin] mahalesinde bûlbûl gibi bir makam buldun. Bir rast nağme söyle böyle makamın varlığında.)

Nevrûz (< Far.): Farsça nev-rûz, mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde kullanılmış makam. Bazı teorisyenlere göre bugünkü Hüseyinî dizisi ile aynıdır. Daha sonraki yıllarda bu isim acem sesinde karar eden Acemaşîran makamına verilmiştir.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Māye nevrûz yana selmek bil

Yana gerdâniye geveşt digil (314-552-7)

⁸⁷ Nevâ için 552/2 numaralı beyitte verilen **nevâ** teriminin açıklamasına bkz.

⁸⁸ Rāst için 552/2 numaralı beyitte verilen **rāst** teriminin açıklamasına bkz.

(Mâye, nevrûz yine selmek bil. Yine gerdâniye, geveşt söyle.)

Pûselik (< Far.): KL’de (2010: 174) verilen bilgiye göre Farsça bûselîk, [IX. yüzyılda yaşayan İran şairlerinden Ebûselîk’in adından] gelmektedir. Mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde basit bir makam. Biri hüseyinî sesi üzerine aktarılmış bir Hüseyinî beşlisine dügâh sesi üzerinde bir Bûselik beşlisi ve hüseyinî aşîran sesi üzerine Hüseyinî beşlisinin eklenmesiyle oluşmuştur.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Zîr-efkend *pûselik* yana

Çün hüseyinî hicâz on ikki sana (314-552-3)

(Zîr-efkend, buselik yine; çünkü hüseyinî, hicâz on iki sana.)

Râhevî (< Far.): KL’de (2010: 1019) Rehâ- Ruhâ “Urfa şehri” > Rehâvî - Ruhâvî “Urfa’ya âit olan”dan Rehâvî” olarak açıklanmıştır. Mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde kullanılan bir makam, basit ve birleşik olmak üzere iki çeşidi mevcuttur.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Bar şafâhân nevâ büzürg ‘ırâk

Râhevî râst zengüle ‘uşşâk (314-552-2)

(Şafâhân, nevâ, büzürg, ırâk, râhevî, râst, zengüle, uşşâk var.)

Râst (< Far.): Farsça râst, mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde birleşik bir makam, en eski makamlardandır. Râst sesi üzerinde bir rast beşlisine nevâ sesi üzerine aktarılmış bir Râst dörtlüsünün eklenmesiyle meydana getirilmiştir.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Bar şafâhân nevâ büzürg ‘ırâk

Râhevî râst zengüle ‘uşşâk (314-552-2)

(Şafâhân, nevâ, büzürg, ırâk, râhevî, râst, zengüle, uşşâk var.)

Şafâhân (< Far.): İsfahân şehir adından gelmektedir. Mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde, kullanılan bir birleşik makam. Rast dörtlüsünün eklenmesiyle meydana gelmiştir.*” (Turkish Music Portal 2022) olarak açıklanmıştır.

Bar şafâhân nevâ büzürg ‘ırâk
Râhevî râst zengüle ‘uşşâk (314-552-2)
(Safâhân, nevâ, büzürg, ırâk, râhevî, râst, zengüle, uşşâk var.)

Selmek (< Far.): Farsça selmek, mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde kullanılan birleşik makam. Rast ve Hüseyinî makamlarının birbirlerine eklenmesiyle meydana gelmiştir.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Mâye nevrûz yana *selmek* bil
Yana gerdâniye geveşt digil (314-552-7)
(Mâye, nevrûz yine selmek bil. Yine gerdâniye, geveşt söyle.)

Sürûd (< Far.): Farsça surûd, “*şarkı, türkü, nağme*” (Ayverdi, 2010: 1144; Ünlü, 2013: 1018) anlamlarına gelmektedir. TMP (-).

Âh u vâveylâ *sürûdum* derd ü gam hem şöhetim
Bâde eşkim kanı kim kördi munıñ dik bezm-i hâs (176-98-2)
(Şarkım ah ve feryat sohbetim dert ve kederdir. Gözyaşım şarap [gibi] hani nerede bunun gibi özel bir meclisi kim gördü?)

Uşûl (< Ar.): Arapça aşl’ın çoğul şekli uşûl. Mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde belirli düzümler ve kalıplarla sınırlanmış ritmik bütünlüğe verilen isim*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

İdrâking ü tab‘ u hûşunğa bende bolay
Âvâz u *uşûl* ü cûşunğa bende bolay
Takşîm kıturda naşşlarga ebyât
Takrîb bile okuşunğa bende bolay (255-296)
(Anlayışına, tabiatına ve aklına kurban olayım. Sesine ve eğlendirme usulüne köle olayım. Beyitleri süslere böldüğünde, makamlı okuyuşuna köle olayım.)

‘Uşşâk (< Ar.): Arapça ‘uşşâk, mûsikî terimi olarak; “*Klâsik Türk müziğinde kullanılan basit bir makam. Dügâh sesi üzerindeki Uşşâk dörtlüsüne nevâ sesi üzerine*

aktarılmış bir Bûselik beşlisinin eklenmesiyle meydana getirilmiştir.” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Bar şafâhân nevâ büzürg ‘ırâk
Râhevî râst zengüle ‘uşşâk (314-552-2)
(Safâhân, nevâ, büzürg, ırâk, râhevî, râst, zengüle, uşşâk var.)

Takşîm (< Ar.): Arapça kısm, “parçalara ayırmak, bölmek”ten takşîm. Mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde belirli bir üsul kalıbına bağlı olmaksızın çalgıyla icrâ edilen doğaçlama bölüm. Genellikle tek çalgıyla, kimi zaman da birden fazla çalgıyla karşılıklı olarak icra edilmektedir.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

İdrâking ü tab‘ u hûşunğa bende bolay
Âvâz u uşûl ü cûşunğa bende bolay
Takşîm kılurda nakşlarga ebyât
Takrîb bile okuşunğa bende bolay (255-296)
(Anlayışına, tabiatına ve aklına kurban olayım. Sesine ve eğlendirme usulüne köle olayım. Beyitleri süslere böldüğünde, makamlı okuyuşuna köle olayım.)

Zengüle (< Far.): Farsça zengüle- zengule, “çingirak, def pulu”ndan gelmektedir (Ayverdi, 2010: 1384). Mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde orta sekizlideki küçük münecceb diyezi almış sol ya da bakiye bemolü almış si sesi. Pest sekizlide kaba zengüle, tiz sekizlide şehnâz adını almaktadır.*” (Turkish Music Portal, 2022) olarak açıklanmıştır.

Bar şafâhân nevâ büzürg ‘ırâk
Râhevî râst zengüle ‘uşşâk (314-552-2)
(Safâhân, nevâ, büzürg, ırâk, râhevî, râst, zengüle, uşşâk var.)

Zîr-efkend (< Far.): Farsça zîrefkend, mûsikî terimi olarak anlamı; “*Klâsik Türk müziğinde kullanılan birleşik bir makam. Mahûr, Rûhnüvâz ve Çârgâh makamı dizilerine aşîran sesi üzerine aktarılmış Sabâ makamı dizisinin eklenmesiyle meydana getirilmiştir.*” (Turkish Music Portal 2022) olarak açıklanmıştır.

Zîr-efkend pûselik yana

Çün hüseyî hicâz on ikki sana (314-552-3)

(Zîr-efkend, buselik yine; çünkü hüseyî, hicâz on iki sana.)

1.8.2. Aletler ve İcracı

Bem(m) (< **Ar.**): Arapça bemm, “*tambur vb. sazların kalın teli*” anlamındaki müzik aleti terimidir. KL’de (2010:132) yer alan bilgiye göre beyitte olduğu gibi zîr kelimesiyle birlikte ‘zîr ü bem’ şeklinde kullanımı yaygındır. TMP (-).

Çeng-i gamdın kütulmadı Bâbü

Niçe kim nâle zîr ü bem kıldı (162-74-6)

(Gam sazından kurtulamadın Bâbü! Nicedir ki feryat ve inlemelerin seni tamburun teline çevirdi.)

Celâcil (< **Ar.**): Arapça culcul, “küçük çan”ın çoğul şekli celâcil, “*def zilleri*” (Ayverdi, 2010: 187; Ünlü, 2013: 196) anlamındadır. TMP (-).

Ol yüzi kıyaş ki bardur aydın efzûn

Hüsn içre ol ay allıda hürşîd zebûn

Tâ bir kün ol aydın nevâziş tapkay

Kök dâyre boldı vü *celâcil* ay u kün (226-183-2)

(O yüzü güneş ki aydan daha fazla [parlaktır]. Güzellikte güneş o ayın [sevgilinin] önünde âcizdir. Bir gün o aydan iltifat bulana dek; gökyüzü daire, def zilleri ay ve gün oldu.)

Çeng (< **Far.**): Farsça çeng, “*harba benzeyen bir çeşit telli çalgı*” (Ayverdi, 2010: 224; Ünlü, 2013: 236) anlamındadır.

Devrân gamın ber-bâd ‘kıl işret öyin âbâd kıl

Cân u köngülñi şâd kıl âvâz-ı *çeng* ü ney bile (178-101-3)

(Dünya kederini perişan eyle, eğlence evini bayındır yap. Ney ve çengin sesi ile canını ve gönlünü mutlu et.)

Çengî (< Far.): Farsça çeng, “harba benzeyen çalgı” ve nispet eki -î ile çengî, mûsîki terimi olarak; “*çarpâre, def, zil veya kaşık çalarak oynayan oyuncu kadın, rakkâse*” anlamlarına gelmektedir. KL’de (2010: 224) kelimenin ETü. çang > çañ “zil, çan” ile bağlantısı olduğu ifade edilmiştir. Kasnağın bir tarafına deri gerilerek meydana getirilmiştir. Zilli ve zilsiz olmak üzere iki çeşidi mevcuttur (Turkish Music Portal, 2022).

Def ü çengî vü rübâbî bolsa

Mey ü nuqlî vü kebâbî bolsa (318-557-2)

(Def, rakkase ve rebab sazı olsa. İçki, meze ve kebab olsa.)

Dâyire (< Ar.): Arapça dā’ir, “döner”den dā’ire, müzik aleti terimi olarak “*def*” (Ayverdi, 2010: 248) anlamındadır. Bu aleti çalan kimse ise dâire-zen’dir. Dâire vurmali bir halk çalgısı, dâire-zen ise dâire çalan kişilere verilen isimdir.

Ol yüzi kuyaş ki bardur aydın efzûn

Hüsn içre ol ay allıda hırşîd zebûn

Tâ bir kûn ol aydın nevâziş tapkay

Kök dâiyire boldı vü celâcil ay u kûn (226-183-2)

(O yüzü güneş ki aydan daha fazla [parlak]. Güzellikde güneş o ayın [sevgilinin] önünde âcizdir. Bir gün o aydan iltifat bulana dek; gökyüzü daire, def zilleri ay ve gün oldu.)

Def (< Ar.): Arapça duff- deff’den gelmektedir. Def olarak Farsçaya geçmiştir. Mûsîki terimi olarak; “*parmakla vurulmak suretiyle çalınan, bir tarafına ince bir deri gerilmiş ve etrafına birkaç zil konmuş, yuvarlak bir kasnaktan ibaret mûsîki âleti, dâire*” (Ayverdi, 2010: 259) anlamındadır.

Def ü çengî vü rübâbî bolsa

Mey ü nuqlî vü kebâbî bolsa (318-557-2)

(Def, rakkase ve rebab sazı olsa. İçki, meze ve kebab olsa.)

Dü-târe (< Far.): Farsça iki telli saz anlamındaki bir mûsikî terimidir (Yücel, 1995: 356). TMP (-), ÇTS (-).

Dü- târe üni ‘ıyş u ferâgatını birür yâd

Muṭribka kulaḡ tut ki ni dir nağmede sâzı (155-62-2)

(İki telli sazın şöhreti yabancıları yeme içmenin zevkinden vazgeçirir. Ey çalgıcı kulağını ver ki sazı nağmede ne diyor?)

Hânende (< Far.): Farsça hānden, “okumak”tan hānende “*şarkı okuyan kimse, şarkıcı, okuyucu*” (Ayverdi, 2010: 469) anlamlarına gelmektedir.

İy ki tergîb kılur sin çağır içmekke mini

Sâz u hânende bile sâki vü şahbâ bar mu

Bâ-vücūdî ki ötüptür çağır içmek vakti

Meclis esbâbını bilmen ki müheyyâ bar mu (282-404-1)

(Ey beni ki şarap içmeye davet edersin. Saz, hanende, şarap ve saki var mı? Böyle bir durumda ki şarap içme vakti geçmektedir. Bilmem meclis bilmemhazır mı ki ?)

Muṭrib (< Ar.): Arapça iṭrab, “şevke getirmek, çoşturmak”tan muṭrib. Müzik terimi olarak “*bir mûsikî âleti çalan kimse, sâzende*” (Ayverdi, 2010: 859) anlamındadır. TMP’de (Turkish Music Portal, 2022) yer alan bilgiye göre, bu terim yaygın kullanım alanını Mevlevî müziğinde bulmuştur.

Dü- târe üni ‘ıyş u ferâgatını birür yâd

Muṭribka kulaḡ tut ki ni dir nağmede sâzı (155-62-2)

(İki telli sazın şöhreti yabancıları yeme içmenin zevkinden vazgeçirir. Ey çalgıcı kulağını ver ki sazı nağmede ne diyor?)

Ney (< Far.): Farsça nāy > ney, “*mûsikîmizde, bilhassa Mevlevî mûsikisinde yer tutmuş olan, dokuz boğumlu kamıştan yapılan, ön tarafında altı, arka tarafında bir deliği bulunan nefesli saz*” (Ayverdi, 2010: 930) şeklindeki müzik aletidir. Klâsik

Türk müziğinin özellikle tasavvuf kolunda kullanılır. On iki çeşidi bulunur ((Turkish Music Portal, 2022). *Bâbü-r-nâme*'de⁸⁹ de geçmektedir (Atam, 2021: 221).

Devrân gâmın ber-bâd 'kıl işret öyin âbâd kıl

Cân u köngülñi şâd kıl âvâz-ı çeng ü ney bile (178-101-3)

(Dünya kederini perişan eyle, eğlence evini bayındır yap. Ney ve çengin sesi ile canını ve gönlünü mutlu et.)

Rübâbî (< **Far.**): Farsça rebâb, “*sap kısmının ucunda Hindistan cevizinden yapılmış basık, yuvarlak, küçük bir kâsesi bulunan, dize veya bir yere dayanarak çalınan saz*” (Ayverdi, 2010: 1017) şeklindeki müzik âletidir. Eski İran müziğinden Eski Arap müziğine geçip bütün yakın doğu ve Akdeniz'e yayıldığı görüşü hâkimdir (Turkish Music Portal, 2022).

Def ü çengî vü rübâbî bolsa

Mey ü nuqlî vü kebâbî bolsa (318-557-2)

(Def, rakkase ve rebab sazı olsa. İçki, meze ve kebab olsa.)

Sâz (< **Far.**): Farsça sâz, mûsîki terimi olarak pek çeşitli anlamları vardır. KL'de (2010: 1070) “*her çeşit mûsîki aletine âletine verilen isim, çalgı; halk mûsikîmizde bağlama, cura vb. telli çalgılara verilen ortak isim; saz şâirleri tarafından kullanılan, gövdesi oyularak yapılmış uzun saplı, telli çalgı*” anlamları verilmiştir. TMP'de (Turkish Music Portal, 2022) bu terimin genel olarak müzik aleti, özelde ise bağlama ailesinin tüm üyelerini tanımlamak için de kullanıldığı ifade edilmiştir. *Bâbü-r-nâme*'de⁹⁰ de geçmektedir (Atam, 2021: 222).

Sâz iylep bir neşât-engîz iy dil-rübâ

Bî- nevâ könglümni gâm çengidin âzâd iylegil (141-40-3)

(Ey gönül bağlayan sevgili, neşe veren sazı çalarak, zavallı gönlümü keder sazından kurtar.)

⁸⁹ Ottuz kırq batman küç yay bile ney atıp tahtadın ötkerür édi. (173b/5)

⁹⁰ Hôrâsân'ga kélip sâz meşk qılıp teraqqî qıldı. (182a/12)

Zîr (< Ar.): Arapça zîr, “*tambur vb. sazların en ince teli*” anlamındaki müzik aleti terimidir. KL’de (2010: 1391) yer alan bilgiye göre beyitte olduğu gibi bem kelimesiyle birlikte ‘zîr ü bem’ şeklinde kullanımı yaygındır. TMP (-).

Çeng-i ğamdın kütulmadı Bâbür

Niçe kim nâle zîr ü bem kıldı (162-74-6)

(Gam sazından kurtulamadın Bâbür! Nicedir ki feryat ve inlemelerin seni tamburun teline çevirdi.)

1.9.Binicilik Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Türkler kültür hayatlarında ata büyük bir önem vermişlerdir. Bozkır kültürü yaşayan Türklerin ataları, atı ilk evcilleştiren kavimlerden biri olmuştur. Türklerin hem binek hem de bir savaş hayvanı olarak ata verdiği bu önem savaşçı bir toplum olması ile de ilgilidir denilebilir. Türk dilinde atla ilgili söz varlığının ilk örnekleri Göktürk yazıtlarında görülmekle birlikte, DLT başta olmak üzere diğer yazılı metinlerde de at ve atçılık ile ilgili söz varlığı unsurları ile karşılaşılmaktadır (Özgür, 2009: 892).

Çalışmanın bu bölümünde, Dîvân’daki atlar, atçılık ile ilgili terimler ve kavramsal söz varlığı ele alınmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

19.1. Atlar ve Türleri

Abraş (< Ar.): Kelime bereş > ebraş “alaca benekli at”tan veya beraş > ebraş “alaca hastalığına tutulmuş kimse” den ebraş > abraş, atçılık terimi olarak; “*alacalı, benekli*” (Ayverdi, 2010: 4) atlar için kullanılır. TÜDES’de (1999: 1) “*alaca, benekli*” şeklinde tanınlanmıştır. ÇTS’de (2013: 4) “*cins at*” anlamı verilmiştir. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (KTS)’de “*alaca, benekli at*” (Özgür, 2009: 894) anlamındadır. TTSKBS (-).

Abraşını yildürüp yitkeç yıkıldım dostlar

Âh kim ‘ömrüm dırahtını yıktı sarsarı (151-55-5)

(Atını koşturup ulaşınca yıkıldım dostlar. Ah ki rüzgârı ömrüm ağacını yıktı.)

Eşheb (< Ar.): Arapça sheheb, “siyahla karışık beyaz”tan eşheb, “alacalı, akli karalı; kır at veya beyaz at” (Ayverdi, 2010: 356) anlamındadır. ÇTS’de (2013: 348) “boz donlu at, beyaz, kırat; abraş” anlamları verilmiştir.

Toğı dik cismi yil birle mürekkeb

Şihābīdūr velīkīn atı eşheb (308-530)

(Tozu gibi cismi yel ile birleşmiş. Akan bir kıvılcımdır lâkin adı eşhebdir.)

Cibe Atları (< Moğ.+Tü.): Moğolca cibe, “cebe, zırh, silah” anlamındadır (Ünlü, 2013: 206). ETü. at, “binme, yük çekme ve taşıma hizmetlerinde kullanılan, Orta Asya menşeli, tek tırnaklı, memeli hayvan” (Ayverdi, 2010: 79) olarak tanımlanır. TTSKBS’de (2007: 86) atın ETü. ve OTü.’de bugün TTü.’de kullanıldığı şekli ile kullanıldığı belirtilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Kırg., Yak.’da ‘at’; Yuyg., Hal.’da ‘hat’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 24) bu kelimenin eski ve yeni bütün diyalektlerde ‘at’ olarak geçtiğini ifade edilmiştir. Eren, kelimenin komşu dillerine de geçtiğini, Moğolcada ata verilen ‘lô’ adının eski bir Türk dilinden kalma bir alıntı olduğunu da ifade eder. Eren, Ligeti’ye atıfta bulunarak bu adın ‘ulağ’dan geldiğini ileri sürmektedir. Rusçada ata verilen ‘loşad’ adının da Türk diyalektlerinden geçtiği ileri sürülmektedir. ETü.’de atın bir adı da ‘yunt’tur. DLT’de (2021: 89) ise kuş kanatın er atın “kuş kanadıyla er atıyla” şeklinde bir deyiş bulunmaktadır.

Cibe atları ilning kaldı ekşer yol yaman üçün

Bu yürüşte ziyân köp boldı barı yahşı at kaldı (280-397-4)

(Cephe atları yabancılara kaldı, tüm yollar düşmanın önünde açıldı. Bu yürüyüşte zarar çok oldu, neyse ki atın iyisi kaldı.)

Rahş (< Far.): Farsça rahş, “gösterişli, güzel at” (Ayverdi, 2010: 1012; Pala, 1989: 387; Ünlü, 2013: 908) anlamındadır.

Tünd rahşingnı minip yildürüben

İlge özni tanıtp bildürüben (212-132-20)

(Gösterişli haşin atına binip koşturarak, halka kendini tanıtp bildirerek.)

Semend (< Far.): Farsça semend, “*kula at; güzel, süratli ve çevik at*” (Ayverdi, 2010: 1081; Pala, 1989: 12; Ünlü, 2013: 967) anlamındadır. KTS’de (Özgür, 2009: 900) “*siyaha yakın renkteki koşu atı*” anlamındadır.

Sü kibi tîğ çikip tünd ü *semend*ni minip

Yıldürüp her sarığa mining otum tîz ite sin (171-88-3)

(Çevik atına binip asker gibi kılıcını çekerek, her tarafa koşturup benim ateşimi çabucak ulaştırırsın.)

Tevsen (< Far.): Farsça tevsen, “*serkeş, dik başlı at*” (Ayverdi, 2010: 1251; Ünlü, 2013: 1120) anlamındadır.

Çıkşa kuyaş felekke sin atğa çıkkaning dik (153-59-1)

Bolğay mu ol sining dik ol perr-i *tevsen*ing dik

(Güneş gökyüzüne senin ata bindiğin gibi çıkşa, senin başı dik atının kanatları gibi olacak mı?)

1.9.2. Atçılıkta Kullanılan Aletler ve Binici

Cılav (< Moğ.): Moğolca cillau, “*at yuları, dizgin*” (Ayverdi, 2010: 196; Ünlü, 2013: 205) anlamındadır.

Cılavın çıkmese rākibni ol h̄in

Çıkarğay lā-ḥalā ve-lā-melādın (308-530-6)

(O vakit süvarisi dizginini çekmese kaçacak. Pişmanlık ve kurtuluş yoktur.)

Rākib (< Ar.): Arapça rukūb, “*binmek*”ten *rākib, binen kimse, binici*” (Ayverdi, 2010: 1013; Ünlü, 2013: 910) anlamlarına gelmektedir.

Cılavın çıkmese *rākibni* ol h̄in

Çıkarğay lā-ḥalā ve-lā-melādın (308-530-6)

(O vakit süvarisi dizginini çekmese kaçacak. Pişmanlık ve kurtuluş yoktur.)

1.10. Askerî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı

Türklerin tarih boyunca ordu-millet ve savaşçı bir toplum olduğu bilinmektedir. Köklü bir devlet geleneğine sahip olan Türk milleti, orduda da köklü ve sistemli bir geçmişe sahiptir. Konar-göçer bir yaşam tarzı sürdürmeleri ve zorlu tabiat şartlarıyla mücadele etmeleri her zaman Türkleri çevresine karşı uyanık ve dikkatli olmaya mecbur etmiştir (Soydan, 2019: 39).

Çalışmanın bu bölümünde Dîvân'da tespit edilen askerlik; savaş aletleri; gaza ve şehitlik kavramları ile ilgili terimler ve kavramsal söz varlığı incelenmiştir. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.10.1. Askerlik ve Savaş Aletleri

Bahādur (< Moğ.): Farsça, bahādur < Moğolca bağatur, “*usta savaşçı, cengâver, yiğit, kahraman, cesur*” (Ayverdi, 2010: 105; Ünlü, 2013: 93) anlamlarına gelmektedir. Eren, Es Kıpç.’da ‘bahadur’ olarak geçtiğini ve etimolojisinin karışık olduğunu ifade etmiştir (Eren, 1999: 33). TTSKBS (-).

Yezîd ilige ni miḳdār gâzîler kaçıda kim

Ol ildür asru yüreksiz bu ḥayl asru *bahādur* (172-91-4)

(Yezit ilinde ne kadar gaziler karşısında ki? O ildir ki bu toplulukta pekçok yüreksiz bahadır var.)

Belārek (< Far.): Farsça belārek, “*cevherli, iyi su verilmiş çelik, kılıç; kılıcın menevişi; temren*” (Yücel, 1995: 340) anlamlarına gelmektedir. ÇTS (-).

Yāring sining Allāh tebārek bolsun

Düşmenlerine ṭu‘me *belārek* bolsun

Milküñgde ferāgat bile hanlıglar kıl

Milküñg bile hanlıgıñg mübarek bolsun (259-312-1)

(Senin tahtını Allah mübarek etsin. Düşmalarının azığı kılıç olsun. Mülkünde rahatlık ile hanlıklar kur. Mülkün ile hanlığın kutlu olsun.)

Cibe (< Moğ.): Moğolca cibe, “*cebe, zırh, silah*” anlamındadır (Ünlü, 2013: 206). TTSKBS’de (2007: 200) “*cephe, zırh*” anlamındadır. Çağ.’da ‘cibe, cebe’ şeklindedir. Cephane (< Moğolca cebe + Farsça hâne) ve cibeci (< Moğolca cebe + Türkçe + ci) kelimeleri ‘cibe’den türemiştir. TÜDES’de (1999: 68) kelimenin Arapça ve Farsçadan geldiği ile ilgili görüşlerin yanlış olduğu kelimenin Moğolcadan geldiği ifade edilmiştir. *Bâbüir-nâme*’de⁹¹ de geçmektedir (Atam, 2021: 176).

Cibe atları ilning qaldı ekşer yol yaman üçün

Bu yörüşte ziyân köp boldı barı yaqşı at qaldı (280-397-4)

(Cephe atları yabancılara kaldı, tüm yollar düşmanın önünde açıldı. Bu yürüyüşte zarar çok oldu, neyse ki atın iyisi kaldı.)

Çirig (< Tü.): TTSKBS’de (2007: 232) “*asker, çeri*” anlamı verilmiştir. ETü. ve OTü.’de çerig, “asker, ordu” anlamlarındadır. Gülensoy, Talat Tekin’e atıfta bulunarak kelimenin kökünü çēr- “savaşmak” fiiline dayandırılabilirliğini görüşünü savunur. Özbek ve Kırgız lehçelerinde ‘çerik’ biçimindedir. Eren, ETü’deki sü sözünün unutulması ile yaygınlaştığı görüşündedir. Eren’e göre kökeni karışıktır, çēr- “çarpmak” fiilinin dar bir anlama sahip olduğunun düşündürücülüğünü ifade etmiştir. Eren’in ifadesine göre Moğolcaya ‘çerig’olarak geçmiştir. Macarca ‘sereg’ biçimi de eski bir Türk dilinden alıntıdır (Eren, 1999: 87). DLT’de (2021: 152) çerig için “savaş safı” anlamı verilmiştir. Kâşgârlı, “*alp çerigde, bilge tērigde*” tanığını vermiştir. *Bâbüir-nâme*’de⁹² de geçmektedir (Atam, 2021: 177).

Horāsānga on ay tartıp *çirig* Kābil sarı yandunğ

Kış içre naqçirān birle ol yol vehmi cān aldı (280-397-1)

⁹¹ Andaq tır-endāzlıq qıldılar kim barlar qalqandın cébedin ba‘zı mağalda ékki cébedin ötkere ötkere atıpturlar. (163a/9)

⁹² Bu él ve ulusnıñ köçlerige birer néme aşıq bérıp çerig ve çapqunğa atlanılğay. (144b/10)

(Horasan’a on ay asker sevk edip Kabil tarafına yöneldin. Şüphesiz kışın yaban hayvanlarının korkusu ve yol kuruntusu can aldı..)

Düşmen (< Far.): Farsça düşmen / duşmān, “*kendisiyle savaşılan devletin askerleri ve halkı*” (Ayverdi, 2010: 315; Ünlü, 2013: 314) anlamına gelmektedir. ETü.’de karşılığı ‘yağı’dır.

Māṅa āsan durur bolsa eger yüz mīṅ tümen *düşmen*

Velī bolmak cihanda iy köṅül bī-yār müşkildir (148-51-4)

(Eğer yüz bin tümen düşman da olsa bana kolaydır. Ey gönül lakin dünyada yarsız olmak zordur.)

Nīze (< Far.): Farsça nīze, “*mızrak, süngü, kargı*” (Ayverdi, 2010: 937; Ünlü, 2013: 851) anlamlarına gelmektedir.

Aning dik bolmuşam hayran kuyaş yaṅlıṅ yüzünge kim

Kuyaş dik *nīzeler* tigse közümge köz ala alman (168-85-2)

(Onun güneş gibi yüzüne hayran olmuşum, gözüme güneş gibi kargılar değse gözümü sakınmam.)

Peykān (< Far.): Farsça peykān, “*okun ucundaki sivri demir, temren*” (Ayverdi, 2010: 993; Ünlü, 2013: 897) anlamlarına gelmektedir.

Okıda *peykān* imes bir қatre hayvan suyıdur

Yitkeç ok cansız tenimğa cān uşal peykān birür (139-36-3)

(Okundaki temren değildir, bir damla hayat suyudur. İşte o ok cansız tenime ulaşınca can peykan verir.)

Sü (< Tü.): ETü. sü, “*asker, ordu*” (Ayverdi, 2010: 1137; Ünlü, 2013: 1013) anlamlarına gelen askerî terimdir. Orhun Yazıtları’nda “*Ku seṅgün başadu tört tümen sü kelti.*” (Ergin, 1989: 86) olarak geçer. DLT’de (2021: 432) sū “ordu” anlamında kullanılmıştır. Kâşgârlı, “*Otağқа өркеlep сўке сөзлемедүк*” tanığını vermiştir. TTSKBS(-), TÜDES (-).

Sü gibi tīḡ çikip tünd ü semendingni minip

Yıldürüp her sarıġa mining otum tiz ite sin (171-88-3)

(Rahvan atına binip asker gibi kılıcını çekerek, her tarafa koşturup benim ateşimi çabucak yetiştiresin.)

Tīg (< Far.): Farsça tīg, “kılıç, bıçak vb. kesici şey” (Ayverdi, 2010: 1253; Ünlü, 2013: 1124) anlamlarına gelmektedir.

Sü kibi tīg çikip tünd ü semendingni minip

Yıldürüp her sarıġa mining otum tiz ite sin (171-88-3)

(Rahvan atına binip asker gibi kılıcını çekerek, her tarafa koşturup benim ateşimi çabucak yetiştiresin.)

Tümen (< Tü.): ETü. tümen “herhangi bir şeyin çok olanı”, “tugayla kolordu arasında yer alan birlik; on bin kişilik askerî birlik” (Ayverdi, 2010: 1275) anlamlarına gelen askerî terimdir. Gülensoy, tümen kelimesinin ETü.’de “on bin” anlamında kullanıldığını, OTü.’de ise “tümen tümen, pek çok” anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Etimolojik izahını < tüm+e- ‘*toplamak’+n şeklinde yapmıştır (Gülensoy, 2007: 945). Orhun Yazıtları’nda “Tabgaç Oñ tutuk biş tümen sü keldi.” (Ergin, 1989: 82) olarak geçer. DLT’de (2021: 511) tümen için “çok” anlamı verilmiştir. Kâşġari, “Tümen türlüġ sözledi, tümen mıñ, tümen mıñ yarmak” örneklerini vermiştir. Bu örneklerdeki ‘tümen mıñ’ ifadesi “on milyon” anlamına gelmektedir. Bâbü- nâme’de⁹³ de geçmektedir (Atam, 2021: 181). TÜDES (-).

Mañġa āsan durur bolsa eger yüz ming tümen düşmen

Velī bolmak cihanda iy köñgöl bī-yār müşkildir (148-51-4)

(Eğer yüz bin tümen düşman da olsa bana kolaydır. Ey gönül lâkin dünyada yarsız olmak zordur.)

⁹³ Kâbul tümenleridin Lühüger tümeniniñ Çarġ kēntidindür. (178a/7)

1.10.2. Gaza, Şehitlik ve Zafer Kavramları

Ġāzī (< Ar.): Arapça ġazv > ġazā “*cenge gitmek*”ten ġazī, “*ġāza eden, İslâm dini ve vatan uğruna elde silâh düşmanla savaşı, ġâzadan şehit olmadan dönen kimse*” (Ayverdi, 2010: 405) anlamlarındadır.

İslâm üçün âvâre-i yazı boldum
Küffâr u Hünûd ħarb-sâzı boldum
Cezm iylep idim özni şehîd olmaḡka
El-minnetü-li’llâh ki ġāzī boldum (260-318-1-2)
(İslâm içim ovaların yayların serserisi oldum. Kâfîrler ve Hintliler ile ħarb ettim. Kendimi şehit eylemeye karar kıldım. Allah’a şükrolsun ki gazi oldum.)

Ġazv (< Ar.): Arapça ġazv > ġazve “*cihat*”tan ġazā, “*İslâm dini uğruna yapılan savaş, cihat*” (Ayverdi, 2010: 405; Ünlü, 2013: 388) anlamlarına gelmektedir. *Bâbü-r-nâme*’de⁹⁴ de geçmektedir (Atam, 2021: 178).

Niyyet-i ġazv ile kim yörüp sin
Ölmeķiñgi özünge körüp sin (313-551-3)
(Savaşma niyeti ile yüreyesin. Kendine ölmeni [uygun] göresin.)

Ĥarb-sâzı (< Ar.+Far.): Arapça ħarb, “*devletlerin birbirleriyle diplomatik münâsebetlerini keserek yaptıkları silâhlı çarpışma, savaş, cenk*” (Ayverdi, 2010: 475) anlamlarına gelmektedir. Farsça saḡten, “*yapmaktan*” sâz, “*yapan eden, hazırlayan*” (Ayverdi, 2010: 1070) anlamı katmaktadır. *Bâbü-r-nâme*’de de geçmektedir (Öztürk, 2021: 464).

İslâm üçün âvâre-i yazı boldum
Küffâr u Hünûd ħarb-sâzı boldum
Cezm iylep idim özni şehîd olmaḡka

⁹⁴ Rânâ Sengâ ġazvıda bar érđi. (168b/9)

El-minnetü-li'llāh ki gāzī boldum (260-318-1-2)

(İslam içim ovaların yayların serserisi oldum. Kâfirler ve Hintliler ile harb ettim. Kendimi şehit eylemeye karar kıldım. Allah'a şükrolsun ki gazi oldum.)

Şehīd (< Ar.): Arapça şehādet, “şehit olmak; şahitlik yapmak”tan şehīd, “vatan, millet, kutsal bir amaç ve görev uğrunda ölen kimse” (Ayverdi, 2010: 1160) anlamlarındadır. *Bâbü-r-nâme*'de⁹⁵ de geçmektedir (Kara, 2022: 40).

İslām için āvāre-i yazı boldum

Küffār u Hünūd harb-sāzı boldum

Cezm iylep idim özni *şehīd* olmaḳka

El-minnetü-li'llāh ki gāzī boldum (260-318-1-2)

(İslam içim ovaların yayların serserisi oldum. Kâfirler ve Hintliler ile harb ettim. Kendimi şehit eylemeye karar kıldım. Allah'a şükrolsun ki gazi oldum.)

Zafer (< Ar.): Arapça zafer, “savaşta kazanılan gālibiyet, utku, nusret” (Ayverdi, 2010:1374; Ünlü, 2013: 1268) anlamlarına gelmektedir. *Bâbü-r-nâme*'de⁹⁶ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 72).

Yana bir bu yaŋılğaŋa tapsam *zafer*

Bu cem'-i perīşaŋa tapsam *zafer* (320-558-28)

(Bu dağılmış topluluğa zafer bulsam. Yine bunun gibi bir zafer elde etsem.)

1.11. Sosyoloji-Felsefe Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Felsefenin bir düşünüş biçimi olarak, hem Grek kaynaklı olduğu hem de Batı'da sistemleştirildiği bilinmektedir. Türkçedeki ilk felsefe çalışmalarının Tanzimat döneminde başlamış olması dolayısıyla, Türk dilinin tarihi metinlerinde felsefeye ait unsurların bulunmadığını düşünmek yanıltıcı olur.

⁹⁵ anda şehīd boldı. Ğavğada Kette Bég cébesiz oq çapıp çıkar. Bir kâfirni yayağlatıp (309b/6)

⁹⁶ tēpri taālā öz faẓl u keremi bile fetḥ ü zafer rūzı qıldı. Şügün tuttuk. (70b /4)

Çalışmanın bu bölümünde, Dîvân'daki sosyoloji-felsefe terimleri ile ilgili söz varlığı ve terimler incelenmiştir. Felsefe terimleri için Prof. Dr. Bedia Akarsu'nun Felsefe Terimleri Sözlüğü; sosyoloji terimleri için Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'in Sosyoloji Sözlüğü'nden yararlanılmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.11.1. Sosyoloji

‘Āvām (< Ar.): Arapça ‘āmme, “herkes, halk”ın çoğul şekli ‘avāmm, “*halkın alt tabakası*” (Ayverdi, 2010: 86) anlamındaki sosyoloji terimidir. Yüksek tabakadan olmayan bütün halk anlamında kullanılmıştır. İslâm- Orta Doğu ülkelerinin tarihinde batıda olduğu gibi organlaşmış bir asiller sınıfı ile rahipler sınıfı olmadığı için ‘avam’ kelimesi daha ziyade okumamış ve özel bir tahsille yetişmemiş bütün halk için kullanılır. Fransızcadaki karşılığı ‘*tiéers- etat*’dır (Ülken, 1969: 379). Eski Türklerde bu terimin tam karşılığı ‘*karasüyek*’dir (Tezcan, 2018: 67).

Yâ Rab *havâş* cem‘ide Bâbüri hâş kıl

Yâhūd ‘avām tefriķasıdın hâlâş kıl (297-485)

(Yâ Rab seçkinler topluluğunda Bâbür’ü özel kıl. Ya da avam tabakasından kurtar.)

Cemā‘at (< Ar.): Arapça cem, “toplamak”tan cemā‘at, sosyoloji terimi olarak anlamı; “*aynı işi yapanların veya ortak bir tarafı olanların meydana getirdiği topluluk*”tur (Ayverdi, 2010: 188). Birbirinden oldukça farklı anlamlarda kullanılan bir terimdir. En çok kullanılan şekline göre cemmaat, yerlere göre hacmi değişik, belirli bir coğrafi bölgede oturan ve aynı kültüre bağlı, aralarında akrabalık, manevî dayanışma gibi sıkı bağlar bulunan bir cinsten zümredir. Fransızcadaki karşılığı ‘*commauneté*’dir (Ülken, 1969: 56). *Bâbür-nâme*’de⁹⁷ de geçmektedir (Atam, 2021: 210).

Katılma ‘ışk ili hâlin çü bilmes sin mângâ iy şeyh

Ni bilgey sin ki hergiz bu *cemā‘at*ka katılmay sin (168-84-4)

⁹⁷ Sonralar *hod cemi‘* iş küçi sünnet ü cemā‘at mezhebi bile muvâfiq édi. (164b/2)

(Ey şeyh benim olduğum topluluğa katılma çünkü aşk ülkesinin halini bilmezsin. Herkesin bu cemaate katılamayacağını nereden bileceksin ki?)

Cemiyet (< **Ar.**): Arapça cem, “toplamak”tan mastar eki –iyyet ile cem‘iyyet, “içinde yaşanan insan topluluğu, toplum, çevre, sosyete” (Ayverdi, 2010: 189) anlamlarındaki sosyoloji terimidir. Organlaşmış veya yaygın bütün zümreler arası birliklerin bütününe verilen ad, her cinsten insanı içine alır, devamlıdır ve herhangi bir sözleşme veya içgüdü eseri olmayıp ortak inançlar, kurumlara dayanan tabî bir kurumdur. Fransızcadaki karşılığı ‘société’dir (Ülken, 1969: 292).

Aḥbāb firāḳıngız bile il nitkey

Sizlerge kişi ni çäre iylep yitkey

Cemiyyetiṅgizni cem tutḳay Tiṅgri

Bâbüriñi dağı bu cem‘de cem‘ itkey (262-324-2)

(Dost, ayrılığınız ile halk ne yapacak? Kişi sizlere çare bulup nasıl ulaşacak? Tanrı topluluğunuzu birleştirsin. Bâbü’ü dahi bu cemde cem edecek.)

Halk (< **Ar.**): Arapça halk, “bir milleti meydana getiren insan topluluğu; bir milletin aydın tabakası ve devlet yöneticileri dışında kalan kısmı, ahâlî” (Ayverdi, 2010: 463) anlamındaki sosyoloji terimidir. *Sosyoloji Sözlüğü* (SS)’deki anlamı “Belirli bir toprakta oturan ve bir dereceye kadar bir cinstenliği olan değişik yerli zümrelerden ibaret toplum ki içinde dil birliği vardır.” (Ülken, 1969: 124) şeklinde verilmiştir. Fransızcadaki karşılığı ‘peuple’dir.

Halk yüz cevri ile işler buyurur kâş ilniṅ

Ni yüzün körge min ü ni sözün işitkey min (185-115-3)

(Ülkende halk yüz cefa ile işler buyurur. Ne yüzünü görecekim ne sözünü işitecekim.)

Havāş (< **Ar.**): Arapça ḥāṣṣa’nın’nın çoğul şekli havāṣṣ, “bir toplumda okumuş yazmış olanlar sınıfı, ileri gelenler, seçkin sınıf” (Ayverdi, 2010: 485) anlamındaki sosyoloji terimidir. SS’de bu kavram, sınırları kesin sınırlarla ayrılmamış olan ve aşağıdan yukarıya yükselme imkânı bırakılmış toplumlarda okumuşlar, subaylar ve devlet adamlarından, toprakta yalnız tasarruf hakkı olan âyandan ibaret üstün

tabakaya verilen ismi ifade eder. Fransızcadaki karşılığı ‘lés elites’dir (Ülken, 1969: 389). Eski Türklerde bu terimin tam karşılığı ‘aksüyek’dir (Tezcan, 2018: 67).

Yâ Rab *havâş* cem‘ide Bâbüni hâş kıl

Yâhüd ‘avâm tefriķasıdın hâlâş kıl (297-485)

(Yâ Rab seçkinler topluluğunda Bâbür’ü özel kıl. Ya da avam tabakasından kurtar.)

1.11.2. Felsefe

‘**Adem** (< Ar.): Arapça ‘adem, “*var olmama, bulunmama; hiçlik yokluk*” (Ayverdi, 2010: 11) anlamlarına gelmektedir. *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (FTS)’nin (1975: 225) eski terimler dizini kısmında adem ‘hiçlik’ olarak yer almaktadır.

Ḳözi vü zülf ü ağzı fûrķatide

Felek âhır mini ‘*adem* kıldı (162-74-3)

(Gözünün zülfünün ve ağzının ayrılığında, felek beni sonunda yok etti.)

‘**Akl** (< Ar.):

Sadece insana has bir meleke olarak; kavramlar, olaylar, vâkıalar arasındaki ilişkileri idrak meselesi; tecrübeden gelmeyen, fakat bütün akıl yürütmelerin kendine dayandığı temel apriori prensipler meselesi sistemi; çıkarım yoluyla fikir yürütme ve doğru hüküm verme yeteneği (Ayverdi, 2010: 28).

FTS’de (1975: 225) bu terimin karşılığı akıl ‘us’ olarak verilmiştir.

Bîgâne bolsa ‘*akl* min-i tilbedin ni taṅ

Çün boldı ol perî-şifatım âşinā māṅa (130-22-3)

(Akıl bana yabancı olsa ben deliye utanma ne? Çünkü peri sıfatlı (sevgilim) bana yakın oldu.)

‘**Hayât** (< Ar.): Arapça hayât, “*doğumdan ölüme kadar geçen süre, yaşanan, yaşanmakta olan veya ileride yaşanacak zaman; canlı olma, dirilik*” (Ayverdi, 2010:

487) anlamlarına gelmektedir. FTS’de (1975: 185) bu terimin karşılığı ‘yaşam’ olarak verilmiştir. Yaşam: “*cansız özdekten de, tinsel varlıktan da ayrı olarak canlıların varlıkların biçimi ve varlık alanı: canlıların temel özelliği*” şeklinde açıklanmıştır.

Cānımda mining *ḥayāt* u cānım sin sin
Cismimde mining *rūḥ*-ı revānım sin sin
Bābüri sining dik özge yok yār-ı ‘azīz
El-kışşa ki ‘ömr-i cāvidānım sin sin (310-537-1)

(Canımın içinde hayatım ve ruhum sensin. Bedenimde ruhumun akışı sensin. Bâbü’ün senin gibi başka mübarek sevgilisi yok. Sözün kısası sonsuz hayatım sensin.)

Hestlġ (< Far.+Tü.): Farsça ‘hest’, “*var*” (Ayverdi, 2010: 499; Ünlü, 2013: 464) anlamındadır. Türkçedeki +lġ iye. ile birlikte “varlık” anlamına gelmektedir. Farsçadaki karşıtı ‘nist’dir.

Körse öz *hestlġ*ın çün nā-būd
Özgeler *hestlġ*ıda ni vücūd (114-4-173)
(Öz varlığını görse, çünkü yok. Başkalarının varlığında varlık ne?)

İdrāk (< Ar.):

“*Obje hakkında ilk ve düzensiz veriler olan duyumlardan farklı, fakat onlara bağlı olarak o objeyi bize mana kazanmış bir bütün şeklinde bildiren, onun şuûruna vardırان zihin işlemi, ben’in kendi içinde iç dünyasında cereyan eden hallerin şuûruna varması, algı*” (Ayverdi, 2010: 540).

Arapça derk, “yetişmek”ten idrāk. FTS’de (1975: 156-227) idrâkin karşılığı olarak “*algı, anlama, tamalgı*” verilmiştir.

İdrāking ü ṭab‘ u hūşunġa bende bolay
Āvāz u uşul ü çūşunġa bende bolay
Takşīm kılurda naķşlarga ebyāt
Takrīb bile oķuşunġa bende bolay (255-296-1)

(Anlayışına, tabiatına ve aklına kurban olayım. Sesine ve eğlendirme usulüne köle olayım. Beyitleri süslere böldüğünde, makamlı okuyuşuna köle olayım.)

Ƙarār (< Ar.): Arapça Ƙarār, “*bir iş veya mesele hakkında verilen kesin hüküm*” (Ayverdi, 2010: 627) anlamındadır. FTS’de (1975: 101) bu terimin karşılığı ‘istenç’ olarak verilmiştir.

Ayrılgalı iy nigār sindin

Ayrıldı hūş u Ƙarār mindin (193-126-8)

(Ey sevgili senden ayrılalı aklım ve kararım benden ayrıldı.)

Kişi (< Tü.): ETü.’den beri kullanılan, kökü kesin olarak bilinmeyen felsefî metinlerde sıkça kullanılan bir terimdir. Eren, bu kelimenin ETü.’de ‘kişi’ OTü.’de ‘kişî’ şeklinde kullanıldığını, etimolojisinin kesin olarak açıklanamadığını, bazı yabancı araştırmacıların bu kelimeyi Moğolca ve Korece biçimlerle karşılaştırdıklarını ve Altayca bir etimoloji verdiklerini ifade etmiştir (Eren, 1999: 247). DLT’de (2021: 277) ‘kişi’ karşılığı olarak “kişi, insan” anlamı verilmiştir. FTS’de (1975: 109) bu terim için; “*ussal varlığın bölünmez tözü; tinsel edimler özeği; oluşumunu özgürlüğe dayatan, kendini kendisi kuran bireysel öz*” açıklaması yapılmıştır.

Yok turur hīç şerîki işige

Ohşamas hīç nimege hīç kişige (98-1-4)

(Onun işine hiç ortağı yoktur. Onun nesnesi hiçbir kişiye benzemez.)

Küh (< Ar.): Arapça kunh, “*bir şeyin aslı, özü; dip, kök*” (Ayverdi, 2010: 727; Ünlü, 2013: 684) anlamlarına gelmektedir.

Ni aning işini kılmakka ilig

Ni aning kühini bilmekke bilig (210-132-13)

(El ne onun işini yapmaya, bilgi de ne onun aslını bilmeye [yeter].)

Öz (< Tü.): ETü. öz, “*değişen eşyada değişmeyen, hep aynı kalan, çeşitli sıfatların kendisine yüklendiği temel şey, töz, cevher*” (Ayverdi, 2010: 969) anlamlarına

gelmektedir. Varlığın aslını kuran şey: temel özellik; bir şeyin ne olduğu, nasıl olduğu olgusu: bir şeyi o yapan, öyle olduğunu sağlayan şey: bir varlığın yapısını kuran şey; kalıcı, değişmez olan, gelip geçici olmayan, her zaman var olmakta olan varlık (Akarsu, 1975: 135). TTSKBS’de (2007: 679) etimolojik açıklaması “*ö- yükselmek- +z” olarak yapılmıştır. “Eren, bu kelimenin ETü.’den beri kullanıldığını, OTü.’de öz, Es. Kıpç.’da öz biçinin kullanıldığını ifade etmiştir. Brockelmann’a göre Türkçe ö- kökünden z- ekiyle kurulmuş bir türevdir (Eren, 1999: 318).

‘Âşık olğaç kördüm ölümni özümge iy refîk

Özge könglümning bu ‘âlemde hirâsı kaldı mu (147-49-4)

(Ey arkadaş âşık olunca kendimi ölüme yakın gördüm. Gönlümün bu âlemde başka korkusu kaldı mı?)

Özni Bilmeklik (< Tü.+Tü.): Terimin felsefe literatüründeki karşılığı tam olarak “self-consciousness” şeklindedir. Türkçedeki karşılığı ise “öz bilinç- kendilik bilinci”dir.

Öz⁹⁸ bilinç, kişinin kendisini ve davranışlarını geçmişten geleceğe uzanan zaman boyutunda izlemesini, kendisini tanımasını, öz-bilince ilişkin farkındalığın olmasını, en geniş anlamıyla da, belirli bir deneyimsel anlatının kahramanı olduğunu kendisinin bilmesini içerir (Karakaş, 2023).

Özge bolmas özni bilmeklik mângâ

Belki müşkildir tirilmeklik mângâ (201-128-32)

(Kendilik bilinci bana yabancı değildir. Bana zor olan dirilmektir.)

Tefekkür (< Ar.): Arapça fikr, “düşünmek”ten tefekkur, “*düşünme*” (Ayverdi, 2010: 1221) anlamındadır. FTS’de (1975: 232) tefekkürün karşılığı olarak ‘düşünme’ verilmiştir.

Tefekkür niçe kılsam tapılmas sining misling

⁹⁸ Öz kelimesinin etimolojik açıklaması için 49/4 numaralı beyitte verilen **öz** teriminin açıklamasına bkz.

Perī dik sini kördüm imes sin meger insān (302-507-3)

(Nice tefekkür etsem senin benzerin bulunmaz. Sen insan değil meğerse periymişsin.)

1.12. Organ-Beden Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Temel sözcükler, dildeki anlam değişmelerine en fazla direnç gösteren unsurlardır. Türk lehçeleri arasında organ adlarının temel sözcükler olarak kullanım açısından örtüştüğü de görülmektedir. Temel sözcükler ve dolayısıyla organ adları Türkçenin sözcük yapımında sık karşılaşılan kategorilerdendir (Kırmızı, 2018: 32).

Toplum yaşamında yeni ortaya çıkan varlık, kavram, iş ya da oluşları ifade etmek üzere, bir dilin kendi sistemi içinde iki yola başvurulur. Bunlardan ilki kelime yapımı; ikincisi ise, dilin söz varlığındaki mevcut öğelere yan anlamlar yüklenmesidir. İşte bu anlamda organ adları, çeşitlilikleri ve yeni kavramları karşılamada kullanılışları bakımından işlevseldirler (Coşar, 2008: 1050-1051).

Türk dilinde, Uygurcadan başlamak üzere Türkçenin tarihi dönemlerinde çeşitli tıp kitapları yazılmıştır. Bu tıp kitaplarının bazıları şifalı bitkilerle tedavi bazıları ise belirli bir hastalığa uygulanan tedavi yöntemleriyle ilgilidir. Türk dilindeki tıp kitaplarının varlığı tıp diliyle ilgili söz varlığının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Bu metinlerdeki söz varlığı genel olarak organ adları; hastalık adları ve genel sağlık terimlerinden oluşmuştur. Çalışmanın bu bölümünde Dîvân'daki, organ adları ile ilgili terimler ve söz varlığı incelenmiştir. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.12.1. Vücudun Tamamı ile İlgili Olanlar

A'zā (< Ar.): Arapça 'uzv'un çoğul şekli a'zā', "*vücûdu meydana getiren parçalar, organlar, organ*" (Ayverdi, 2010: 96; Ünlü, 2013: 81) anlamlarına gelmektedir.

A'zā vü cevārihîngni hâzır kılgıl

Cân birle köngül hâzır u nâzır kılgıl

Her laḥza bir endīše vü bir fikrni koy

Endīše vü fikringni barın bir kılgıl (265-337-1)

(Aza, el ve ayaklarını hazır et. Can u gönülden hazır olup nazar kıl. Her an bir endiše ve bir düşünceni terk et. Endiše ve düşüncenin hepsini bir yap.)

Beden (< Ar.): Arapça beden, “*vücut, gövde; insan ve hayvan vücûdunda baş, kollar ve bacaklardan, ağaçlarda kök ve dallardan geriye kalan kısım, gövde*” (Ayverdi, 2010: 127) anlamlarına gelmektedir.

Munḳatı‘ bolsa *bedendin* çün cān

Beşeriyyet hücûbi kalmas ol ān (107-4-96)

(Çünkü can bedenden ayrılrsa beşeriyyet perdesi o zaman kalmaz.)

Boy (< Tü.): ETü. bōd, “*insanın tabanı ile tepesi arasındaki yükseklik, kâmet, endam*” (Ayverdi, 2010: 163) anlamlarındadır. Gülensoy, kelimenin en eski şeklinin ‘bod’ olduğunu (Gülensoy, 2007: 163); Eren, Oğz.’da ve Es Kıpç.’da ‘boy’ olarak kullanıldığını ifade etmiştir (Eren, 1999: 59). DLT’de (2021: 121) “*uzun bōdluğ kişi*” ifadesi ile tanıklanmıştır.

Barıdın anda tecellî idi köp

Kildi bu ḥıl‘at anıṅ *boyıḡa* cöp (105-4-68)

(Onda ilahi sırların tamamı çokca vardı. Bu elbise onun boyuna çok uygun geldi.)

Cism (< Ar.): Arapça cism, “*beden, vücut*” (Ayverdi, 2010: 201; Ünlü, 2013: 211) anlamlarına gelmektedir.

Ža‘flıḡ *cismim* bile bu nā-tüvan köṅglüm ara

Derd bar irkenge uşbu igme ḳaddim dāldür (133-26-2)

(Zayıf bedenim ile bu çaresiz gönlüm içinde dert olduğundan boyum eğilmiş dal gibidir.)

Endām (< Far.): Farsça endām, “*beden, vücut; vücut biçimliliği, boy pos, kâmet*” (Ayverdi, 2010: 343; Ünlü, 2013: 337) anlamlarına gelmektedir.

Köṅgülde ḥasreti ol aynıṅ ağzınıṅ çü bî-ḥaddür

Köngül güyâ ki mundın dūr tutuptur gönçe *endāmın* (140-38-3)

(Gönülde o ayın [sevgilinin] ağzının hasreti sonsuzdur. Gönül güya ki gonca bedenini bundan uzak tutmaktadır.)

Ƙadd (<Ar.): Arapça kad, “boy” (Ayverdi, 2010: 599) anlamındadır. Kadd-i bâlâ, kadd-i bülend, kadd-i mevzûn, kadd ü kamet, gibi terkipler ile kullanılır (Pala, 1989: 260).

Ža‘flıĝ cismim bile bu nâ-tüvan könglüm ara

Derd bar irkenge uşbu igme *ƙaddim* dâldür (133-26-2)

(Zayıf bedenim ile bu çaresiz gönlüm içinde dert var olduğunda işte bu boyum eğilmiş daldır.)

1.12.2. Organlar

Bağır (< Tü.): ETü. bağır, “ciğer; göğüs, sine” (Ayverdi, 2010: 103) anlamlarına gelmektedir. Gülensoy, bu kelime için “göğüs” anlamını vermiş, kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘bağır-bağar’ biçimleriyle kullanıldığını belirtmiştir. Gülensoy, TETTL’de kelimenin ETü. ‘bağıltak’ olarak açıklandığını bunun büyük ihtimalle bir dizgi yanlışı olabileceğini çünkü OTü.’de ‘bağıl’ diye bir sözcüğün olmadığını da ekler (Gülensoy, 2007: 102). DLT’de (2021: 97) “ciğer, karaciğer” anlamı verilmiş, kimseye boyun eğmeyen adamlar için de “*bedük bağırlıĝ*” tabirinin kullanıldığı ifade edilmiştir. TÜDES (-).

Lebiñg *bağırımı* kan kıldı közümdin kan revân kıldı

Nige hâlim yaman kıldı min andın bir sorarım bar (140-37-2)

(Dudağın bağırımı kan, gözümü kan revan eyledi. Halimi çok yaman kıldı, ondan bir soracağım var.)

Dimâĝ (< Ar.): Arapça dimâĝ, “beyin” (Ayverdi, 2010: 287; Ünlü, 2013: 297) anlamındadır.

Ni kilip tünd ü ni nâ-hoş kite-sin

Ni *dimâğ*ımnı mining huşk ite sin (323-559-2)

(Şiddetli gelip, hoşnutsuz gidersin. Benim beynimi niçin kurutursun?)

Köks (< **Tü.**): ETü. kögüz, “*vücûdun boyunla karın arasında bulunan ve kalp, akciğer gibi organları içine alan bölümü, bağır, döş, sîne*” (Ayverdi, 2010: 427) anlamlarına gelmektedir. TTSKBS’de (2007: 376) kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘kögüz-kögüs’ biçimleriyle geçtiği; Talat Tekin’e atıfta bulunularak ‘kögüz ve köküzmäk’in “göğüs zırhı” anlamlarında kullanıldığı belirtilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları; Yuyg. ‘köksü’; Az. ‘köks’; Kzk. ‘kökrek’; Trkm. ‘kükrek’; Özb. ‘kökräk’ şeklindedir. DLT’de (2021: 291) “*köküz*” şeklinde verilmiştir. TÜDES (-).

Kirgeli köksüm ara könglüm işim köymek durur

Min niçük köymey ki *köksüm* içre bardur aḡkeri (150-55-2)

(Göğsüm içine gireli gönül işim yanmaktadır. Nasıl yanmayayım ki göğüsümün içinde ateş koru var.)

Süngek (< **Tü.**): ETü. ‘sünük’; bugün TTü.’de ‘kemik’ olarak ifade edilen organ terimidir. KL’de (2010: 653) verilen bilgiye göre, kemik kelimesi ETü.’de mevcut olmayıp ATü.’de on beşinci yüzyılda itibaren görülmeye başlanmıştır. Organ terimi olarak; “*insanda ve omurgalı hayvanlarda vücûdun çatısını meydana getiren ve yumuşak kısımlara destek olan beyazımsı sert organların ortak adı*” olarak kullanılan terimdir. DLT’de (2021: 433) sünök, “kemik” anlamındadır ve “*edgü er sünöki erir atı kalır*” atasözü ile tanıklanmıştır. TTSKBS (-), TÜDES (-).

Tā ḡayāl-i ‘ārızing tüşti köngülge iy kıyaş

Boldı könglüm bir yanar ot u *süngek*lerim otun (145-46-3)

(Ey sevgili, yanaklarının hayali gönüle düştü. Gönülüm bir yanan ateş oldu, kemiklerin ise odun.)

Tiş (< **Tü.**): ETü. dîş > tiş > diş, “*üst ve alt çene kemikleri üzerinde karşılıklı sıralanmış olan ve ağza alınan şeyleri koparıp çiğnemeye yarayan sert, beyazımtırak parçalardan her biri*” (Ayverdi, 2010: 290) olan organdır. OTü.’de ‘tiş, ti;ş’

şeklindedir. Gülensoy, etimolojik izahını Talat Tekin'e atıfta bulunarak 'ti:ş', Räsänen'e atıfta bulunarak ise 'tış' şeklinde yapmıştır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm., Özb. 'ti:ş'; Az. 'diş'; Kzk. 'tis'; Çağ., Kırğ.'da 'tiş' şeklindedir (Gülensoy, 2007: 289). Eren, Çuv. 'şäl' biçiminin Türkçe 'şiş' ile birleşmesinin yanlışlığından bahseder. Eren, ayrıca Türkçe 'diş'in Moğolca 'sidün' biçimiyle birleştirilmesinin olanaksızlığını dile getirir (Eren, 1999: 115). DLT'de (2021: 482) 'tişle-, tişlen-' şeklinde geçmektedir.

Yüzi hürşîdi tişi dürridin ayru cismde

Kalmadı bir zerre yir kim tişdin efgār itmedim (146-47-3)

(Yüzü güneş, dişi inciden ayrı kalalı bedenimde bir zerre yer kalmadı.)

Yürek (< Tü.): ETü. yür-mek "hareket etmek"ten yür-ek, "*kalp; mide, karın*" (Ayverdi, 2010: 1369) anlamlarına gelmektedir. TTSKBS'de (2007: 1194) kelimenin OTü. ve ETü.'de 'yürek(g)'; Es. Kıpç. ve Çağ.'da 'yürek' biçimiyle kullanıldığı belirtilmiştir. Gülensoy, kelimenin etimolojisini KL'den farklı açıklamıştır. Gülensoy'a göre yür 'iç, öz, benlik' + (e) k şeklinde bir açıklama yapmak mümkündür. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. 'yürek'; Özb., Uyg.'da 'yüräk'; Kır. 'cürök'; Kzk. 'jürük'; Çuv. 'çëre' şeklindedir. TÜDES'de (1999: 462) kelimenin etimolojik izahı KL'deki gibidir. DLT'de (2021: 623) bu kelime için "yürek, kalp" anlamı verilmiş, "*yüreklig, er yüreklendi, yüreklenür yüreklenmek, yüreklig er*" ifadeleri ile tanıklanmıştır.

'İşk içre yaşurgan yürekim kanını veh kim

Bu seyl-i sirişkim barı 'âlemğa yayadur (169-86-5)

(Eyvah ki aşk içinde yüreğimin kanını gizleyerek, bu gözyaşımın selini bütün âleme yaymaktadır.)

1.12.3. Yüz ve Çevresi

İnsan vücuduyla ilgili adlar, bir dilin söz varlığının temel unsurlarıdır. Dil öğreniminde temel sözcükler arasında organ adları, diğer sözcüklere nazaran daha çok akılda kalıcıdır. Organ adları, Türkçenin takip edilebilen ilk kaynaklarından

itibaren kullanılagelmiştir. Yüz sözcüğü, insan vücuduyla ilgili adlar içerisinde hem tek başına kullanıldığında hem de diğer sözcük gruplarıyla kullanıldığında söz varlığı içerisinde önemlidirler (Görmüş, 2021: 46).

‘Ārız (< Ar.): Arapça ‘arız, “yanak” (Ayverdi, 2010: 65; Ünlü, 2013: 51) anlamındadır.

Tā hayāl-i ‘ārızīng tüşti köngülge iy kıyaş
Boldı könglüm bir yanar ot u süngeklerim otun (145-46-3)
(Ey sevgili, yanaklarının hayali gönüle düştü. Gönüm bir yanan ateş oldu, kemiklerin ise odun.)

Baş (< Tü.): ETü. baş, “*insan vücûdunun göz, kulak, ağız, burun gibi duyu organlarının ve beynin bulunduğu en üst, hayvan vücûdunun en ön kısmı, kafa ser*” (Ayverdi, 2010: 117) anlamlarına gelmektedir. TTSKBS’de (2007: 118) Hamilton’un baş kelimesini ‘bal’a, Ramstedt’in ise ‘balç’a dayandırdığı ifade edilmiştir. OTü. ve ETü.’de ‘baş’ şeklindedir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az., Trkm., TatK., Kırg., Alt.’da ‘baş’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 42) Kâşgarî’nin ‘baş’ı yara olarak kullanılan ‘bâş’ ile karıştırdığı, bunlara Yak. ve Trkm.’deki örnekleri göstererek Kâşgarî’nin kullanımın yanlış olduğunu ifade edilmiştir. Orhun Yazıtları’nda “Başlığıgıg yükündirmiş tizligig sökündirmiş.” (Ergin, 1989: 67) ifadesi ile geçer.

Müyesser bolmasa başımın koymaklık ayağığa
Başımın alıp iy Bâbür ayak yitkençe kitkey min (175-95-5)
(Başımı ayağına koymak mümkün olmazsa, Ey Bâbür ayağım vardıkça başımı alıp gideyim.)

Çihre (< Far.): Farsça çihre-çehre, “yüz, surat, sîmâ” (Ayverdi, 2010: 218; Ünlü, 2013: 249) anlamlarına gelmektedir.

Bu çihre-i zerdimdin uyalsang nitkey
Raḥmet nazarını maṅga salsang nitkey
Bir ‘işve bile köngül birip Bâbürga
Bir büse bile könglini alsang nitkey (235-218-1)

(Bu solmuş yüzümden utansan ne yapacağım? Rahmet bakışını bana salsan ne yapacağım? Bâbü’r’e bir cilve ile gönül verip, bir öpücük ile gönlünü alsan ne yapacağım?)

Dudağ (< Tü.): KL’de (2010: 307) kelimenin kökünün belli olmadığı, Kıp. ‘tudak’ şeklinde olduğu, totak – todak < tōdak şeklinde bir değişim geçirerek günümüze ‘dudak’ şekli ile geldiği belirtilmiştir. Organ terimi olarak ise; “ağzın yüze göre daha kırmızı renkteki dolgun ve etlice alt ve üst iki kenarından her biri” olan uzuvdur. TTSKBS’de (2007: 336) Doerfer’e atıfta bulunularak en eskicil biçimi ‘tōdak’ olarak verilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlardan bazıları: Trkm. ‘dōdak’; Az. ‘dodag’; Çağ. ‘dudag’ Yuyg. ‘totak’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 122) eski ve yeni diyalektlerde ‘dudak’ olarak ‘erin’ adının kullanıldığı, OTü. ve ETü.’de de ‘erin’ biçiminin kullanıldığı, TTü.’de ise bunun yerini ‘dudak’ın aldığı ifade edilmiştir.

Min dimes min ki *dudağ*nı öpey

Ger ilig birse ayağnı öpey (209-130-11)

(Dudağını öpeyim diye söylemem, eğer el verse ayağını öpeyim.)

Ğabğab (< Ar.): Arapça ğabğab, “çenenin alt kısmı, çene altındaki ikinci gerdan” (Ayverdi, 2010: 396; Ünlü, 2013: 377) anlamlarına gelmektedir.

Geh ilgime *ğabğab*ıngnı alsam

Geh ağzıma ol lebiğnı alsam (194-126-20)

(Elime bazen çenenin altını alsam, bazen ağzıma o dudağını alsam.)

Ĥad (< Ar.): Arapça ĥadd, “yanak” (Ayverdi, 2010: 454; Pala, 1989: 192; Ünlü, 2013: 421) anlamındadır.

Ĥatı benefşe *ĥadi* lāle zūlfı reyĥāndur

Bahār-ı ĥüsnde yüzi ‘aceb gülistāndur (131-23-1)

(Yüzündeki çizgiler menekşe yanağı lale saçları reyhandır. Güzellik baharında yüzü gül bahçesidir.)

İng (< Tü.): ETü. “*yanak*” anlamındadır (Ünlü, 2013: 527; Yücel, 1995: 376). TTSKBS (-), TÜDES (-).

İngi mingi ay u dağı yüzi sözi gül ü mül

Ḳadi revān u teni cān u irni mercāndur (131-23-2)

(Yanağı ve benizi ay; üstelik yüzü gül, sözü şarap. Boyu su, teni can ve dudağı mercandır.)

İrn (< Tü.): ETü. ir(i)n, “*dudak*” anlamındadır (Ünlü, 2013: 535; Yücel, 1995: 377). TÜDES’de (1999: 122) bu kelimenin ETü.’den başlayarak eski ve yeni diyalektlerde sıkça kullanıldığı, TTü.’de bunun yerini ‘dudak’ın aldığı belirtilmiştir.

İngi mingi ay u dağı yüzi sözi gül ü mül

Ḳadi revān u teni cān u irni mercāndur (131-23-2)

(Yanağı benizi ay; yüzü, sözü gül ve şarap. Boyu su, teni can, dudağı mercandır.)

İzar (< Ar.): Arapça ‘izār, “*yanak*” (Ayverdi, 2010: 591; Ünlü, 2013: 552) anlamındadır.

Ḥattīng ara ‘izarīng sebze içinde lāle

Ol çeşm-i pür-ḥumarīng lāle dağı gazāle (135-30-1)

(Yanağın yüzünde çimenlik içindeki lale gibidir. O süzgün gözlerin lale aynı zamamda geyiğin bakışları gibidir.)

Kaş (< Tü.): ETü. kaş, “*gözlerin üzerinde kavisli bir çizgi meydana getirecek biçimde yer alan kısa kıllar*” (Ayverdi, 2010: 636) anlamındadır. Gülensoy, kelimenin OTü.’de ‘kâş’ şeklinde geçtiğini, Räsänen’e atıfta bulunarak kelimenin eski biçiminin ‘kāl’ olabileceğini ifade eder. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. ‘gāş’; Tar., Yuyg.’da ‘kaş’ şeklindedir (Gülensoy, 2007: 473). DLT’de (2021: 233) kâş “göz kaşı” anlamı verilmiştir. TÜDES (-).

Ol ki taḳdīr ḥatīn itti sevād

İyledi aḳ u ḳaranı irşād

Peyveste ḳaşını māṅa çıtıp

Kirpik okını m̃nga iltitip (315-554-2)

(O ki kader mektubunu karaladı. Daima kaşını çatıp, kirpik okunu bana göndererek akı ve karayı gösterdi.)

Kirpik (< Tü.): ETü. kirpi+k, “göz kapağının kenarlarında sıralanmış olan kıllar ve bunlardan her biri” (Ayverdi, 2010: 683) anlamlarına gelmektedir. TTSKBS’de (2007: 527) kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘kirpik- kirpük’ olarak geçtiği, kelimenin kökünün ‘kirp-’ olabileceği ve +k küçülme eki ile “kirp-i (ü)k” şeklini aldığı ifade edilmiştir. Gülensoy, ‘kirpi ile kirpik’ sözcüğü arasındaki benzerlik ilişkisinin, iki kelimenin de kıl, diken anlamlarının bulunmasından kaynaklandığını belirtir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az., Bşk., Kzk., Kırg., Trkm., Uyg.’da ‘kirpik’; TatK. ‘kirtik’ şeklindedir. DLT’de (2021: 227) “*kirpüklen- anın kōzi kirpiklendi, kirpiklenür kirpiklenmek*” şeklinde tanıklanmıştır. TÜDES (-)

Ol ki taqd̃r haṭın itti sevād

İyledi aḡ u ḡaramı irşād

Peyveste kaşını m̃nga çatıp

Kirpik okını m̃nga iltitip (315-554-2)

(O ki kader mektubunu karaladı. Daima kaşını çatıp, kirpik okunu bana göndererek akı ve karayı gösterdi.)

Leb (< Far.): Farsça leb, “*dudak*” (Ayverdi, 2010: 738; Pala, 1989: 2; Ünlü, 2013: 695) anlamındadır.

Sorup ḡamımnı ta‘accüp kılıp *lebin* tişler

Ni hoş turur m̃nga irnini tişleben soruşı (181-107-3)

(Kederimi sorup hayret ederek dudaklarını dişler. Bana ne hoştur dudaklarını dişleyerek soruşu.)

Müjgān (< Far.): Farsça muje, “*kirpik*”in çoğul şekli mujegān > mujgān, “kirpikler, kirpik” (Ayverdi, 2010: 872; Pala, 1989: 352; Ünlü, 2013: 793) anlamlarına gelmektedir.

‘İşkıda cānnı melāmet okığa kılmaṅ hedef

Kaşınıṅ yasını közleṅ tır-i müjgānın körüṅ (155-61-4)

(Aşkında canı rüsvalık okuna hedef kılmayın. Kaşının yayını gözleyin, kirpiklerinin okunu gözleyin.)

Saç (< Tü.): ETü. saç, “*başı kaplayan kıllar*” (Ayverdi, 2010: 1040) anlamındadır. TTSKBS’de (2007: 709) kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘saç’; Çağ.’da ‘saç’; EAT’de ‘saç’ biçimleriyle geçtiğini ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Özb. ‘sâç’; Kzk. ‘şas’; Kırg., Uyg.’da ‘çaç’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 348) diyalektlerde benzeşme yoluyla saç > çaç gibi bazı biçimlerin ortaya çıktığı ifade edilmiştir. DLT’de (2021: 389) “*saç, saçlan-, saçlaş-, saçlıḡ*” şeklinde tanıklanmıştır.

Saçınıṅ şikestide bardur şikeste köṅgüller

Köṅgüller açılur açılsa ol kara saçınıṅ (123-10-4)

(Saçının kırıklarında kırılmış gönüller vardır. O kara saçın açılrsa gönüller açılır.)

Yüz (< Tü.): ETü. yüz, “*başın üzerinde alın, kaş, göz, burun, yanaklar, ağız ve çene bulunan ön kısmı, surat, çehre*” (Ayverdi, 2010: 1371) anlamlarına gelmektedir. TTSKBS’de (2007: 1197) ETü. ve OTü.’de ‘yüz’, Uyg.’da ‘yüz’ şeklinde geçtiği belirtilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları; Özb., TatK., Trkm.’de ‘yüz’; Kzk. ‘jüz’; Kırg. ‘cüz’ şeklindedir. DLT’de (2021: 623) “*yüzke kōrme erdem tile*” atasözü ile tanıklanmıştır. TÜDES (-).

Gehī gül dik yüzini ol şeker sözlükniṅ islesem

Gehī şekker kibi ol yüzi gülniṅ la‘lidin tatsam (152-57-2)

(O şeker sözlünün, ara ara o gül yüzünü koklasam. Bazen de o yüzü şeker gibi [olan] gülün, dudaklarının tatsam.)

Zekān (< Ar): Arapça zenah, “*çene, zenah, zenahdan*” (Ayverdi, 2010: 1382; Pala, 1989: 502; Ünlü, 2013: 1275) anlamlarına gelmektedir.

Ol perī ‘ışkıda Bābūr köṅglüm andaḡ tilbedür

Kim saçı zencīridür çāh-ı zekān zindānidur (144-44-6)

(Bâbü o perinin aşkında gönlüm öylece delidir. Saçının zinciri ki çene çukuru zindanıdır.)

1.12.4. Duyu Organları

Āğz (< Tü.): ETü.’den bu yana kullanılmaktadır. Organ terimi olarak; “*hayvan ve insanda yüzün ön aşağı kısmında yer alan, yemeye, içmeye nefes alıp vermeye, ses çıkarmaya, konuşmaya yarayan ve sindirim borusunun giriş deliği olan boşluk*” dur (Ayverdi, 2010: 18).). TTSKBS’de (2007: 55) kelimenin OTü.’de ‘ağız’, Uyg.’da ‘āgaz-āğiz’ olarak geçtiği belirtilir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. ‘ağız’; Kzk. ‘awız’; TatK. ‘aus’; Kırg.’da ‘ooz’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 5) Clauson’un ağızdaki –z’yi bir ending olarak değerlendirdiği; Brockelmann’ın ise –z’yi ikili organların adlarında kullanılan bir formans olarak değerlendirdiği ve göz, omuz, diz gibi kelimeleri tanık olarak gösterdiği ifade edilmiştir. DLT’de (2021: 68) “*ağız, ağızla-*” örnekleri verilmiştir.

Geh ağzımğa tilingni alsam

Geh ağzıngğa tilimni salsam (194-126-22)

(Bazen dilini ağzıma alsam bazen de ağzına dilimi salsam.)

Kulak /Kulağ (< Tü.): ETü. kulgak- kulkak < *kul-mak “işitmek”, “*başın iki yanında bulunan işitme organı; bu organın sesleri toplayan, dıştan görünen kısmı*” (Ayverdi, 2010: 709) olan organ terimidir. TTSKBS’de (2007: 565) kelimenin OTü. ve ETü.’de ‘kulak- kulhak- kulkağ’; Çağ.’da kulgak-kulağ’ şeklinde geçtiği ifade edilmiştir. Gülensoy, kelimenin kökünü kul- ‘işitmek’ fiiline götürür. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Kzk., Kırg., Uyg.’da ‘kulak’; Bşk., TatK. ‘kolak’; Az. ‘gulağ’; Trkm. ‘gulak’ şeklindedir. TÜDES’de (1999, 264) bazı araştırmacıların kelimenin Türkçe kul- “işitmek” kökünden geldiğini ispatlamak için Fin-Ugor dillerinde kullanılan biçimleri tanık olarak gösterdikleri ifade edilmiştir. DLT’de (2021: 306) kelimenin bazılarınca ‘*kulhak*’, bazılarınca ise ‘*kulkağ*’ olarak kullanıldığı, doğru olanın ise ilk biçimin olduğu belirtilmiştir.

Hakdın andak *kulak* u til yitkey

Andın işitkey anğa ‘arz itkey (107-4-88)

(Allah’tan öyle kulak ve dil ulaşacak. Ondan işit ve ondan iste.)

Gāhī *kuḷaḡıng* tolgādı geh yüzünge kildi

Zülfünḡni yığıştur ki besī boldı perīṣān (173-93-4)

(Kulağını doladı ve yüzüne geldi. Zülfünü topladı ki tamamı perişan oldu.)

Köz (< Tü.): ETü. köz < kö-z, “*insanda ve hayvanda görme organı*”dır (Ayverdi, 2010: 434). TTSKBS’de (2007: 389) kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘köz’ şeklinde geçtiği ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Yak. ‘kös’; Çuv. ‘kús’; Bşk.’da ‘küz’ şeklindedir. Orhun Yazıtları’nda “*Körür közüm körmez teg, bilir bilgim bilmez teg boldı.*” (Ergin, 1989: 75) ifadesi ile tanıklanmıştır. DLT’de (2021: 303) köz “göz” olarak verilmiştir. TÜDES (-).

İy gül mini zār itme ki ḡüsünḡ çemenide

Közni yumup açkunça bu gülzār tapılmas (134-27-4)

(Ey gül, güzelliğinin bahçesinde beni ağlatma. Gözünü kapayıp açınca bu gül bahçesi bulunmaz.)

Til (< Tü.): ETü. tıl > til > dil, “*ağız boşluğu içersinde yer alan, tat duymaya, besinleri ağız içinde evirip çevirmeye, yutmaya ve sesleri çıkarmaya yarayan etli, uzun ve hareketli organ*”dır (Ayverdi, 2010: 283). TTSKBS’de (2007: 284) kelimenin OTü.’de ‘tıl’ biçimiyle kullanıldığı, DLT’de ‘til’ şeklinde yer aldığı ifade edilmiştir. Gülensoy, kelimenin etimolojisini ti- ‘demek’ fiiline +l fiye. getirilmesi ile ‘til’ şeklinde açıklar. DLT’deki tıl ‘organ’ı til ise ‘söz’ü anlatmaktadır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Çağ., Özb., Kzk.’da ‘til’; Yak. ‘tıl’; Trkm., Az.’de ‘dil’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 112) Brockelmann’a atıfta bulunularak kelime ti- ‘demek’ fiiline dayandırılmıştır.

Geh ağzımğa *tilingni* alsam

Geh ağzıngğa *tilimni* salsam (194-126-22)

(Bazen dilini ağızıma alsam bazen de ağızına dilimi salsam.)

1.12.5. El, Ayak ve Sırt Çevresi

Ayağ (< Tü.): ETü. adak, “*vücutun, baştan ayak bileği ile ayrılan ve yere basıp durmayı, yürümeyi sağlayan kısmı, kadem*” (Ayverdi, 2010: 88) anlamlarına gelmektedir. TTSKBS’de (2007: 92) kelimenin Türkçenin tarihî seyri içindeki değişimi ayak < adak < adak < azak şeklinde verilmiştir. Uyg.’da ‘yadak’ biçimi ile de geçmektedir. An. ağıl.’nda, ‘ayağ, ayah’ şekillerinin yanı sıra dokuz farklı şekli daha bulunmaktadır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Çağ. ‘ayag’; Az. ‘ayah’, Yak. ‘atah’ şeklindedir. TÜDES’de (1989: 26) kelimenin yaygın bir görüşe göre Türkçe at- (*ad-) kökünden geldiği + -(a)k ile ‘adak’ olduğu ifade edilmiştir. Eren, Poppe’nin Türkçe ‘ayak’ ve Moğolca ‘ayağ’ı Korece ‘padak’ biçimiyle birleştirdiğini, Clauson’un ise ‘adak’ kökü üzerinde durmadığını ekler. DLT’de (2021: 64) “*adağ, adağla-, adağlan-, adağlıg, adağlık*” örnekleri verilmiştir.

Min niçe cefâ vü cevrunge şabr itey

Bir zerre vefâ vü mihr yok sinde nitey

Çün başım ayağingğa koyarğa yaramas

Başımını alıp ayak yitkençe kitey (214-134-2)

(Hangi eziyetine ve cefana sabır edeyim? Sende bir zerre bile sevgi ve dostluk yok ne yapayım? Çünkü başım ayağına koymaya yaramaz. Ayağım vardıkça başımı alıp gideyim.)

Barmağ (< Tü.): KL’de (2010: 978) parmak kelimesinin on üçüncü yüzyıldan itibaren ‘barmak’ olarak kullanıldığı, ETü.’de parmağa ‘eñek’ denildiği ifade edilmiştir. Organ terimi olarak ise; “*insanın ve bazı hayvanların el ve ayaklarının son bölümünü oluşturan eklemli uzantılardan her biri; bu uzantının elde bulunana, el parmağı*” anlamlarına gelmektedir. TTSKBS’de (2007: 686) Räsänen’e atıfta bulunularak kelimenin kökü ‘bar’ olarak verilmiştir. ETü.’de ‘ernek’, OTü.’de ise ‘ernek’ şeklindedir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az. ‘barmag’; Bşk., Kzk., TatK., Trkm., Kırg.’da ‘barmak’; Tel.’de ‘parmak’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 325) ETü.’deki ‘ernek’ biçimin Hak. ve Tuv.’da ‘erkek’ olarak saklandığı, daha sonra eski ve yeni diyalektlerde bu biçimin yerini ‘parmak’ın aldığını ifade edilmiştir. DLT’de (2021: 179) ‘ernek’, “*Bēş ernek tüz ermes.*” atasözü ile tanıklanmıştır.

Dest birmes vařl u kilmes yār u rařm itmes ni sūd

Barmağım boğzumğa iltip barmağım yalbarmagım (183-110-4)

(El vermez, kavuşması imkânsız, sevgili acımaz ise çaresi nedir? Barmağımı boğazıma itip parmağımı yalvarmaktayım.)

Bil (< **Tü.**): ETü. bil, “*insan vücudun orta kısmında göğüsle karın arasında hafifçe darlaşmış olan yer; bu yerin sırtın altındaki kısmı*”dır (Ayverdi, 2010: 129). TTSKBS’de (2007: 127) ‘bel’in “kalça ile karın arasında” bir yer olduğu ifade edilmiş, lâkin detaylı bir izahta bulunulmamıştır. DLT’de (2021: 114) bēl, “*anı bēlinde tut; ol anar ança aş bērdi bēl kıldı*” örnekleri ile tanıklanmıştır. TÜDES(-)

Saçın̄g bil̄ingçe vü bil̄ing dağı saçın̄g kibi nāzük

Leṭāfet içre yok farkı bu ikkinin̄g ser-i müyī (178-102-3)

(Saçın belin gibi ve belin dahi saçın gibi nazik. Güzellik içinde bu ikisinin başının kılından farkı yok.)

Boğz (< **Tü.**): KL’de (2010: 158) kelime etimolojil izahı ETü. boğuz < boğ-u-z şeklinde yapılmış, Arapça, Farsça, Balkan ve Kafkas dillerine de geçtiği ifade edilmiştir. Organ terimi olarak ise; “*ağız boşluğundan sonra yiyeceklerin geçtiği, ağızla gırtlak arasındaki dar kısım; bu kısmın dış tarafı, boynun önü*” anlamı verilmiştir. TTSKBS’de (2007: 156) kelimenin Uyg.’da ‘boğuz’, OTü.’de ise ‘boğaz-boğ(u)z’ olarak geçtiği belirtilmiştir. An. ağıl.’nda, ‘*boğas, boğoz, buaz, buğaz*’ şeklinde kullanılmaktadır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az., Trkm.’de ‘boğaz’; TatK. ‘boğaz’; Kzk. ‘buğaz’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 569) kelimenin ‘boğ-’ kökünden geldiği belirtmiş, etimolojik izahı bazı yabancı araştırmacılardan hareketle boğ- + - (u,a) z şeklinde yapılmıştır. Eren, ayrıca Doerfer’in kelimenin ‘boğ-’ kökünden gelmediği ve Clauson’da ‘boğaz’ın Türk diyalektlerinde ‘gebe, yüklü’ anlamlarına geldiği ile ilgili görüşleri de ekler.

Boynuma zencīr-i ğam yā boğzuma tīğ-ı sitem

Her ni kilse ‘ışk yolıda turup min tilmirüp (152-56-7)

(Boynumda gam zinciri yahut boğazıma sitem kılıcı asılmıştır. Aşk yolunda başıma her ne gelse ben durup ümitle bakarım.)

Boyn (< Tü.): ETü. boyun, “*vücudun omuzlarla baş arasında kalan ve başı bedene bağlayan kısmı*”dır (Ayverdi, 2010: 164). TTSKBS’de (2007: 164) kelimenin OTü.’de boyun-“boyın” olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az., Trkm.’de ‘boyun’; Kır. ‘moyun’; Kzk. ‘moyın’; TatK., Bşk.’da ‘muyın’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 59) kelimenin ‘boy-’ kökünden geldiği, +ın eki ile birlikte ETü.’den başlamak üzere ‘boyın’ şekliyle kullanıldığı ifade edilmiştir. Eren’in, verdiği bilgiye göre Doerfer –n ekinin ‘burun, taban, bıkın, karın, erin, alın, yelin’ gibi bazı organ adları yapımında kullanıldığını ifade etmiştir. DLT’de (2021: 126) ‘boyın’, insanın boynu ve ‘kılıç boynı’, ‘biçek boynı’ gibi yan anlamları ile verilmiştir.

Boynuma zencîr-i gam yâ boğzuma tîğ-ı sitem
Her ni kilse ‘ışk yolıda turup min tilmirüp (152-56-7)
(Boynumda gam zinciri yahut boğazıma sitem kılıcı asılmıştır. Aşk yolunda başıma her ne gelse ben durup ümitle bakarım.)

İl / İlig (< Tü.): ETü. elig, “*kolun, bilek mafsalından itibaren avuç ve parmakları içine alan ve iş görmeye, tutmaya yarayan kısmı*”dır (Ayverdi, 2010: 332). TTSKBS’de (2007: 226) kelimenin ETü.’de ‘elig, elg’; OTü.’de ise ‘elig’ biçiminde geçtiği ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az. ‘äl’; Trkm. ‘el’; Kzk., Kırğ.’da ‘kol’; Bşk., TatK.’da ‘kul’ şeklindedir. Orhun Yazıtları’nda “Oñ Totok yurçun yaraklıg eligin tutdı.” (Ergin, 1989: 72) ifadesi ile geçmektedir. DLT’de, Oğuzların sağ el anlamında “oñ elig” dediği, sol el anlamında ise “söl elig” dediği belirtilmiştir (Kaçalın ve Ölmez, 2021: 173). TÜDES (-).

Yana mü’min işide yârlık it
İl ü til birle meded-kârlık it (101-4-25)
(Yine müslümanlık işlerinde dostça davran, elinle ve dilinle yardımcı olmaya çalış.)

İgn (< Tü.): TTü’de ‘omuz’ olarak geçen “*kol ile omuzun birleştiği yer*” anlamına gelen organ terimidir. KL’de (2010: 949) Yunanca ‘ômos’un sadece TTü.’de yer aldığı, XVI. yüzyıldan itibaren ‘çigin’ ile birlikte kullanıldığı fakat ‘çigin’in daha sonra unutulduğu ifade edilmiştir. TÜDES’de (1999: 307) ‘omuz’un Trkm.’de ‘egin’

olarak geçtiği ifade edilmiştir. TTSKBS’de (2007: 624) ‘omuz’un Kırg.’da ‘iyin’ olarak geçtiğini ifade edilmiştir.

Küyüñğ tarafı kim irür uçmağ iy hūr

İgnimge kanat yasatıp uçmağ tilerem (307-525)

(Ey huri [senin] mahallenin tarafı ki cennettir. Omzuma kanat yaptırıp orada uçmayı diliyorum.)

Kaçar (< Tü.): Kaçar “*bel, belin altı*” (Ünlü, 2013: 559) anlamındadır.

Bā- şafā ārıznıñ ni dil-keştür

Bī-nihāyet kaçarlarnıñ hoştur (275-379)

(Safalı yanağın ne gönül çekicidir. Uzayıp giden belin ne hoştur.)

Kağem (< Ar.): Arapça kağem, “*ayak*” (Ayverdi, 2010: 599; Ünlü, 2013: 561) anlamındadır.

Hoş ol ki yana mübārek yüzüñgni körgey min

Yüzüm bile kađemniñ gerdini süpürgey min (188-120-1)

(Ne mutlu ki yine mübarek yüzünü göreceğim. Yüzüm ile ayağının tozunu süpüreceğim.)

Kol (< Tü.): KL’de (2010: 687) kelimenin ETü.’den beri kullanıldığı belirtilmiştir. Kol, “*insanın omuzdan parmak uçlarına kadar olan organı*”dır. TTSKBS’de (2007: 533) DLT’ye atıfta bulunularak OTü.’de ‘kol’, ETü.’de ise ‘kool’ olarak geçtiği ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az., Trkm.’de ‘gol’; Kzk., Kırg., Özb., Uyg.’da ise ‘kol’ şeklindedir. TÜDES (-).

Boynuñğga kolum hamāyil itsem

Servinñni özümge māyil itsem (194-126-19)

(Kolumu boynuna dolasam, boyunu kendime çeksem.)

1.13. Tıp Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

XV. yüzyıldan itibaren başlamak üzere Anadolu’da Türkçe tıp kitaplarının yazıldığı bilinmektedir. Bu eserlerden bazıları telif bazıları ise çeviridir. Bu eserler; besin adları, iklim koşulları, genel sağlık alanı, hastalık adları, organ adları, bitki adları, ilaç olarak kullanılan maddeler olmak üzere zengin bir söz varlığına sahiptir. Bir kısmı ünlü hekimler tarafından yazılan bu kitaplar, XIX. yüzyıla kadar kopyalanmıştır (Önler, 1998: 157-158).

Çalışmanın bu bölümünde hastalık, hastalık adları, sağlık terimleri ile ilgili söz varlığı ve terimler ele alınmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.13.1. Hastalık

Ağrık (< Tü.): KL’de (2010: 20) ‘ağrık’ın halk ağzında “ağrı” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. TTSKBS’de (2007: 58) ağrık için “*ağrı, hastalık*” anlamı verilmiş, ETü.’de ‘ağrığ’ şeklinde geçtiği belirtilmiştir. DLT’de (2021: 69) ise ‘ağrığ’ın genel olarak “ağrı” durumunu ifade ettiği, vücudun her neresi ağrıyor ise o uzvun adıyla söylendiği ifade edilmiştir. TÜDES (-)

Közlerin̄ hicride bimār min ü baḳmay sin

Min-i *ağrık*ka meger baḳkalı perhiz ite sin (170-88-4)

(Gözlerinin ayrılığında hasta halime bakmıyorsun. Meğer ağrılı halime bakmaya imtina ediyorsun.)

Isıtma (< Tü.): KL’de yer alan bilgiye göre ısıt-mak fiil ismi ekinin kalıplaşmasıyla ısıt-ma, “ı” sesinin düşmesiyle de sıtma şeklini almıştır.

Sulak yerlerde ve bataklıklarda yaşayan sivrisikneklerin ısırmasıyla insana bulaşan, değişik aralıklarla tekrarlanan ateş nöbetleriyle kendini gösteren, dalak, karaciğer büyümesinin yanı sıra kansızlığa sebep olan, tedavi edilmezse ölüme yol açabilen mikrobik hastalık (Ayverdi, 2010: 1105).

TTSKBS’de (2007: 773) kelimenin etimolojik açıklaması ‘ısı-+t-ma’ şeklinde yapılmıştır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. ‘ısıtma’; Özb. ‘isitmā’; Az. ‘gızdırma’; Trkm. ‘gızzırma’; Nog.’da ‘kızdırma’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 367) Türk diyaleklerinde sıtmaya daha çok ‘bezgek’ adı verildiğini, bez- ‘titremek’ kökünden geldiği ifade edilmiştir. Kırg. ‘bezgek’; KKlp. ‘bezgek’ örnekleri verilmiştir. *Bâbü-r-nâme*’de⁹⁹ de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 155).

Cismimde ısıtma künde muhkem boladur

Közdin uçadur uyku çü aḥşam boladur

Her ikkelesi ḡamım bile ṣabrım dik

Bargan sayı bu artadur ol kem boladur (263-329-1)

(Vücudumda hastalık ateşi günden güne artmaktadır. Gözden uyku kaçıyor çünkü akşam oluyor. Her ikisi kederim ile sabrım gibidir.)

Haste (< Far.): Farsça ḥasten, “yaralanmak, incinmek”ten ḥaste “yaralı” anlamındadır. Tıptaki karşılığı ise “saḡlığı bozuk olan, sıhhati yerinde olmayan kimse”lerdir (Ayverdi, 2010: 478). *Bâbü-r-nâme*’de¹⁰⁰ de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 155).

Yarar bu ḥaste köṅgöl derdiḡa oḡı yarası

Meger ki her yarası yārning devāyīdür (124-11-3)

(Okunun yarası bu hasta gönlün derdine iyi gelir. Meḡer ki sevgilinin her yarası şifadır.)

Haste-Ḥāl (< Far.+Far.): Farsça ‘haste’¹⁰¹ ve ‘hāl’ ile birlikte hastalık durumunu ifade eder.

Vaṣlın ol māṅa muḥal kıılır

Hicridin mini ḥaste-ḥāl kıılır (137-33-1)

⁹⁹ yétip tüşüldi. Uşbu kün Dost Bégge muḥarriḡ ısıtma boldı. 233a/15

¹⁰⁰ Ḥaste köṅlüm çekmegen derd ü belāsı qaldı mu? (193b/6)

¹⁰¹ Haste için 11/3 numaralı beyitte verilen **haste** teriminin açıklmasına bkz.

(O bana aşkını imkânsız kılar. Ayrılığından beni hasta durumda bırakır.)

Hastelîğ (< Far.+Tü.): Farsça ‘haste’¹⁰² ve Türkçe iiye. +lîğ ile “hastalık” şeklini almıştır.

Közünġdin irür nezare kı l *hastelîğim*

Kaşınġdın irür ġam bile peyvestelîğim

Başımın alıp kitkey idim yüz kıtla

Bolmasa idi saçınġġa dil-bestelîğim (242-247-1)

(Hastalığıma sebep gözüni gamıma sebep ise kaşlarındandır. Saçına gönül bağlamışlığım olmasa, başımı alıp yüz defa gidecektim.)

1.13.2. Tedavi ve İlaçlar

İlâc (< Ar.): Arapça ‘ilâc, “bir hastalığı, bir yarayı iyi etmek üzere içilmek, herhangi bir yolla vücûda verilmek veya dışarıdan sürülmek suretiyle kullanılan maddelere verilen isim, em” (Ayverdi, 2010: 551) anlamlarına gelmektedir.

Derdinġ olsa *ilâcnı* niteyin

Sinsiszin taht u tâcnı niteyin (288-428)

(Derdin olsa ilacını ne yapayım? Sen olmadan taht ve tacı ne yapayım?)

Merhem (< Ar.): Arapça merhem, “içinde gerekli etkili maddeler bulunan, yumuşak ve koyu kıvamda, yağlı ve yağsız, deri üzerine sürülerek kullanılan ilaçların ortak adı” dır (Ayverdi, 2010: 801). *Bâbüir-nâme*’de¹⁰³ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 79).

Köngülñi ‘ışk buzdu ni asıġ pend ü naşîhattın

Mining mecrûh könglümge yaraşmas uşbu *merhemler* (129-20-6)

(Gönlünü aşk bozdu bu nasihatlar ve öğütler faydası var mıdır? Benim yaralı gönlüme bu merhemler çare olmaz.)

¹⁰² Haste için 11/3 numaralı beyitte verilen **haste** teriminin açıklmasına bkz.

¹⁰³ muâlaca kıılır édi. Bazı cerâhatqa merhem dék dârü qoyar édi. (109a/2)

Mu‘ālece (< Ar.): Arapça ‘alc, “tedâvide üstün gelmek”ten mu‘ālece, “*bir hastalığa karşı tedâvi uygulama, ilâç verme, ilâç kullanma*” (Ayverdi, 2010: 834) anlamlarına gelmektedir.

Derdim körüp *mu‘ālecede* zāyi‘ itme ‘ömr

Kim cānda derd-i ‘ışk durur bī-devā maṅga (131-22-5)

(Ey tabip derdimi görüp tedavi uygulamakla ömrünü boşa harcama. Canda aşk derdi vardır, bana şifa yoktur.)

Timür Habbı (< Tü.+Ar.): Türkçe temür > demür > demir ve Arapça ‘habb’ ile birlikte “demir hapi” anlamındadır. TTSKBS’de (2007: 276) ‘demir’ kelimesinin ETü. ve OTü.’de ‘temür’ olarak geçtiği hatta Sümercede ‘tibira’ olarak da yer aldığı ifade edilmiştir. Kırg. ‘temir’; Yuyg. ‘tömür’; Moğolcada ‘temir’ şeklindedir. TÜDES (-). Bir tıp terimi olarak hap; “*kolayca yutulabilmesi için ufak yuvarlaklar hâline getirilmiş ilaç*”dır (Ayverdi, 2010: 470).

Bilge sin kim bu *timür habbı* imes

Fi’l- ḥaḳıḳa özini sivdi vü bes (105-4-64)

(Bilesin ki bu demir hapi değildir. Gerçekten kendini çok sevdi.)

Tiryāk (< Ar.): KL’deki (2010: 1259) etimolojik açıklaması, Arapça tiryāk <Farsça tiryāk < Yunanca olarak yapılmıştır. Tıp terimi olarak; “*hayvanî, nebatî, ve madenî maddelerin karışımından meydana gelen, sancıya, öksürüğe, yılan ve akrep sokmasına, bazı hastalıklara ve zehirlenmeye karşı kullanılan afyonlu mâcun, panzehir, antidot*” anlamlarındadır.

‘İşk ile meydin köngülñi tıymağñg ni sūd kim

Derd nef’idür niçük kim zehr *tiryāḳı* durur (170-87-5)

(Gönlü aşk ve şaraptan vazgeçirmeye çare var mı? Derde faydadır, ilacı zehrinin içerisinde.)

1.13.3. Yaralar ve Tedavide Kullanılan Aletler

Cerāhat (< Ar.): Arapça cerḥ, “yaralanmak”tan cirāḥā “yara”nın Türkçeye geçmiş şekli cerāḥat, “*kanın damar dışına sızmasıyla vücut dokularında meydana gelen, akıyvarların hâkim olduğu donuk renkli birikinti, irin, yangı*”dır (Ayverdi, 2010: 191). *Bâbü-r-nâme*’de¹⁰⁴ de geçmektedir (Kara, 2022: 48).

Mihnet-i hicrân ki andın çāk çāk irdi köngül

Boldı rāḥatka mübeddel ol *cerāhat* kalmadı (185-144-3)

(Ayrılığın mihnetinden gönül parça parça olduğu için gönülde hiç yara kalmadı.)

Dāğ (< Far.): Farsça dāg, “*tedâvi için vücutta kızgın bir demirle oluşturulan yanık*” (Ayverdi, 2010: 246; Ünlü, 2013: 268) anlamındadır.

Tenimga niçe kim nezzāre kılsaṅ *dāğ* körgey sin

Köngülde her niçe kim istesēṅ āzār tapkay sin (177-100-2)

(Tenime bir bakış atsan nice yara göreceksin. Gönülden her ne istesen azar bulacaksın.)

Nişter (< Far.): Farsça nişter > nişter’den neşter, “*cerrahların kesmek ve yarmak için kullanıkları keskin ve sivri uçlu ufak bıçak, bisturi*” (Ayverdi, 2010: 927) anlamlarına gelmektedir. *Bâbü-r-nâme*’de¹⁰⁵ de geçmektedir (Atam, 2021: 198).

İy kim yaralığ cismime merhem sin sin

Mecrūḥ köngülge *nişterim* hem sin sin

Geh şād u gehi ğamin isem ayb itme

Kim bāis-i şād-manlıg u ğam sin sin (221-161-1)

(Yaralı gönlüme ve bedenime hem merhemim hem de neşterim sensin. Bazen mutlu bazen de kederli isem çok görme mutluluğumun da kederimin de sebebi sensin.)

¹⁰⁴ Piyāg’dın köçken eyyāmda vücūdumda able cerāḥati peydā bolup édi. (364a/10)

¹⁰⁵ Neşter saldılar bu maraz üçün müşhil hem içtim. (162a/10)

Rîş (< **Far.**): Farsça rîş, “yara” (Ayverdi, 2010: 1028; Ünlü, 2013: 992) anlamındadır.

Eger nûşî bir bolsa yüz nîşî bar

Eger merhemi bir tümen rîşî bar (320-558-25)

(Şayet eğlencesi bir olsa da yüz zehiri var. Şayet merhemi bir [tane] yarası ise binden fazla var.)

Yaralığ (< **Tü.**): ‘Yara’ ve iye. +lîğ ile yaralığ. KL’de (2010: 1336) kelimenin kökünün kesin olarak bilinmediği, yar-mak fiilinden geldiğine dair görüşlerin olduğu lâkin bunun da şüpheli olduğu belirtilmiştir. Tıp literatüründeki terim anlamı; “*bir dış etkiyle, bir hastalık veya ârıza sebebiyle vücutta meydana gelen kesik, yarık veya çıban*” şeklindedir. TTSKBS’de (2007: 1069) bu kelime OTü. yarağ ‘yarık, gedik’ ile ilişkilendirilmiş, batı grubu Türk dillerinde –ğ’nin düştüğü ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az., Bşk., TatK, Trkm., Uyg.’da ‘yara’; Özb. ‘yärä’; Kırg. ‘cara’ şeklindedir. *Bâbü- nâme*’de¹⁰⁶ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 79). TÜDES (-).

İy kim *yaralığ* cismime merhem sin sin

Mecrûh köngülge nişterim hem sin sin

Geh şād u gehi ğamin isem ayb itme

Kim bâis-i şād-manlîğ u ğam sin sin (221-161-1)

(Yaralı gönlüme ve bedenime hem merhemim hem de neşterim sensin. Bazen mutlu bazen de kederli isem çok görme mutluluğumun da kederimin de sebebi sensin.)

Zahm (< **Far.**): Farsça zahm, “yara” (Ayverdi, 2010: 1375; Ünlü, 2013: 1269) anlamındadır. *Bâbü- nâme*’de¹⁰⁷ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 79).

Oķı *zahm*ını körüp her yan tenimde il digey

Kim bu kûh-ı derdning ol lâle-i nu’mânıdur (144- 4-3)

¹⁰⁶ bir târî késilmedi, başımğa haylî yara boldı. Qılıçnı baldağlamaydur. (107b/2)

¹⁰⁷ Üç dört künden soñ uşol zahm bile oq bardı. (65b/12)

(Okunun yarasını tenimin her yerinde görenler diyecek ki bu dert dağının kan kırmızısı olan lalesidir.)

1.13.4. Vücut Sağlığı

Tinç (< Tü.): ETü. tinç < tın-mak “dinmek, dinlenmek”, “*gücü kuvveti yerinde, sağlam, zinde*” (Ayverdi, 2010: 287) anlamlarındadır. TTSKBS’de (2007: 285) bu kelimenin ETü.’de ‘tünç’ OTü.’de ise ‘tinç’ olarak geçtiği ifade edilmiştir. Kelime ETü. < tîn ‘zinde, diri, canlı’ ile ilişkilendirilmektedir. TÜDES (-).

Cânığa yitişti tüz ü tağ birle köngül
Derdini tüketmes aytnağ birle köngül
Gurbette ayak birle beden tınmas lîk
Yüz şükr ki *tinç*dür kulağ birle köngül (256-303-2)
(Dağ ve düzü aşarak gönül sevgiliye erişti. Gönül derdi anlatmak ile bitmez. Lâkin gurbette ayak ile beden dinlenmez. Yüz şükür ki kulak ile gönül dinçtir.)

Za‘ ĩf (< Ar.): Arapça zā‘ ĩf, beden “*güçsüz, kuvvetsiz*” (Ayverdi, 2010: 1375; Ünlü, 2013: 1270) olma durumunu ifade eder.

Hicrân gamıdın za‘ ĩf cānım soldı
Gurbet elemi birle içim kan toldı
Yüz şükr ki munça yılgı gam birle elem
Râhat bile ‘işretka mübeddel boldı (258-308-1)
(Ayrılık kederinden kuvvetsiz bedenim bitkin düştü. Gurbet elemi ile içim kan doldu. Yüz şükür ki bunca yıl ki gam ile elem yerini rahata ve eğlenceye bıraktı.)

Zinde (< Far.): Farsça zinde, “*gücü kuvveti yerinde, sağlam, dinç*” (Ayverdi, 2010: 1390; Ünlü, 2013: 1281) anlamlarına gelmektedir.

Vaşl ile fersüde cismim *zinde* kıl
Luţf ile Bâbüri baştın bende kıl (202-128-33)
(Vasılınla yıpranmış bedenimi diri kıl. Bâbü’ü, lütfunla baştan ayağa köle kıl.)

1.14. Psikoloji Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Eski çağlardan beri felsefenin içinde yer alan psikoloji, köklü bir geçmişe sahiptir. Modern Psikoloji'nin ortaya çıkışı 19. yüzyılın sonlarına denk gelmektedir. Modern Psikoloji'den önce İslam dünyasında psikoloji “ilm’ün- nefis” olarak ifade edilmiştir (Belen, 2019: 66).

Çalışmanın bu bölümünde Dîvân’daki; akıl sağlığı, kaygı ve yalnızlık durumları ile ilgili söz varlığı ve terimler ele alınmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.14.1. Akıl Sağlığı

Budalā (< Ar.): Arapça bedīl, “değişmiş olan, karşılık”ın çoğul şekli budelā’daya dayanmaktadır. Budala, “*aklının azlığından dolayı yeterince düşüneyemeyen ve akıllıca hareket edemeyen (kimse), aptal, ahmak, bön, alık*” (Ayverdi, 2010: 169) kimseler için kullanılan bir tabirdir.

İy gayr hâzer kılğıl elbette rekâbettin
Kılmas saṅga bu hırfe al dağı başıṅnı kit
Bâbü *budalâyî*dür berhem-zede bilgey sin
Ayar atını bi-şek bu sözni barın fikr it (278-388-2)
(Ey yabancı, çekişmeden el etek çek. Bu meslek sana göre değil, başını al git. Bâbü, akli alt üst olmuş ahmaktır bilesin. Şüphesiz ismini gizli tutar, bu sözün tamamını düşün.)

Cünûn (< Ar.): Arapça cunûn, “*cinnet, delilik, delirme, çıldırma*” (Ayverdi, 2010: 204; Ünlü, 2013: 216) anlamlarına gelmektedir.

Müeyesser oldı *cünûn* milki iy cünûn ehli
Nîşâr-ı eşkni imdi bu kün maṅga saçıṅg (123-10-3)
(Ey cinnet ehli, delilik mülkünü elde etmek kolaylaştı. Gözyaşının saçtıklarını bugün bana saçın.)

Dīvāne (< **Far.**): Farsça dīvāne, “*çılgın, deli mecnun; akılla ilgisini kesmiş (kimse)*”ler için kullanılan tabirdir (Ayverdi, 2010: 292; Ünlü, 2013: 299).

Könglümni çü ol perī alıptur

Dīvāne bolurğa ni ıalıptur (136-31-1)

(Çünkü gönlümü o peri almıştır. Deli olmaya az kalmıştır.)

Lādeliğ (< **Far.+Tü.**): Farsça lāde, “*akılsız, ahmak*” (Ünlü, 2013: 688) ve Türkçe +lığ iye. ile birlikte lādeliğ. Aklî olarak kusurlu kimseleri ifade eder.

Lādeliğ birle ‘ömrüm ötti nitey

Kay sarığa bu ‘ömr birle kitey (208-129-69)

(Ömrüm ahmaklık ile geçti ne yapayım? Bu ömür ile hangi tarafa gideyim?)

Şeyda (< **Far.**): Farsça şeydā, “*aşkının çokluğundan akli başından gitmiş, kendi duygularının çoşkunu luğuna bırakmış (kimse), çılgın, dīvāne, meczup*” (Ayverdi, 2010: 1168) kimseler için kullanılan tabirdir.

Körsetip ruhsār u zülfin ol perī peyker maṅa

Cān u könglümni kılıptur vālih ü şeydā yana (128-18-2)

(O peri suretli yanağını ve saçını gösterdi. Canımı, gönlümü yine meczup ve hayran etti.)

Tilbe (< **Tü.**): KL’de (2010: 264) kelimenin Türkçenin tarihî dönemleri içerisindeki seyri boyunca geçirdiği değişimler; télbe > télve > telü > delü > deli şeklinde verilmiştir. Psikoloji biliminde “*aklî dengesini kaybetmekten ötürü kendisine ve çevresine zararlı davranışlarda bulunan, intibâkını yitirmiş, aklını kaçırmış, çıldırmış (kimse), mecnun, dīvāne*” kimseleri ifade etmede kullanılır. TTSKBS’de (2007: 898) kelimenin ETü.’de ‘tilbä, tilfä, tilvä’; OTü.’de ‘telwe, telü’ olarak geçtiği ifade edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: TatK. ‘tilbüge, tilbege, tilbigi’; Kzk. ‘telbe’ şeklindedir. TÜDES (-).

Tilbe boldum il dimes ḥalimni iy zalim saṅa

Yā biri kilseng pey-ā-pey aytayın ḥalim saṅa (272-367)

(Ey zalim, deli oldum başkaları sana halimi söylemez. Yakına gelsen, sana halimi azar azar söyleyeyim.)

1.14.2. Kaygı ve Yalnızlık Durumları

Açıġ (< Tü.): ETü. açıġ < açī-mak, psikojide acı; “*Kayıp yaşama, travmatik olaylara maruz kalma, hayal kırıklığı, kişinin beklenmedik olumsuz durumlarla karşılaşması, gibi durumlardan kaynaklanabilen zihinsel acı çekme sürecidir.*” (Demirkol, 2019: 205). TTSKBS’de (2007: 45) kelimenin ETü.’de ‘acıġ’; OTü.’de ‘açıġ’ şeklinde geçtiġi belirtilmiştir. EAT’de ise acık ‘kırgınlık, hiddet’, acıġı tut- ‘kızmak’ anlamları mevcuttur. TTü.’de acık, ‘keder, elem; yas’ anlamları ile kullanılır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Hlç. ‘hāçug’; Trkm. ‘ācı’; Az. ‘acı’ şeklindedir. DLT’de (2021: 63) ‘açıġ’ olarak geçer, buradaki anlamı daha çok tat alma duyusu ile ilgilidir. TÜDES (-).

Lebi firākıda içsem çağır yığım kiledür

Maṅga çağırnı kitürmeṅ ki açığım kiledür (294-464)

(Dudağının ayrılığında şarap içsem ağlayasım geliyor. Bana şarabı getirmeyin üzüntüm geliyor.)

Endişe (< Far.): Farsça endiřīden, “düşünmek; korkmak”tan endiş > endişe. Psikoloji biliminde; “*merak, kuruntu; kaygı, tasa; gam, keder*” (Ayverdi, 2010: 343; Ünlü, 2013: 337) anlamlarına gelmektedir.

Min kim ü zühd ü tevbe kim zāhid

Niçe endişe-i muḥal kıılır (137-33-5)

(Ben kimim züht ve tevbe kim zahit? Nice imkânsız endişe yapar.)

Ġuşsa (< Ar.): Arapça ġuşsa, “*gam, keder, hüzn, tasa*” (Ayverdi, 2010: 441; Ünlü, 2013: 407) anlamlarına gelmektedir.

Niçe devrān ġuşşası bolġay mining cānımġa ḥāř

Ķāřkī ölseṁ daġı bu ġuşşadın bolsam ḥalāř (176-98-1)

(Nice dünya kederi benim canıma hasdır. Keşke ölsem bu kederden dahi kurtulsam.)

Kayğu / Kaygınlık (< Tü.+Tü.): KL’de (2010: 644) kelimenin Türkçenin tarihî dönemleri içerisindeki seyri boyunca geçirdiği değişimler; kadğu > kayğu > kaygı < *kad-mak “üzülmek” şeklinde verilmiştir. Psiklojide; “üzücü bir şey olacak korkusundan doğan endişe, gam, keder, tasa” anlamlarına gelmektedir. TTSKBS’de (2007: 483) kelimenin ETü.’de ‘kadğu- kayğu- katkı’; OTü.’de ise ‘kadğu’ şekillerinde geçtiği belirtilmiştir. Kelimenin etimolojik açıklaması ‘kad-‘ ‘bunalmak, bükme, boyun eğmek’ + gu olarak yapılmıştır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Bşk., TatK.’de ‘kayğı’; Özb., Uyg.’da ‘kayğu’; Kırg.’da ‘kaygı’; Az., Trkm.’de ‘gayğı’ şeklindedir. DLT’de (2021: 215) ‘kadğu, kadgılan-, kadgur-’ örnekleri verilmiştir. TÜDES (-).

Hicriñde bu tün köñgölde *kayğu* irdi

Vaşlıñğa yitişmedim cihet bu irdi

Āhim tütüni birle közümniñ yaşydın

Yol balçık idi kiçe karangu irdi (254 292-1)

(Ayrılığında bu gece gönülde kaygı vardı. Vaslına yetişemedim durum buydu. Ahım dumanı ile közümüm yaşından, yol balçık gece ise karanlık idi.)

Kim yana nāme birle yād ittiñ

Kaygınlık hātırımnı şād ittiñ (197-127-16)

(Yine mektup ile kendini hatırladın. Kaygılı hatırmı mutlu ettin.)

Teng-dil (< Far.+Far): Farsça teng- dil, “dar gönül, yüreği dar, içi sıkıntılı”

(Ayverdi, 2010: 1235; Ünlü, 2013: 1109) anlamlarına gelmektedir.

Ağzıñ gamıda ki *teng-dil* min

Ölmey yörürem ni seng-dil min (194-126-15)

(Ağzının gamıyla yüreğim sıkıntılıdır. Ölmeyip yürürüm ne taş gönüllüyüm ben.)

Yalgınlık (< Tü.):ETü. yalngus < yaling “çıplak” ve iye. +lık ile “yalgınlık” şeklindedir. Psikloji biliminde; “yalnızlığın objektif olarak tanımlanabilmesine rağmen oldukça sübjektif bir deneyim olduğunu ve çok boyutlu bir olgu olarak ele

alınması gerektiği” (Kahraman, 2018: 16) ortaya konmuştur. TTSKBS’de (2007: 1047) kelimenin ETÜ.’de ‘yalangus, yalanguz, yalguz, yalangguz, yalnguz’; OTÜ.’de ‘yalnus’ biçimlerinde kullanıldığı ifade edilmiştir. An. ağıl.’nda ‘yalanuz, yalağuz, yalañuz, yalazuh, yalgı, yālız’ kullanımları ile görmek mümkündür. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az. ‘yalnız’; Trkm. ‘yalñız’; TatK. ‘yalğız’; Bşk. ‘yağğız’; Kırg. ‘calğız’ Kzk.’da ‘jalğız’ şeklindedir. DLT’de (2021: 559) ‘yalğus’ şeklindedir. TÜDES (-).

Belā-yı ‘ışk u *yalğuzluk* dağı hicrān u ğurbetde

Atım Mecnūn kışim miñnet işim zārī yirim külhan (161-72-5)

(Ayrılık acısı, gurbet, aşk belası, yalnızlık ile Adım Mecnun, elbisem miñnet, işim ağlamak, yerim hamam ocağıdır.)

1.15. Toprak Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Toprak ile ilgili terimler, coğrafi terimler içerisinde oronimik (dağadıcı) terimler içerisinde incelenmektedir. Oronimik terimler; dağla ilgili olanlar, düzlükle ilgili olanlar, toprakla ilgili olanlar ve inadıcı coğrafi terimlerle ilgili olanlardan oluşur (Kyzy, 2017: 26).

Çalışmanın bu bölümünde, Dîvân’daki toprakla ilgili söz varlığı ele alınmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

Balçık (< Tü.): KL’de (2010: 109) kelimenin etimolojisi, balık- balk “çamur”dan bal+aç, göçüşme ile balçak > balçık olarak açıklanmıştır. Sözlükte anlamı “*koyu kıvamda, özlü ve yapışkan çamur*” şeklinde verilmiştir. TTSKBS’de (2007: 108) kelimenin anlamı “çivik çamur” olarak verilmiştir. OTÜ.’de ‘balçık’, Kıp’da ‘balşık’, EAT’de ‘balçık’ şeklindedir. An. ağıl.’da ‘balçak, balçih’ biçimlerinde ifade edilir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Kırg., TatK.’de ‘balçık’; Bşk. ‘bâlçık; Kzk. ‘balsık’; Trkm. ‘palçık’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 35) kelimenin etimolojisi Arguca balk ‘çamur’+(a)ç biçiminde açıklanmıştır. Eren’e göre, ‘balçak’ biçimi göçüşme sonucunda ‘balçak’ biçimini almıştır. Eren ‘balkaç’ biçiminin diyalektlerde

‘balkıç’a çevrildiği gibi ‘balçak’ biçiminin de ‘balçık’a evrildiğini ekler. DLT’de (2021: 100) balçık’ın Oğuz lehçesinde “çamur” anlamına geldiği ifade edilmiştir.

Hicringde bu tün köngülde kayğu irdi (254-292-2)

Vaşlingğa yitişedim cihet bu irdi

Āhim tütüni birle közümning yaşıdın

Yol *balçık* idi kiçe karanğu irdi (254-292-2)

(Ayrılığında bu gece gönülde kaygı vardı. Vaslına yetişemedim hâl buydu. Ahım dumanı ile közümüm yaşıdan, yol balçık gece ise karanlık idi.)

Tofrağ (< Tü.): KL’de (2010:1263) kelimenin etimolojisi, <topur “toprak” ve +ak eki; topra-mak “kurumak”tan –k ekiyle yapılmış bir türev olarak açıklanmıştır. Toprak biliminde; “*yer kabuğunun, üzerini kaplayan çürümüş organik maddelerden ve kütle kırıntılardan oluşan canlıların yaşamasına elverişli kısmı*” olarak tanımlanır. TTSKBS’de (2007: 915) kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘toprak’ biçiminde kullanıldığı, OTü. topra- fiilinin “kurumak” anlamında olduğu ifade edilmiştir. Kelimenin <*top-ruğan < topru-ğan <*towru- < towuru biçimleri de mevcuttur. An. ağıl.’nda göçüşme ‘toprah, torpak’ şekilleriyle de karşımıza çıkmaktadır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Kzk., KKlp. ‘topırak’; Kırg. ‘topurak’; Bşk., TatK., YUyg.’da ‘tuprak’; Özb.’de ‘tuprāk’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 412) kelimenin eski çağlardan başlayarak kullanıldığı, Moğolca ‘topqag, topqog’ biçimlerinin Türkçeden alındığı, ‘topur’ kökünün çağdaş diyalektlerde ‘toprak’ olarak sağlandığını ifade edilmiştir. Eren’in aktardığına göre, Clauson bu kelimenin topra- ‘kurumak’ kökünden –k ekiyle yapıldığı görüşündedir. *Bâbü-r-nâme*’de¹⁰⁸ de geçmektedir (Atam, 2021: 195).

İsterem yatsam koyun dik gül-‘izārım kaşığa

Allıda *tofrağ* bolup ivrülsem annğ başığa (324-568)

(Gül yanaklı [sevgilimin] karşısında koyun gibi yatmayı istiyorum. Toprak olup önünde, onun başı yanı çevresinde dönmeyi diliyorum.)

¹⁰⁸ Her miqdār yer kim ékerler yüziğe tamām yañı tofrağ her yıl kivürürler, velí Kābul ékinidin munıñ ékininiñ ġāsılı artuğraqdur. (138a/2)

1.16. Meslek Adları ve Kavramsal Söz Varlığı

Çalışmanın bu bölümünde, Dîvân'daki bazı meslek adları ile ilgili söz varlığı ele alınmıştır. Toplam dört meslek adının iki tanesi Arapça iki tanesi de Farsçadır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

Bāğ-bān (< **Far.+Far**): Farsça 'bağ' ve '-bān' ekiyle bāğ-bān, “*bağ bekçisi, bahçıvan*” (Ayverdi, 2010: 103; Ünlü, 2013: 91) anlamındadır.

Renge rene gülleriñni *bāğ-bān* ‘arz itme kim
Teh-be-teh kanlık köñgöl gül ārzūsın kılmağay (156-63-2)
(Bahçıvan, rengârenk güllerini sunma ki baştanbaşa kanlı gönül gül arzusunda bulunmasın.)

Der-bān (< **Far.+Far**): Farsça der “kapı” ve '-bān' ekiyle der-bān, “*kapıcı*” (Ayverdi, 2010: 270; Ünlü, 2013: 283) anlamındadır.

Kılmağ ümîd ü bîm ile hıdmet şeh allıda
*Der-bān*ıñ sōkūñç ü tayağığa arzımas (149-52-4)
(Korku ve ümit ile padişah önünde hizmet etmek, kapıcısının lanet ve dayığına değmez.)

Nakkāş (< **Ar.**): Arapça nakş, “boyayıp süslemek”ten nakkaş, “*renkli resim ve tezyînat yapan sanatkâr, kitapları resimleyen, kap ve sayfalarını süsleyen, mimarî eserlerin tavan ve duvarlarını, çinileri, toprak kapları resim ve şekillerle bezeyen süsleme ustası*”dır (Ayverdi, 2010: 911).

Nakkāş mining hālîme tedbîr itkil
Bir yağlığ ara keşîde taḥrîr itkil
Ol şafḥada min ḥayāl yanglığ
Ol yārga müşkilimni taḥrîr itkil (224-172-1)
(Nakkaş benim halime çare bul. Bir mendil içinde mektup yaz. O safhada, benim hayal kıldığım gibi o sevgiliye sıkıntımı söyle.)

Ṭabīb (< Ar.): Arapça ṭabīb, “*hekim, doktor*” (Ayverdi, 2010: 1184; Ünlü, 2013: 1059) anlamlarına gelmektedir. *Bâbü-r-nâme*’de¹⁰⁹ de geçmektedir (Atam, 2021: 198).

Āh u yaşımdın arta durur za‘f iy *ṭabīb*

Bildim yaraşmas imdi bu āb u hevā māṅa (130-22-4)

(Ey tabib, acizliğimin sebebi ahlarımın artmasıdır. Bu istek ve heveslerin bana göre olmadığını anladım.)

1.17. Yapı Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Türkler her ne kadar yarı göçebe bir hayat tarzına sahip olsa da yerleşik hayatın gerektirdiği unsurları da içinde barındıran bir medeniyetin parçasıdır. Türkler, yerleşik hayatın olmazsa olmaz şartlarından birisi olan şehir kültürü ve mimari gibi konularda kendilerini ispatlamışlardır (Ekiz, 2012: 1682).

Fethettiği her yere, planlarını bizzat kendisinin çizdiği yollar, su depoları, kanallar, bentler ve bahçeler yaptırmıştır. Şehir dışındaki yolların işaret, dinlenme yeri, çeşme, kervansaray, karakol noktaları ve aralarındaki uzaklıkları tespit etmiş, planlarını çizmiştir. Değişik bölgelerden getirttiği süs bitkileri ve meyve ağaçlarıyla kurduğu sayısız bahçe, dilleri destan güzellikleri ve özel adlarıyla, Bâbü-r’den sonra da asırlar boyu korunmuştur (Yücel, 1995: 13).

Bâbü-r, Bâbü-r-name’den de bilindiği üzere imar faaliyetlerine ayrı bir önem vermiştir. Bâbü-r’ün imar faaliyetlerine olan bu ilgisi, eserlerinde konuyla ilgili söz varlığından da ayrıca anlaşılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, Dîvân’daki yapılar ile ilgili terimler ve söz varlığı ele alınmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

Erk (< Tü.): TTSKBS’de (2007: 338) “*güç, kuvvet*” anlamı verilmiştir. ETü. ve OTü.’de ‘erk’ şeklindedir. An. ağıl.’da da “çevresi yüksek kayalık ve taş arazi” anlamındadır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Çağ. ‘ärik’; Kzk. ‘erik’; TatK. ‘ırək’ şeklindedir. ÇTS’de (2013: 342) “*şehir içinde padişaha mahsus olan kaleye*

¹⁰⁹ Şabîbler ašlā teşhîs qıla almadılar. (171b/2)

benzer saray, hisarlardaki sarp yapı” anlamı verilmiştir. Bâbüir-nâme’de¹¹⁰ de geçmektedir (Atam, 2021: 200). TÜDES (-)

Ḥammām ki *erk* içide peydā kıldım

Sağınma ki sūdıdın teberrā kıldım

Sūd uşbu imes mü kim bu tedbīr bile

Pākīze bedenlerni temāşā kıldım (233-208-1)

(Kale içinde ki hamam inşa ettim. Yararını düşünmeden yaptımı aklına getirme. İşte fayda bu değil midir ki tedbir ile temiz bedenleri temaşa eyledim.)

Ḥammām (< Ar.): Arapça ḥammām, “yıkılacak yer” (Ayverdi, 2010: 465; Ünlü, 2013: 431) anlamındadır. *Bâbüir-nâme’de¹¹¹ de geçmektedir (Hezer, 2021: 57).*

Ḥammām ki erk içide peydā kıldım

Sağınma ki sūdıdın teberrā kıldım

Sūd uşbu imes mü kim bu tedbīr bile

Pākīze bedenlerni temāşā kıldım (233-208-1)

(Kale içinde hamam inşa ettim. Yararını düşünmeden yaptımı aklına getirme. İşte fayda bu değil midir ki tedbir ile temiz bedenleri temaşa eyledim.)

Ḥānümān (< Far.): Farsça ḥānümān, “ev bark, yuva” (Ayverdi, 2010: 470; Ünlü, 2013: 435) anlamındadır. *Bâbüir-nâme’de¹¹² de geçmektedir (Yılmaz, 2021: 157)*

Yana mahrūm-ı ḥānümān kıldıñg

Yana āvāre-i cihān kıldıñg (203-129-20)

(Yine evimden barkımdan ettin. Yine cihanın serserisi yaptın.)

İşik (< Tü.): ETü. işik, “döşemede kapı boşluğunun alt tarafına gelen kısım ve buraya soğuktan, dış etkilere korunmak için kapı eni uzunluğunda yerleştirilen taş

¹¹⁰ Kābul qal’asının erki bu tağnıñ üstidedür uluq qurğān erkniñ şimālī şarafıdadur bu erk ğarīb mürtefi’ ve yahşı hevālıq yer vāqi’ boluptur. (128b/10)

¹¹¹ ..medresesi ve ḥānqāhını kim Ḥalāşıye ve İhlāşıye dērler ğammām ve dār’ülşifāsını kim Safā’ıye ve Şifā’ıye dērler, barını andaq fursatta seyr kıldım. (191b/10)

¹¹² Āqıbet uşbu dağdağaldın māl u cānı ve ḥānümānı berbād bardı. (179a/13-14)

veya tahtadan, yüksekliği çok az çıkıntı, söve” (Ayverdi, 2010: 356) anlamındadır. TTSKBS’de (2007: 344) kelimenin “*kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak*” anlamının olduğu, Kırg., Kzk., TatK., Bşk. Türkçelerinde ‘eşik’in kapı anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Gülensoy, etimolojik izahını eşü- ‘örtmek, bürümek’ +k ile ‘eşük’ şeklinde yapmıştır. Gülensoy’un, Tuna’dan aktardığına göre Sümercede bu kelime ‘gişig’ biçimindedir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az., KKlp., Kırg., Özb.’de ‘eşik’; Kzk. ‘esik’; Trkm. ‘i:şik’, TatK. ‘işek’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 140) bazı çağdaş lehçelerde eşik için ‘bosağa’ denildiği, bu biçimin Moğolcadan alındığı ifade edilmiştir. Eren’de kelimenin köken bilgisine dair açıklama TTSKBS’deki gibidir. Ayrıca *Divanu Lügati’t Türk’t e Yer Alan Mimarî Terimler Üzerine* adlı makalede (2012: 1685) ‘eşiklik yığaç, eşik’terim ifadeleri olarak verilmiştir.

İşikiñge baş urar min tilbeler yanglıg turup

İy perî yol bir vişâlingğa ki kitmey baş urup (151-56-1)

(Deliler gibi durup eşiğine baş koydum. Ey peri, yol bir olmasına rağmen [var] baş koyup kavuşmaya gitmiyor.)

Korğan (< **Tü.**): KL’de (2010: 714) kelimenin kökünün tespit edilemediği belirtilmiştir. Ayrıca bir arkeoloji terimi de olan bu kelime, “*arkeolojik malzeme bakımından çok zengin olan, yassı bir toprak tepe şeklindeki eski mezarlara verilen isim*”dir. TTSKBS’de (2007: 572) kelimenin etimolojisi koru- “korumak” fiilinden fiye. +ğan ile ‘koruğan’ şeklinde izah edilmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az. ‘kurgan’; Bşk., TatK.’de ‘kurğan’; Kzk., Uyg.’da ‘korğan’; Kırg. ‘korğon’ şeklindedir. *Bâbü-r-nâme*’de¹¹³ de geçmektedir (Atam, 2021: 201). TÜDES (-).

İy korğan ili qaldı mu dermânlarıñgız

Çıkmay ni durur bu cehl kılğanlarıñgız

Cân dik kişiler açlığdın çün çıkadur

Siz çıkmasangız çıkısa kirek cânlarıñgız (248-269-1)

¹¹³ Qurğan bile bâğnıñ arasıdadur. (132a/9)

(Ey kale halkı dermanlarınız kaldı mı? Bu cehaletiniz sizden neden ayrılmaz? Kişiler açlığından ayrılıyorlar. Siz çıkmasanız da canlarınız çıksa gerektir.)

Külbe (< Far.) Farsça kulbe < Yunanca kalybe şeklindedir. Türkçede ise ‘kulübe’dir (Ayverdi, 2010: 725; Ünlü, 2013: 680).

Bu kiçe *külbemğa* kildi ol kuyaşım yaşurun
Karnlarda kilmedi hergiz munıng dik kiç kurun (145-46-1)
(Bu gece o güneşim [sevgilim] gizlice kulübeme geldi. Hiçbir vakit bunun gibi geç zamanlarda gelmedi.)

Revāk (< Ar.): Arapça rivāk- ruvāk’tan revāk, “bir yapının ön kısmındaki üstü örtülü, önü açık yer” (Ayverdi, 2010: 1024; Ünlü, 2013: 919) anlamındadır.

Bu dehr içre bister-i rāhat tilerni koy
Ol ferş çün bu köhne *revākı*ğa arzımas (149-52-2)
(Bu dünya içinde rahat yorganı isteğini terket. Bu yeryüzü için bu yıpranmış sundurmaya değmez.)

1.18. Giyim-Kuşam Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Tarih boyunca geniş coğrafyalara yayılmış Türk milletinin giyim-kuşam konusundaki tercihi yerleşik olarak veya göçebe olarak yaşamaları bakımından farklılık göstermiştir. Bozkırda yaşayanlar için başlıca giyim malzemeleri; koyun kuzu sığır ve az olmakla birlikte ayı derisi ile birlikte koyun keçi deve yünüdür. Yerleşik hayatta yaşayanlar için başlıca giyim malzemeleri pamuk, keten ve yünlü dokuma olmuştur (Nalbant ve Aman, 2019: 1196).

Çalışmanın bu bölümünde, Dîvân’daki maddi kültürün önemli bir unsuru olan giyim-kuşam terimleri ve söz varlığı ele alınmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

Hıl‘at (< Ar.): Arapça hıl‘at, “*padişahlar ve vezirler tarafından birine iltifat ve mükâfat olarak giydirilen, kürklü veya işlemeli kaftan*”dır (Ayverdi, 2010: 508; Ünlü, 2013: 473).

Barıdın anda tecellî idi köp

Kildi bu *hıl‘at* anıḡ boyıḡa cöp (105-4-68)

(Onda ilahi sırların hepsinden çokca vardı. Bu kaftan onun boyuna çok uygun geldi.)

Kefen (< Ar.): Arapça kefen, “*gömülmek için hazırlanan bir müslüman ölüsünün kabre konmak üzere yıkandıktan sonra sarıldığı amerikan bezi, kefin*” (Ayverdi, 2010: 650) anlamındadır.

Tā bargalı ol ‘izār-ı gül-i sim-tenim

Her yan gül dik çāk durur pīrāhenim

Ölsem köz ü ağzı vü ḡadi yādı bile

Çāk olḡusı köḡlek kibi her yan *kefenim* (268- 348-1-2)

(O gül yanaklı gümüş tenli sevgilim gideli, gömleḡimin her yanı gül gibi parça parça durur. Gözünün, ağzının ve boyunun fikri ile ölürsem, gömlek gibi kefenimin her yanı parça parça olacak.)

Kīṣ (< Far.): Farsça kīṣ, “*keten kumaş*” (Ayverdi, 2010: 683; Ünlü, 2013: 639) anlamındadır.

Belā-yı ‘ışḡ u yalḡuzluk daḡı hicrān u ḡurbetde

Atım Mecnūn *kīṣim* miḡnet iṣim zārī yirim külḡan (161-72-5)

(Aşk belası, yalnızlık üstelik gurbette ayrılık acısıyla; Adım Mecnun, elbisem mihnet, iṣim ağlamak, yirim hamam ocaḡıdır.)

Köḡlek (< Tü.): KL’de (2010: 428) kelimenin Türkçenin tarihi seyri içerisindeki deḡiṣimi köñül+ek > köḡlek > göñlek > gömlek şeklinde verilmiştir. KL’de verilen bilgiye göre köḡlek, köñül (gönül)’den küçültme ekiyle köñül+ek olmuştur. Bu kelime, “*elbise altına giyilen bez, ipek ve naylondan iç çamaṣırı*”dır. TTSKBS’de (2007: 380) kelimenin ETü. ve OTü.’de ‘köḡlek’ şekliyle kullanıldığı ifade edilmiştir. Kelime An. aḡl.’nda ‘gö:nek, gömnek, göne, göncek, gönlek, gönlük’ şeklinde ifade

edilir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Çağ., DoğuTü.’de ‘köñlek, köynek, göñlek, kögüspek’; Kırg. ‘köynök’; Az. ‘köynek’; Trkm. ‘köynäg’; Kzk. ‘köyleg’; Özb.’de ‘köyläk’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 161) kelimenin Türkçe köñül (> gönül)’den geldiği ifade edilmiştir. Eren’in, kelimenin köken bilgisine dair açıklaması köñül + (e)-k biçimindedir. DLT’de ‘köñlek’ (2021: 298) şeklinde verilmiştir.

Haṭṭing bile köñleking ki irsāl itting

Ḳayḡu bile miḥnetimni pā-māl itting

Ol ḥaṭ bile ḥaṭırımni ḥursend iylep

Bu köñlek ile köñgülni ḥoş-ḥāl itting (229-194-1-2)

(Mektubunu ve gömleğini gönderdin. Endişe ve sıkıntımı yok ettin. O mektup ile hatırımı razı ettin. Bu gömlek ile gönlümü hoş ettin.)

Libās (< Ar.): Arapça libās, “*elbise, giyecek şey*” (Ayverdi, 2010: 743; Ünlü, 2013: 699) anlamlarındadır.

Sıḡmas idim tonumḡa feraḥdın min ḥazān

Bī-mihr yār kılsa ‘aṭāyī libāstın (269-354)

(Vefasız sevgili bana kumaşdan elbise bağışlarsa, kederli de olsam sevinçten elbiseme sığmazdım.)

Pīrāhen (< Far.): Farsça pīrāhen > pīrehen, “*iç gömleği, gömlek*” (Ayverdi, 2010: 996; Ünlü, 2013: 900) anlamlarındadır.

Tā bargalı ol ‘izār-ı gül-i sim-tenim

Her yan gül dik çāk durur pīrāhenim

Ölsem köz ü ağzı vü ḡadi yādı bile

Çāk olḡusı köñlek kibi her yan kefenim (268- 348-1-2)

(O gül yanaklı gümüş tenli sevgilim gideli, gömleğimin her yanı gül gibi parça parçadır. Gözünün, ağzının ve boyunun endişesi ile ölürsem, gömlek gibi kefenimin her yanı parça parça olacak.)

Ton (< Tü.): ETü. tōn, “*vücûdun belden aşağı kısmına ve tenin üstüne giyilen iç çamaşırı, külot; elbise*” (Ayverdi, 2010: 650) anlamlarına gelmektedir. TTSKBS’de

(2007: 298) kelimenin ETÜ.'de ton “giysi, elbise; kürk” anlamlarına sahip olduğu, Uyg.'da ‘tön’ biçiminde kullanıldığı ifade edilmiştir. An. ağıl.'nda, ‘don, donah, donak’ şekillerinde ifade edilir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Trkm. ‘dön’; Çağ., KKlp., Kzk., Kırg.’da ‘ton’; TatK. ‘tun’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 119) kelimenin Rusçaya ‘tun’ şeklinde geçtiği, yine yaygın bir inanışa göre kelimenin Sakaca ‘thauna’ “giysi”den dilimize geçtiğine dair görüşlerin olduğunu ifade edilmiştir. Eren, ‘giyim, giysi’ gibi kavramlar için Türklerin yabancı bir dilden kelime ödünleyeceğinin kolay kolay düşünülemeyeceğini, yalnız kelimenin Çince’den alındığı yönündeki savların da düşündürücü olduğunu ekler.

Sığmas idim *tonumğa* ferahdın min hāzīn

Bī-mihr yār kılsa ‘aṭāyī libāstın (269-354)

(Vefasız sevgili bana kumaşdan elbise bağışlarsa, kederli de olsam sevinçten elbiseme sığmazdım.)

Yağlıg (< Tü.): KL’de (2010: 1325) “*büyük mendil; keten, pamuk ve ham ipekten dokunmuş, kenarlarına çeşitli nakışlar, aşıkâne sözler ve mısralar işlenmiş, el ve yüz silmekle veya örtülü olarak kullanılan büyük bez*” anlamları verilmiştir. TTSKBS’de (2007: 1030) kelimenin yağ- köküne +lık iye. getirilerek oluştuğu ifade edilmiştir. An. ağıl.’da ‘yağlıh, yağlık, yaalık, yālīh, yālīk, yaylıh, yaylık’ şeklinde ifade edilir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Çağ. ‘yağlık’; Uyg.’da ‘yağlıq’ şeklindedir. TÜDES (-).

Yağlıgıng kim cān bile min hastedür min zār ānga

Haste cānlar riştesidindür meger bir tār ānga (160-70-1)

(Hasta ve perişan halimle dahi mendiline gönülden bağlıyım. Onun her bir ipliğinde, hasta olan canlar asılı durur.)

1.19. Hukuk Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Hukuk dili, gerek söz varlığı gerek söz dizimi açısından yazı dilinin karmaşık, ağır, seviyeli ve anlaşılması güç olan bir koludur. Hukuk dili olarak Türkçenin

incelenmesi, hukuk dilinin değişik tür ve içerikteki metinlerinin araştırılmasına bağlıdır (Aydemir, 2010: 20).

Bir padişah olarak Bâbü'r için adalet kavramının, hem devlet yönetiminde hem de sosyal yaşamda önemli bir yeri olmuştur. Çalışmanın bu bölümünde, Dîvândaki adalet ve hukuk kavramları ile ilgili söz varlığı ele alınmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

‘Adâlet (< Ar.):

“Hak ve hukâka uyma, herkesin hakkını gözetme, doğruluktan ayrılmama, hakkâniyet, adl; bir cemiyette kânun ve nizam yoluyla hakların karşılıklı olarak korunması ve dengeli tutulması; bir devlette hak ve hûkuku uygulayan teşkilât.”(Ayverdi, 2010: 10).

Cân u könglide cüz’ cehâlet yok

Hîç işide anîng ‘adâlet yok (204-128-32)

(Canında ve gönlünde parça cehalet yok. Onun işinde hiç adalet yok.)

Cürm (< Ar.): Arapça curm, “suç, kabahat; cezâ kanûnunca yasaklanan şeyi yapmak veya yapılmaması emridilen şeyi yapmamak suretiyle işlenen ve cezâyı gerektiren suç” (Ayverdi, 2010: 205) anlamındadır.

Sinde Bâbü'r yok güneş yârning ‘itâbı kem imes

Cürmsiz dâyim ‘itâb iyeler ‘aceb dil-dârdur (157-64-5)

(Ey Bâbü'r, sende günah yok sevgilinin azarlaması az değildir. Suçsuz olduğum halde sürekli zahmet verir, tuhaf olan sevgilidir.)

Dâd-hâh (< Far.+Far.): Farsça dâd, “adalet, doğruluk” ve hâh > hâh, “isteyen” ile “adâlet isteyen, adâlet dileyen (kimse)” (Ayverdi, 2010: 245) anlamlarındadır.

Sin hûsn serîrî pâdişâhı

Min ‘ışk fakîri dâd-hâhı (193-126-6)

(Sen güzellik tahtının padişahı, ben ise aşktan fakir adalet arayan bir kişiyim.)

Güvāh (< Far.): Farsça *guvāh*, “*şâhit, delil, tanık*” (Ayverdi, 2010: 449; Ünlü, 2013: 416) anlamındadır.

Ger munda tereddüd itse ayım

Bu sözde *güvāh* irür Hüdâyım (195-126-34)

(Eğer sevgilim bu sözde şüpheyi düşse Allahım şahittir.)

1.20. Devlet-Yönetim-Siyaset ile İlgili Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı

Türkler, tarihte Japon Denizi’nden Macaristan bozkırlarına kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Yaşamış oldukları bu coğrafyalarda Türkler çeşitli devletler kurmuşlardır. Türkçenin ilk yazılı metinlerden de bilindiği üzere Türkler çevresindeki toplumlarla çoğu zaman mücadele içinde olmuşlardır (Yılmaz, 2019: 261).

Bâbü, Çağatay Türkçesinde şiir, hatıra, fıkıh, risale türlerinde eserler veren bir şair olmanın yanı sıra ayrıca hükümdar ve komutandır. Bâbü’nün devlet adamı olması eserlerinde devlet, yönetim, siyasî vb. konularda söz varlığının oluşmasına da katkı sağlamıştır. Çalışmanın bu bölümünde, Dîvân’daki devlet, yönetim, siyaset, ulus, boy kavramları ile ilgili terimler ve söz varlığı ele alınmıştır. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.20.1. Devlet Kavramı ve Yönetim Şekli

Biglik (< Tü.): ETü. *beg*, “*bir beyliğin, küçük bir devletin başında bulunan kimse, emir, prens*” (Ayverdi, 2010: 140) anlamındadır. İiye. +lik eki ile birlikte ‘beylik’ bey olma durumunu ifade eder. OTü.’de *beg-bég- bēg* ‘bey, koca, evli erkek’ anlamlarında kullanılmıştır. Uyg.’da ise *bäg*, ‘bey, soylu kişi’ anlamındadır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az. ‘bäy’; Uyg. ‘bäk’; Kzk. ‘bay’ şeklindedir. Arapça ve Farsçaya da geçmiştir, lâkin XV. yüzyılın ortalarından itibaren eski haşmetini kaybetmiştir (Gülensoy, 2007: 126). Orhun Yazıtları’nda “*Beglik urı oğlung kıl boldı, işilik kız oğlung küng boldı*” (Ergin, 1989: 71) şeklinde geçer.

DLT’de (2021: 110) ‘bēg, begle-, beglen-’ örnekleri verilmiştir. Bâbü- nâme’de¹¹⁴ de geçmektedir (Atam, 2021: 182). TÜDES (-).

Kalması hürmet ehl-i ‘âlemde

‘Âlem ü âlem ehlidin yu ilig

Bâbü- nâme ikki pâdişehliğdın

Yahşırağ bu zamanda bir *biglik* (279-392-2)

(Dünya ehli içinde saygı kalmadı. ‘Âlem ve dünya ehlinden elini eteğini çek. Ey

Bâbü, bu zamanda bir beğlik iki padişahlıktan daha güzeldir.)

Devlet (< Ar.): Arapça devlet, “*belli bir toprakta bir hükûmet idâresi altında bulunan bağımsız siyasî topluluk, milletin hukukî şahsiyet kazanmış şekli*”dir (Ayverdi, 2010: 277). Bâbü- nâme’de “devleth’âh, devleth’âhliq”¹¹⁵ şeklindedir (Atam, 2021: 183).

Tiler min gedâyîğa bolsam gedây

Bu *devletni* kılğay müyesser Hüdây (319-558-9)

(Ben dilenciye dilenci olmayı diliyorum. Allah bu devletini zahmetsiz kılsın.)

Emîr (< Ar.): Arapça emr, “emir etmek”ten emîr, “*bir kavim veya memleketin başı, başkan, bay, reis*” (Ayverdi, 2010:340) anlamlarına gelmektedir.

Anğa ni *emîr* ü anğa ni vezîr

Anğa ni şebîh ü anğa ni nazîr (319-558-3)

(Ona ne reis ne de vezir, ona ne benzeyen ne eş [vardır])

Fermân (< Far.): Farsça fermân, “*emir, buyruk; yazılı pâdişah emri, berat, yarlık, buyrultu*” (Ayverdi, 2010: 377) anlamlarına gelmektedir.

Ol şâh ki bildürdi vefâ-dârlığın

Terk iyledi güyiyâ sitem-kârlığın

¹¹⁴ Munı Babur Mîrzâ ri‘âyet qılıp béglik mertebesiga yétkürüp édi. (171b/8)

¹¹⁵ Çün Bâqî Çağānyānī ihtiyār édi, her néçe kim devleth’âh tutar édi, ağasının şarafını hem qoymas édi. (123a/11)

Luţf iyledi yarlıkka *fermān* birdi

A‘dā bile yārdur nitey yārlıgın (257-305-2)

(O padişah ki vefalı olduğunu bildirdi. Güya ki sitemkârlığını terketti. İyilikte bulundu, yarlığa fermân verdi. Düşman bile yardır, dostluğunu ne yapayım?)

Fetret Çağı (< Ar.+Moğ.): Arapça fetret, “*bir hükümetin zayıflayıp gücünü kaybetmesiyle kuvvetli yeni bir hükümet kurulması arasında geçen karışıklık ve iktidarsızlık dönemi*”dir (Ayverdi, 2010: 380). Moğolca çağ “*zaman, vakit, mevsim*” (Ayverdi, 2010: 206) ile birlikte duraklama dönemini ifade eder.

Yana bir bu kim uşbu *fetret çağı*

Ki bu cem‘ bed-baht boldı yağı (318-558-28)

(Bu topluluk duraklama çağında yine düşman karşısında bahtsız oldu.)

Hanlıg (< Tü.): ETü. han, “*Türkler’de hâkana bağlı devlet başkanlarına veya müstakil beyliklerin başkanlarına verilen isim, emir; Osmanlı padişahlarının ve Türk beylerinin isimlerinin sonuna getirilen unvan*”dır (Ayverdi,2010:467). İiye. +lıg ile birlikte ‘hanlıg’ han olma durumunu ifade eder. TTSKBS’de (2007: 403) kelimenin bazı değişiklikler göstererek ‘kağan’dan geldiği ifade edilmiştir. Türkçeden Arapça ve Farsçaya da geçmiştir. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Bşk., TatK., ‘han’; Trkm. ‘han’; Kırg. ‘han’ şeklindedir. DLT’de (2021: 196) ‘han’ için “Türklerin en büyük hükümdarı” denilmiştir. *Bâbü-r-nâme*’de¹¹⁶ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 73). TÜDES (-).

Yārıng sining Allāh tebārek bolsun

Düşmenleringe tu‘me belārek bolsun

Milküngde ferāgat bile hanlıglar kıl

Milküng bile *hanlıgıng* mübārek bolsun (259-312-2)

(Senin tahtını Allah mübarek etsin. Düşmalarının azığı kılıç olsun. Mülkünde rahatlık ile hanlıklar kur. Mülkün ile hanlığın kutlu olsun.)

¹¹⁶ pādşāhıdın bî-vuqūf qıla başlasa, pes hanlıga ve pādşāhlıgané itibār?

İlçi (< Tü.): ETü. il “ülke, yabancı ülkeden” il+çi, “*bir devleti diğer bir devlet katında temsil eden kimse, sefir*” (Ayverdi, 2010: 336; Ünlü, 2013: 520) anlamındadır. TTSKBS’de (2007: 338) “*elçi, sefir*” anlamındadır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Az., Kırg., Özb. ‘elçi’; Kzk.’da ‘elşi’; TatK.’de ‘ilçi’ şeklindedir. *Bâbü-r-nâme*’de¹¹⁷ de geçmektedir (Atam, 2021: 184). TÜDES (-).

Bâbü ki dimes bir kişige bir sözini

İlçinge didi velî ser-â-ser sözini

Sultân ‘Alî er sözüm saŋa dise ni taŋ

Arılık u dağ digey kalender sözini (252-285-2)

(Bâbü ki bir kişiye bir sözünü söylemez. Fakat elçine baştanbaşa sözünü söyledi. Sultan Ali eğer sözümü sana söylerse şaşırma. Kalender kişi sözünü dürüstlük ve doğruluk ile söyler.)

Milk (< Ar.): Arapça milk, ‘mülk’ kelimesinin eski metinlerdeki kullanım şeklidir. Mülk, “*Bir hükümdar veya devletin idaresi altında bulunan toprakların tamamı olan memleketlerdir.*” (Ayverdi 2010: 875).

Yârıŋ siniŋ Allâh tebârek bolsun

Düşmenleriŋe tu‘me belârek bolsun

Milküŋde ferâgat bile hanlıklar kıl

Milküŋ bile hanlığıŋ mübârek bolsun (259-312-2)

(Senin sevgilini [tahtını] Allah mübarek etsin. Düşmalarına azığı kılıç olsun. Mülkünde dinlenme ile hanlıklar kur. Mülkün ile hanlığın kutlu olsun.)

Pâdişehliğ (< Far.+Tü.): Farsça şâh-ı pād > pād-şâh “tat sahibi” veya pād-i şâh “büyük koruyucudan” pādişah, “büyük hükümdar” (Ayverdi, 2010: 972) anlamındadır. İiye. +lığ eki ile ‘pādişehliğ’ padişah olma durumunu ifade eder. *Bâbü-r-nâme*’de “pādşāhlıq, Pādşāhlıq”¹¹⁸ şeklindedir (Atam, 2021: 185).

¹¹⁷ Bu yurttā Muğibb ‘Alî Qurçî Ĥusrev Şāh’dın elçilikke keldi. (120b/2)

¹¹⁸ Pādşāhlıqta qaçan rāst kélgey kim bir qaraçu kişini özi bile şerik qılğay? (170b/1)

Kalmadı hürmet ehl-i ‘âlemde

‘Âlem ü âlem ehlidin yu ilig

Bâbüre ikki *pâdişehliğ*din

Yaşsırak bu zamanda bir biglik (279-392-2)

(Dünya ehli içinde saygı kalmadı. ‘Âlem ve dünya ehlinden elini eteğini çek. Ey

Bâbür, bu zamanda bir beğlik iki padişahlıktan daha güzeldir.)

Salṭanat (< Ar.): Arapça salṭanat, “sultan yapmak”tan salṭanat, “*hükümdarlık, sultanlık*” (Ayverdi, 2010: 1056; Ünlü, 2013: 946) anlamlarındadır. Bâbüre-nâme’de¹¹⁹ de geçmektedir (Atam, 2021: 185).

Qılay ber-ṭaraf *salṭanatı*ng işin

Özümdin kem iyley ulus kargışın (321-558-30)

(Hükümdarlık işini bir tarafa bırakayım. Ulus kargaşasını kendimden uzak edeyim.)

Şāh (< Far.): Farsça şāh / şeh, “*pâdişah, hükümdar*” (Ayverdi, 2010: 1149; Ünlü, 2013: 1023) anlamlarındadır. *Bâbüre-nâme*’de¹²⁰ de geçmektedir (Atam, 2021: 186).

Ol *şāh* ki bildürdi vefā-dārlıgın

Terk iyledi gūyiyā sitem-kārlıgın

Luṭf iyledi yarlıkka fermān birdi

A‘dā bile yārdur nitey yārlıgın (257-305-2)

(O padişah ki vefalı olduğunu bildirdi. Güya ki sitemkârlığını terketti. İyilikte bulundu, yarlığa fermân verdi. Düşman bile yardır, dostluğunu ne yapayım?)

Tāc (< Far.): Farsça tac, “*hükümdarlık alâmeti olarak giyilen, genellikle kıymetli taşlarla süslü baş kışvesi*” (Ayverdi, 2010: 1185; Ünlü 2013: 1060) anlamındadır.

Derding olsa ‘ilācnı niteyin

Sinsizin taht u *tāc*nı niteyin (288-428)

¹¹⁹ Burundın bularnıñ nesli ol vilāyetlerğa barıp salṣanat dā‘iyasını başlarıdın çıkarıp ol pādşāhlarğa mülāzemet qılıp ri‘āyet tapa kélgendürler. (175b/14)

¹²⁰ Öz meşnevisiniñ maşlağatığa bir yigitini ve yana şāh yigitini bisyār bî-şürettur kim celebler ve fāğışeler dēk ta‘ríf qılğay. (181b/6)

(Derdin olsa çaresini ne yapayım? Sen olmadan taht ve tacı ne yapayım?)

Taht (< Far.): Farsça taht, “*hükümdarların üzerine oturdukları koltuk*” (Ayverdi, 2010: 1190; Ünlü 2013: 1064) anlamındadır ve hükümdarlık alâmetidir. *Bâbü-r-nâme*’de¹²¹ de geçmektedir (Atam, 2021: 186).

Derding̃ olsa ‘ilâcnı niteyin

Sinsizin *taht* u tâcnı niteyin (288-428)

(Derdin olsa çaresini ne yapayım? Sen olmadan taht ve tacı ne yapayım?)

Vezîr (< Ar.): Arapça vezr, “bir şeyi yüklenmek”ten vezîr, “*Osmanlı Devleti’nde askerî ve idarî yetkisi olan en yüksek rütbedeki devlet memuru, vezirlik rütbesine sahip kimse*”dir (Ayverdi, 2010: 1317). *Bâbü-r-nâme*’de “vüzera”¹²² şeklindedir (Atam, 2021: 186).

Aṅga ni emîr ü aṅga ni vezîr

Aṅga ni şebîh ü aṅga ni nazîr (319-558-3)

(Ona ne reis ne de vezir, ona ne benzeyen ne eş [vardır])

Yarlık (< Tü.): ETü. yarlığ, “*ferman, irâde, buyrultu*” (Ayverdi, 2010: 1339) anlamlarına gelmektedir. Gülensoy, kelimenin ‘hükümdar buyruğu, ferman’ anlamında olduğunu, ETü.’de ‘yarlığ-yarlık’, OTü.’de ‘yarlığ’, Çağ.’da ‘yarlika-yarlığa’ olarak geçtiğini ifade eder. Gülensoy’un aktardığına göre Doerfer, bu kelimenin orta hece düşmesi ile > yarlığ ‘karar vermek’ anlamındaki ‘yar-‘ fiilinden türediği görüşündedir. Şinasi Tekin ise < yar-ıl-ık şeklinde bir açıklamanın mümkün olamayacağını, -g/-k fiye.’nin iki veya daha fazla heceli meçhul fiillere getirilemeyeceği görüşündedir (Gülensoy, 2007: 1077). DLT’de (2021: 570) ‘yarlığ’ın Çig. lehçesinde hakanın mektubu, fermanı olduğu ve Oğuzların bunu bilmediği ifade edilmiştir. TÜDES (-).

Ol şâh ki bildürdi vefâ-dârlığın

¹²¹ Evvel taht alganda hâyâlî bar égendür kim Devâzdeh İmâm’ı nı hüşbede oqutqay. (164a/14)

¹²² Vüzera bir Mecdeddîn Muğammed édi. (176b/7)

Terk iyledi gūyiyā sitem-kārlıgın

Luţf iyledi yarlıkka fermān birdi

A‘dā bile yārdur nitey *yārlıg*ın (257-305-2)

(O padişah ki vefalı olduğunu bildirdi. Güya ki sitemkârlığını terketti. İyilikte bulundu, yarlığa fermân verdi. Düşman bile yardır, dostluğunu ne yapayım?)

1.20.2. Ulus, Boy, Kabile ve Vatan

Ulus (< **Moğ:**) KL’de(2010: 1283) verilen bilgiye göre Moğolcadır. ETü.’de ulus “köy; şehir” anlamındadır. Moğol akımlarından sonra Türkçede yaygınlık kazanmaya başlamış, daha sonra unutulmuş, dil inkilâbından sonra yeniden yaygınlık kazanmıştır. Türkçede yaygın olarak kullanılan bu terim; “*millet; aşiret, topluluk, kavim*” anlamlarına karşılık gelmektedir. TTSKBS’de (2007: 966) “millet” anlamı verilmiş, ETü.’de ulus, “memleket, devlet, ülke”, OTü.’de ise ulus, “köy, şehir” anlamlarıyla kullanıldığı belirtilmiştir. Gülensoy, kelimenin etimolojik açıklamasını ul “temel, toprak, zemin” + u (ş) “bir araya gelmiş topraklar, bölge” şeklinde yapmıştır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Kırg. ‘ulus’; Kzk. ‘ulis’; Yak. ‘ulūs’ şeklindedir. TÜDES’de (1999: 422) *Kutadgu Bilig* gibi eserlerde ‘ulus’ biçiminin geçtiğini, dil inkilâbı yıllarından başlayarak Arapça ‘millet’ kelimesinin karşılığı olarak kullanıldığı belirtilmiştir. DLT’de (2021: 527) ‘ulus’un Çig. lehçesinde, “köy” Arg. lehçesinde ise “şehir” anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir.

Vaşlıngnı niçe *ulus*dın işitkey min

Ni nev‘ kılıp vişālînge yitkey min

Ger vaşl müyesser olmasa nitkey min

Başımın alıp kay sarığa kitkey min (228-190-1)

(Vaslını nice ulustan işiteceğim. Kavuşmana nasıl ulaşacağım? Vaslın mümkün olmazsa ne yapacağım? Başımı alıp hangi tarafa gideyim.)

Uruğ (< **Tü.:**) TTSKBS’de (2007: 970) ‘urug’ için “*boy, sülâle*” anlamı verilmiştir. ETü.’de ‘uruğ’ “nesil, kuşak, soy, torunlar”, OTü.’de ise ‘uruğ’ “tane, tohum, evin” şeklindedir. Gülensoy, kelimenin etimolojik açıklamasını < ur- “dikmek, koymak, düzenlemek” + -(u) ğ/k şeklinde yapmıştır. Çağ.’da, ‘uruk-urug’ biçiminde

kullanılmıştır. DLT’de (2021: 529) “*uruğ, uruğla-, uruğlan-, uruğluk*” örnekleri verilmiştir. TÜDES (-).

Ḳulluk u ḥıdmetiṅ itmek yıl u ay

Nesl-i Cūḡī vü *uruğ*-ı Çağatay (212-132-23)

(Ay ve yıl Çağatay kabilesinin ve Cengiz neslinin kulluk ve hizmetini yapmak.)

Vaṭan (< Ar.): Arapça vaṭan, “*bir milletin üzerinde yaşadığı, hâkim olduğu toprak, yurt*” (Ayverdi, 2010: 1310; Ünlü, 2013: 1207) anlamlarına gelmektedir.

Müyesser olsa eger yār vaşlı ğurbette

Vaṭannı ni kılay u öz diyār nige kirek

Yiberdi yār maṅa yādigār dip ḥatını

Maṅa ḥabib kirek yādigār nige kirek (282-403-1)

(Eğer gurbette sevgiliye kavuşmak mümkün olsa, vatani ve memleketi ne yapayım? Sevgili hatıradır diye bana mektubunu gönderdi. Bana gerekli olan sevgilidir, mektubunu ne yapayım?)

Vilāyet (< Ar.): Arapça vilāyet, “*bir vâli yönetimindeki en önemli idâri bölüm, il; diyar, ülke, memleket*” (Ayverdi, 2010: 1319; Ünlü, 2013: 1214) anlamlarına gelmektedir.

Bu *vilāyet*ka muḳayyed bolmağıl

Kil Ḥorāsān cānibiğa ‘azm kıł

Ger barur bolsanğ irür min hem-rehiṅ

Ver tutar sin min barur min cezm kıł (279-395-1)

(Bu memlekete bağlı kalma. Horasan tarafına gelmeye azmet. Eğer gidecek olsan ben yoldaşınımdır. Eğer kesin karar verip [sözümü] tutarsan ben varırım.)

1.21. Edebiyat-Sanat Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı

Bâbü, Çağatay Türkçesinde Nevâyi’den sonra büyükler arasında sayılabilecek isimlerin başında gelmektedir. Kendine özgü üslûbu, verdiği eserlerin türü, şahsi

hayatı edebiyatının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bâbü, edebiyat, hatıra, fıkıh, mûsikî türlerinde eserler vermiştir. Farklı alanlarda verdiği eserlerin, edebiyat ve sanat alanlarında zengin bir söz varlığının oluşmasında katkısı vardır. Bâbü, Nevâyi'nin Mîzânü'l- Evzân'ındaki aruz kusurlarını bulacak kadar şiir bilgisine sahiptir.

Çalışmanın bu bölümünde, Dîvân'daki edebiyat-sanat terimleri ve söz varlığı ele alınmıştır. Terimler tür, biçim, şekil, sanatlar, okur, yazar başlıklarında incelenmiştir. Eserde tespit edilen örnekler şöyledir:

1.21.1. Tür, Biçim, Şekil ve Sanatlar

Belâgat (< Ar.): Arapça belâgat, “sözün etkili, güzel ve hitap edilen kimseye, içinde bulunulan duruma uygun düşecek şekilde söylenmesi; fasih ve hâle uygun söyleme” (Ayverdi, 2010: 130) anlamındadır. *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü* (AETS)'de (2001: 345) “malzemesi söz olan, sözle yapılan sanatları inceleyen, meramını en güzel biçimde anlatmanın yollarını arayan, gösteren bilim dalı” olarak tanımlanmıştır.

Şeyh şirim men iter yitmey *belâgat* lutfığā

Niylegey yā Rab kişi bu pir-i nā-baliğ bile (167-82-3)

(Belagat lutfuna ulaşmadan şeyh şiirimi yasaklar. Ya Rab kişi bu olgunluğa erişmemiş pir ile ne yapsın?)

Ebyat (<Ar.): Arapça ebyat, “beyit”in çoğul şeklidir. İkişer mısırâdan ibâret manzum sözlerdir (Ayverdi, 2010: 320; Ünlü, 2013: 320). *Bâbü-nâme*'de¹²³ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 82).

İdrâking ü tab‘ u hûşunğa bende bolay

Âvâz u uşul ü cûşunğa bende bolay

Takşim kılurda nakşlarğa *ebyât*

¹²³ Ol Kūhistān“da bu resmdür kim taşqa qazıp ebyât u nēmeler bitirler. (99a/11)

Takrīb bile okuşunğa bende bolay (255-296)

(Anlayışına, tabiatına ve aklına kurban olayım. Sesine ve eğlendirme usulüne köle olayım. Beyitleri süslere böldüğünde, makamlı okuyuşuna köle olayım.)

Dāstān (< Far.): Farsça “dāstān, “*hikāye, masal, destan; divān şâirleri tarafından aruz vezniyle yazılan manzum hikâyelerdir*” (Ayverdi, 2010: 256). AETS’de (2001: 99) “*epope, dâsitân, dâstân karşılıkları verilmiş, toplumu derinden etkileyen tarihî ve sosyal olayları uzun manzum hikâyeler*” olarak tanımlanmıştır.

Küler irdim burun Ferhād-ı miskin *dāstān*ığa

Bu Şirindür ki anıñ birle ok hem- *dāstān* boldum (126-15-5)

(Önceden zavallı Ferhad’ın destanına gülerdim. Şirin gibi destan konusu oldum.)

Divān (< Ar.): Arapça dīvān, “*eskiden şâirlerin aruz vezniyle yazdıkları şiirlerini, nazım şekillerine ve kâfiyelerinin son harfine göre belli bir sıraya bağlı kalarak düzenledikleri şiir mecmuası*”dır (Ayverdi, 2010: 292; Ünlü, 2013: 299). *Bâbürr-nâme*’de¹²⁴ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 442).

*Dīvān*ıma ni rabṭ u ni tertībīdūr

Ni cedvel ni levḥ ü ni tezhībīdūr

Ger sanğa yiberdim anı ‘ayb iyleme kim

*Dīvān*ıñnı tilerge takrībīdūr (245-259-1)

(Divanıma olan bu süsleme, ölçü, bağlılık ve düzenleme nedir? Onu sana gönderdim kusur görmeyesin.)

Hikāyet (< Ar.): Arapça hikāyet, “*hikāye*” (Ayverdi, 2010: 507) anlamındadır. “*Öykü; insan hayatında olan veya olma ihtimali bulunan, olacak kanısı uyandıran belli bir hacim içinde anlatan metinlere hikāye denir.*” (Karataş, 2001: 185). *Bâbürr-nâme*’de¹²⁵ de geçmektedir (Atam, 2021: 205).

Hāl ol idi kim *hikāyet* ittim

¹²⁴ Ādilī taḥallūs qılur édi. Şi’ri dīvān tertībqılğunça bolmaydur édi. (68b/9)

¹²⁵ Bir geri ékki geri oturup ol şarafdın bu şarafdın söz ve hikāyet ayıldı. (123b/10)

Geh şükr ü gehî şikâyet ittim (195-126-35)

(Durum o idi ki öyküledim. Bazen şükür bazen şikâyet ettim.)

Izhāru‘l Muzmer (< Ar.+Ar.): Gizli olanı ortaya çıkarma anlamındadır. Muammaya benzeyen sözle ilgili sanattır (Yücel, 1995: 380). AETS (-).

Bu şan‘atnı *izhāru‘l muzmer* dirler. Evvelgi rubā‘îdin her harf yaşırsalsa songgi rubā‘îdin tapılır. (303-511-1)

(Bu sanata gizli olanı ortaya çıkarma derler. Önce ki rubaiden her harf gizlense sonra ki rubaiden bulunur.)

Lafz (< Ar.): Arapça lafz, “*gerek anlamı olsun (kelime), gerek anlamı başka kelimelerle ortaya çıksın (edat) ağızdan çıkan veya yazılan söz*” (Ayverdi, 2010:732) anlamlarına gelmektedir. AETS’de (2001: 261) “*lafz, söz; esas itibariyle ağızdan çıkan manalı manasız her söz anlamında olan bu tabir bazen de mananın karşısı olarak anlamında kelimelerin söyleniş biçimi*” olarak tanımlanmıştır.

Barça maẓmūnı anıṅ ḥub irdi

Barı lafzı daḡı merḡūb irdi (209-131-5)

(Onun bütün mazmunu güzel idi. Bütün lafzı dahi rağbet edilendi.)

Maẓmūn (< Ar.): Arapça zimn, “iç, maksat; delâlet”ten maẓmūn, “*nükte ve cinaslarla süslenen ve asıl mânâyı dolaylı olarak anlatan güzel söz*” (Ayverdi, 2010: 781) anlamındadır. AETS’de (2001: 277) “*kavram, mefhum, mana; gerçek anlamının dışında, dolaylı olarak kalıplaşmış belli bir manayı çağrıştıran söz*” olarak tanımlanmıştır. *Bâbü-r-nâme*’de¹²⁶ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 82).

Barça maẓmūnı anıṅ ḥub irdi

Barı lafzı daḡı merḡūb irdi (209-131-5)

(Onun bütün mazmunu güzel idi. Bütün lafzı dahi rağbet edilendi.)

¹²⁶ bilmesligi ve biallıgıdın mahfî Şeybânî Ħan“ğa kişı yiberür bu maẓmūn (79b/15)

Mısrā (< Ar.): Arapça mısra‘, “bir beyit, şiir veya manzûmenin satırlarından her biri, dize” (Ayverdi, 2010: 820) anlamlarına gelmektedir. AETS’de (2001: 287) “dize, ölçülü ve çoğu zaman kendi içinde anlamlı bir satırlık nazım parçası” olarak tanımlanmıştır. *Bâbü-r-nâme*’de¹²⁷ de geçmektedir (Öztürk, 2021: 82).

Munda mısra bu şüret boldı

Vezn tağıyiri zarüret boldı (109-4-120)

(Mısra bunda bu şekil oldu. Vezni başka şekle sokmak gerekli oldu.)

Na‘t (< Ar.): Arapça na‘t, “Bir şeyi överek anlatma, methetme; bilhassa Hz. Muhammed’i, Hz. Ali ve dört halifeyi övmek için yazılan manzum methiyelerdir.” (Ayverdi, 2010: 906). AETS’de (2001: 309) “Allah’ın son elçisi Hz. Muhammed Mustafa’yı yüceltmek, onun üstün vasıflarını, mucizelerini anlatmak için yazılan manzumelerdir. Na‘tlerde Peygambere duyulan saygı, sevgi, hürmet hisleri de bir şekilde dile getirilir.” şeklinde tanımlanmıştır.

Diyinğ hamdidin song Resuligā na‘t

İlāhī ki tüşkey qabūliğa na‘t (319-558-10)

(Şükür edin, sonra peygambere naat söyleyin. İlahî ki naat kabul bulacak.)

Nazm (< Ar.): Arapça nazm, “vezinli, kâfiyeli söz dizisi” (Ayverdi, 2010: 918) anlamlarına gelmektedir. AETS’de (2001: 311) “nazım, koşuk, ölçülü ve kâfiyeli mısralardan meydana gelen sözlere verilen genel isim; ölçülü ve uyaklı hatta ahenkli söylenmiş söz” olarak açıklanmıştır.

Yana bu nazm okusa her t̄alib

Könglining rağbeti bolğay galib (99-3-8)

(Her talep eden yine bu nazmı okusa, gönlünün isteği her ne ise gerçek olacak.)

Risāle (< Ar.): Arapça risāle, “genellikle belli bir konuda yazılmış, küçük kitap, broşür” (Ayverdi, 2010: 1028) anlamındadır. AETS’de (2001: 347) “küçük kitap veya

¹²⁷ sonğı mısraınıñ qāfiyesini redif qılıp özge qāfiyesini redif. (87b/)

broşür; mektup, dergi anlamlarında kullanılan bit terim; hacmi bir iki formayı geçmeyen, sayfa sayısı az olan kitapçıklar” olarak tanımlanmıştır.

Âhır öz allımda bir ikki *risāle* ma‘lūm kılip bir niçe kelāğ-ı pā-merķūm boldı. (326-573-5)

(Sonunda kendi karşımda bir iki kitapçıktan öğrenilip birçok ayağı işaretli yaban kargası oldu.)

Rubā‘i (< Ar.): Arapça rubā, “dörder” ve nispet eki - ī ile rubā‘ī, “kendine mahsus aruz vezni kalıplarıyla yazılan, genellikle tasavvufî, felsefî fikirleri, dünya görüşünü özlü bir şekilde anlatan dört mısralık nazım şekli, dübeyt” (Ayverdi, 2010: 1031) anlamındadır. AETS’de (2021: 355) “dört mısradan meydana gelen, aruzun ahreb ve ahrem bahirlerinin özel kalıplarıyla yazılan bir nazım şekli” olarak tanımlanmıştır. *Bâbü-r-nâme*’de¹²⁸ de geçmektedir (Atam, 2021: 208).

Bu şan‘atnı ızhāru‘l muzmer dirler. Evvelgi rubā‘īdin her harf yaşurulsa songgi rubā‘īdin tapılır. (303-511-1)

(Bu sanata gizli olanı ortaya çıkarma derler. Önceki rubaiden her harf gizlense sonraki rubaiden bulunur.)

Şan‘at (< Ar.): Arapça şan‘at, “duygu, tasavvur ve fikirleri etkili bir biçimde ve göze gönle hitap edecek şeklide söz, yazı, resim, heykel vb. ile ifâde etme husûsundaki yaratıcılık” (Ayverdi, 2010: 1058) anlamındadır. AETS’de (2001: 361) bu terim insanın yaratılıştan gelen bazı yeteneklerine eğitim, uygulama ve özel deneyim yoluyla kazanılan beceriyi de katarak, taklit yoluyla yaptığı özel bir üretim olarak tarif edilmiştir.

Bu şan‘atnı ızhāru‘l muzmer dirler. Evvelgi rubā‘īdin her harf yaşurulsa songgi rubā‘īdin tapılır. (303-511-1)

(Bu sanata gizli olanı ortaya çıkarma derler. Önce ki rubaiden her harf gizlense sonra ki rubaiden bulunur.)

¹²⁸ Yégirmi dört rubā‘i veznide dört veznde hālaş kılıptur. (171a/3)

Şi‘r (< Ar.): Arapça şî‘r, “duygu ve heyecanları, güzellikleri, seslerin uyumundan ve âhenginden faydalanarak etkili bir şekilde anlatma sanatı ve bu sanat yoluyla verilen edebî eser; manzûme”lerdir (Ayverdi, 2010: 1171). AETS’de (2001: 391) bu türün söz sanatlarının en eskisi olduğu ve edebî türler içerisinde ayrı bir yeri olduğu belirtilmiştir. Bu tür ile ilgili şimdiye kadar sayısız tanım yapılmıştır. Edebiyat araştırmacıları, kesin bir tanım yapmanın güçlüğüne belirtmişlerdir. *Bâbü-r-nâme*’de¹²⁹ de geçmektedir (Hezer, 2021: 56).

Bâbü-râ şî‘rînge ger salsa kulağ ol şâhîng

Bolğusıdur sözünge qadr dūr-i meknūnça (138-34-6)

(Ey Bâbü-r, sevgilin şiirine kulak verse, sözünün kıymeti dizilmiş inci gibi olacaktır.)

Tezhîb (< Ar.): Arapça zeheb, “altın”dan tezhîb, “yazma kitaplar, levhalar, murakkalar, üzerine ezilerek fırçayla sürülecek hâle getirilmiş olan altının ve çeşitli renklerin kullanılmasıyla gerçekleştirilen süsleme sanatı”dır (Ayverdi, 2010: 1252).

Dīvānıma ni rabt u ni tertībīdūr

Ni cedvel ni levh ü ni tezhībīdūr

Ger saṅga yiberdim anı ‘ayb iyleme kim

Dīvānıngnı tilerge taqrībīdūr (245-259-1)

(Divanıma olan bu süsleme, ölçü, bağlılık ve düzenleme nedir? Onu sana gönderdim kusur görmeyesin.)

Vezn (< Ar.): Arapça vezn, “manzum yazılarda hecelerin belli şekil ve sayıda sıralanışından meydana gelen ölçü” (Ayverdi, 2010: 1317) anlamındadır. AETS’de (2001: 455) “ölçü; nazımda ölçü; şiirde ahengi sağlayan önemli biçimsel unsurlardan biri” olarak tanımlanmıştır. *Bâbü-r-nâme*’de¹³⁰ de geçmektedir (Atam, 2021: 209).

Munda mısrâ bu şüret boldı

Vezn tağyiri zarûret boldı (109-4-120)

(Mısra bunda bu şekil oldu. Vezni başka şekle sokmak gerekli oldu.)

¹²⁹ Yana cem‘ ehl-i şî‘r ü ehl-i şab‘nı Mollâ Bennâ’îğa tutturdı. (206a/14)

¹³⁰ Ba‘zı beytleri yaman emestür, velî mîrzânıñ dīvānı tamam bir veznedür. (164b/14)

1.21.2. Okur ve Yazar

Kārī (< Ar.): Arapça kıra'et, “okumak”tan kārī. KL’de (2010: 631) “*okuyucu*” anlamındadır. AETS’de (2001: 238) ‘okur’ anlamı verilmiştir.

Eger ümmī iseng ol dem *kārī*

Bilge sin munı Kelām-ı Bārī (4-101-20)

(Okuyucu, eğer ümmi isen o zaman bunu yaratıcının sözü olarak bil.)

Oğuğu (< Tü.): ETü.’deki okı- “okumak, çağırmak, davet etmek” ve +guçı- fiye. ile ‘oğuğu’. TTSKBS’de (2007: 620) okı- fiilinden türeyen okuyucu kelimesinin etimolojik açıklaması < *ok+u-(y)-ucu şeklinde yapılmıştır. Lehçelerdeki kullanımlarından bazıları: Uyg.’da ‘okuguçi’; Kzk.’da, ‘okuvşı’; Özb.’de, ‘okūçu’; Baş.’da, ‘ukıvısı’; TatK.’de ‘ukuçu’ şeklindedir. AETS’de (2001: 327) bu terim için okur karşılığı verilmiştir. Terim olarak; “kârî, okuyucu, erbâb-ı mütâlaa; bir gaye ile bilinçli bir şekilde okuyan kimse” anlamındadır. TÜDES (-).

Yana *oğuğu*larga ol ân

Ẓabt kılmakka idi nazm âsân (99-3-11)

(O zaman yine okuyucular için nazmı anlamak daha kolaydı.)

Sözlegüçi (< Tü.): ETü. sözlâ- “emir, buyruk, ferman” ve fiye. +güçi ile ‘sözlegüçi’. Bu fiil, OTü.’de ‘söwle-’ “söylemek”, DLT’de ise ‘sözle-’ şeklindedir. Türk dilinde –z- sesinin –y-’ye dönüştüğü görülmektedir (Gülensoy, 2007: 809). Kurt’a göre, bu terim edebiyatda poetik persona, poetik özne, şair özne, şiir öznesi, metinsel özne, anlatıcı özne, şair ben, şiirsel ben, söyleyici gibi farklı farklı kullanımlarda karşımıza çıkar (Kurt, 2019: 175). TÜDES’de (1999: 375) söylemek maddesi verilmiş, eski metinlerde ise bunun “sözlemek” şeklinde olduğu ifade edilmiştir.

Bakmağıl *sözlegüç*ining özige

Özini koy nazır itkil sözige (99-3-13)

(Söyleyicinin kendisine değil sözüne bak.)

1.21.3. Yazar, Tercüme ve Çeviri

Muḥarrir (< Ar.): Arapça taḥrīr, “doğru ve güzel yazmak”tan muharrir, “yaziya geçiren, yazan, yazıcı, kâtip” (Ayverdi, 2010: 842) anlamlarına gelmektedir. AETS’de (2001: 293) bu terim için yazar, münşî karşılığı verilmiştir.

Bâbürr durur bu ikki varakning muḥarriri

Biri bütün varaktır u peyvendtür biri (215-136)

(Bu iki sayfanın yazarı Bâbürr’dür. Biri bütün bir sayfa diğeri yarım sayfadır.)

Mü’ellif (< Ar.): Arapça te’lîf, “yazmak”tan mu’ellif, “yazar, muharrir” (Ayverdi, 2010: 869) anlamındadır. AETS’de (2001: 297) “bilgi, birikim, araştırma ve inceleme sonucu meydana getirilen bir eserin ortaya koyanı” olarak tanımlanmıştır.

Tâ bu vesîle bile bu te’lîfning saḳamı şihḥatka bedel bolğay ve mü’ellifning cehli ‘ilmğa mübeddel. (326-573-7-8)

(Bu vesile ile bu telifin kusuru esenliğe bedel olacak. Müellifinin cehaleti yerini ilime bırakacak.)

Mütercim (< Ar.): Arapça terceme’den mutercim, “bir metni bir dilden başka bir dile çeviren, tercüme eden kimse, çevirici, çevirmen” (Ayverdi, 2010: 901) anlamlarındadır. AETS (-).

Söz mining irmes alarningdur bil

Bilge sin mini mütercim ḥāşıl (98-3-14)

(Sözü benim değil, onlarındır. Beni sadece tercüme eden olarak bilesin.)

Şerḥ (< Ar.): Arapça şerḥ, “bir metni bir kitabı ayrıntılarına inerek açıklama, yorumlama” (Ayverdi, 2010: 1165) anlamındadır. AETS’de (2001:389) “Yorumlama; bir metnin zor anlaşılan, anlaşılması kolay olmayan kısımları açıklamak, çözüp anlaşılır hâle getirmek, onu genişleterek anlatmak.” olarak tanımlanmıştır.

İmdi *şerh* iyleyin *şes* āvāze

Bir iki beyt aytayın tāze (314-552-6)

(Şimdi altı ses *şerh* edin. Yeni bir iki beyit söyleyin.)

Te'līf (< Ar.): Arapça elf, “alışmak, tanışmak”tan te' līf, “*eser yazma, toplayıp kaleme alma*” (Ayverdi, 2010: 1229) anlamındadır. AETS’de (2001: 419) “*insanın kendisinde varolan yeteneği ve bilgi birikimini kullanarak kendi diliyle nesir vadisinde eser ortaya koyması*” olarak tanımlanmıştır.

Tā bu vesīle bile bu *te'līf*ning saqamı şıhhatka bedel bolgay ve mü'ellifning cehli 'ilmga mübeddel. (326-573-7-8)

(Bu vesile ile bu telifin kusuru esenliğe bedel olacak. Müellifinin cehaleti yerini ilime bırakacak.)

SONUÇ

Çağatay Türkçesi, yapılan tasniflere göre genel olarak XV. yüzyılın başından XX. yüzyılın başına kadar Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletleri olmak üzere geniş bir coğrafyada kullanılmış edebî bir dildir. Alî Şîr Nevâî, Baykara, Bâbü Şah başta olmak üzere pek çok büyük yazar ve şair bu dil döneminde eserler vermişlerdir. Yapılan tasniflerde, Zahîreddin Muhammed Bâbü Şah'ın yaşadığı ve eser verdiği dönem bu dil döneminin klasik sonrası devir aralığına denk gelmektedir.

Dîvân, edebî bir eser olmasının yanısıra Bâbü Şah'ın mücadelelerle dolu inişli çıkışlı hayatının bir özeti gibidir. Bâbü; yaptığı savaşları, savaşlar sırasında gezmiş olduğu coğrafyaları, yaşadığı dînî ve tasavvufî dönüşümleri, mûsikîye olan özel ilgisini, edebiyata olan vukufiyetini en ince ayrıntısına kadar Dîvân'da işlemiştir. Dîvân'da din, tasavvuf, coğrafya, mûsikî, devlet idaresi, edebiyat vb. alanlara ait zengin bir söz varlığı ve terminoloji bulunmaktadır.

Eserde Türkçe, Arapça, Farsça, Moğolca, Yunanca, Urduca ve Soğdca olmak üzere 7 dilde, 21 başlıkta toplam 501 kavramsal söz varlığı ve terim tespit edilmiştir. Toplam kavramsal söz varlığı ve terimler içerisinde Türkçe (113), Arapça (261) Farsça (96), Moğolca (4), Urduca (2), Yunanca (1), Soğdca (1) tanedir. 479 kavramsal söz varlığı ve terimin dışında kalan 22 terim ise bir yabancı dil ile başka bir yabancı dildeki terimin birlikte kullanımı veya yabancı bir dildeki terim ile Türkçe bir terimin bir araya gelmesi ile oluşmuştur.

Sayısal veriler dikkate alındığında Dîvân'daki kavramsal söz varlığı ve terimler içerisinde Arapça (%52), Türkçe (%23), Farsça (%19)'luk kısmı oluştururken; Moğolca, Urduca, Yunanca, Soğdca veya iki yabancı dilin bir araya gelmesi ile oluşan kavramsal söz varlığı ve terimlerin oranı (%6)'dır.

İncelenen kavramsal söz varlığı ve terimler içerisinde Arapça'nın (%52)'lik bir kullanımı eserdeki söz varlığının büyük bir çoğunluğunu din ve tasavvuf terimlerinin oluşturması ile ilgilidir. Dîvân'daki toplam kavramsal söz varlığı ve

terimlerin (211)'i din ve tasavvuf konularındadır. Bu kavramsal söz varlığı ve terimlerin (140) tanesi Arapça'dır. Dînî ve tasavvufî terminoloji içerisinde Arapça'nın yaygınlığına rağmen bazı Arapça kavramsal söz varlığı ve terimlerin karşılıkları için özgün Türkçesi kullanılmıştır. Kıyâmet için “*tanğlalık kün, ol kün*”; Allah'ın sıfatları için “*işitküçi, körgüçi, birgüçi, alğuçı*”; ecel için “*ölüm*”; günah için “*yazuk*”; kâzip için “*yalğan*”; ahiret için “*iki dünya*”; cennet için “*uçmak*”; karî için “*okuğuçi*”; kesret-vahdet için “*bir, ikkilik*” nefis için “*yağı*” cehennem ateşi için “*ot*” terimleri tercih edilmiştir. Dînî terimlerin bazılarında belirli bir kavramdan bahsedilirken sadece bir dilin kelimelerinden değil farklı dillerin bir arada kullanıldığı görülür. Örneğin *cennet, behişt, rıdvan, uçmah, kevser* terimleri bu duruma örnektir. Dînî terimler kullanılırken her ne kadar Türkçe terimlere yer verilse de din dilinin Arapça olması dolayısıyla genelde doğrudan ödünçlemelere gidilmiştir.

Terimlerden bazılarının farklı çalışmalardaki örnekleri göz önüne alındığında belirli bir alanda daha sık kullanılmasına karşılık bazen farklı alanlarda da kullanıldığı dikkate değerdir. Örneğin askerî bir terim olan *yağı* metinde askerî terim anlamıyla bulunmazken bir tasavvuf terimi olarak karşımıza çıkmaktadır: *nefs yağısı*

Dîvân'da Urduca *mōti* ve *mānik* olmak üzere iki maden terimi de yer almaktadır. Eserde Urdu diline ait unsurların bulunması Bâbü'r'ün Hindistan hayatı çerçevesinde yorumlanabilir.

Dîvân'da yer alan bazı terimlerin *Bâbü'r-nâme*'de de geçtiği görülmektedir: *ramazan, hac, sünnet, cennet, şerî'at, cibe, taht, dîvân* vb.

Dîvân'da yer alan bazı terimler Türkçe İlk Kur'ân Tercümesi'nde eserde kullanıldığı şekli ile karşımıza çıkmaktadır: *ölüm, körgüçi, birgüçi*.

Dîvân'da yer alan; *çeng, dü-târe, nevā-yı rāst, nevrüz, pūselik, rāst, zengüle* gibi mûsikî terimlerinin büyük çoğunluğunun Farsça olması mûsikî dilinin büyük oranda Farsça olması ile ilgilidir.

Dîvân'da yer alan bazı kavramsal söz varlığının Bâbü'r Şah'ın imar işleri ile yakından ilgilenmesi ile ilgili ipuçları vermektedir: *hammām*.

Dîvân'da yer alan bazı terimler Bâbü'r Şâh'ın devlet adamlığı ve askerliği ile ilgili çıkarımlar yapmamıza olanak sağlar: *taht, pâdişehliğ, biglik, devlet, cibe, gazi*.

Dîvân'da tespit edilen bazı kelimeler DLT'den itibaren Çağatay Türkçesi Döneminde de tanıklandığı görülür: *tüz, tağ, tiş*.

Kavramsal söz varlığı ve terimlerden bazıları yabancı dile ait olmasına karşılık Türkçe bir ek getirilerek oluşturulmuştur: *hasteliğ, lâdeliğ, pâdişehliğ dervîşlik*. Bazı terimler de yabancı bir dile ait olmasına karşılık Türkçe dil bilgisi kurallarına göre oluşturulmuştur: *ğaflet uykusı, nefis buyruğı, dūzāh otı, nefis yağısı, 'ibādet vaḳti, küfr ehli*.

Din, tasavvuf, edebiyat, mûsikî terimlerinin çoğunun Arapça ve Farsça olarak kullanılması Bâbü'r'ün yaşadığı ve gezdiği coğrafyalarda karşılaştığı halkın dilinden etkilenmesine aynı zamanda bu coğrafyalarda farklı etnik grupların bulunmasına veya Bâbü'r'ün yaşadığı dönemde sanat ve fikir düşüncesinin oluşmasında Arapça ve Farsça kaynakların etkili olmasına bağlamak yanlış olmasa gerek. Ayrıca sosyal ve kültürel yaşamın bir göstergesi olarak edebiyat dışında mûsikî nin de etkili olduğunu eserde kullanılan musikî terimlerinden tespit etmek mümkündür. Bâbü'r'ün sanatçı ve edebiyatçı yönünün dışında, bir devlet adamı olması ve pek çok coğrafyayı gezme fırsatı bulması eserinde binicilik, askerlik, devlet yönetimi, ulus kavramı, coğrafya ve hukuk terimleri gibi pek çok söz varlığının kullanılmasında etkili olmuştur.

Dîvân'da tespit edilen kavramsal söz varlığının ve terimlerin ait oldukları dilde kavram alanlarına göre sayısal olarak dağılımı şöyledir:

Askerî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (3), Farsça (5), Arapça (4), Moğolca (2), Arapça+ Farsça (1)

Astronomi Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Farsça (7), Türkçe (5), Arapça (5)

Binicilik Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (1), Arapça (3), Farsça (2), Moğolca (1)

Coğrafya Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (6), Arapça (4), Farsça (5), Moğolca (1)

Devlet-Yönetim Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (5), Arapça (7), Farsça (1), Moğolca (1), Farsça+ Türkçe (1)

Dînî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (17), Arapça (95), Farsça (11), Soğdca (1), Arapça+ Türkçe (12), Farsça+ Arapça (2), Türkçe+ Arapça (1)

Edebiyat Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (2), Arapça (22), Farsça (1)

Giyim-Kuşam Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (3), Arapça (3), Farsça (2)

Hava-Doğa Olayları ile İlgili Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (4), Arapça (3), Farsça (4)

Hukuk Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Arapça (2), Farsça (2)

Maden Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (2), Farsça (3), Yunanca (1), Arapça (5), Urduca (2)

Meslek Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Arapça (2), Farsça (2)

Mûsikî Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (2), Arapça (12), Farsça (23), Farsça+ Arapça (1)

Organ-Beden Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (27), Arapça (8), Farsça (5)

Psikoloji Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (5), Farsça (4), Arapça (3)

Sosyoloji-Felsefe Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Arapça Sosyoloji Terimleri (5), Türkçe Felsefe Terimleri (4), Arapça Felsefe Terimleri (7)

Tasavvuf Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (2), Arapça (45), Farsça (18), Arapça+ Türkçe (5), Farsça+ Türkçe (1), Farsça+ Arapça (2)

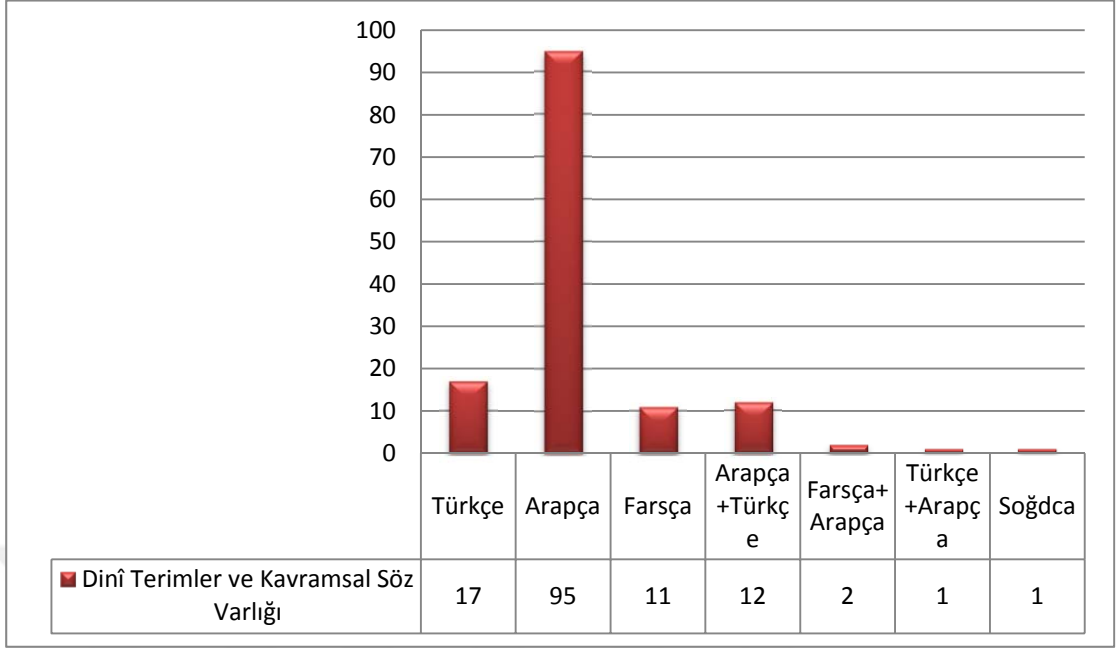
Tıp Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (5), Arapça (5), Farsça (7), Arapça+ Farsça (1), Türkçe+ Arapça (1), Farsça+ Türkçe (1)

Toprak Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (2)

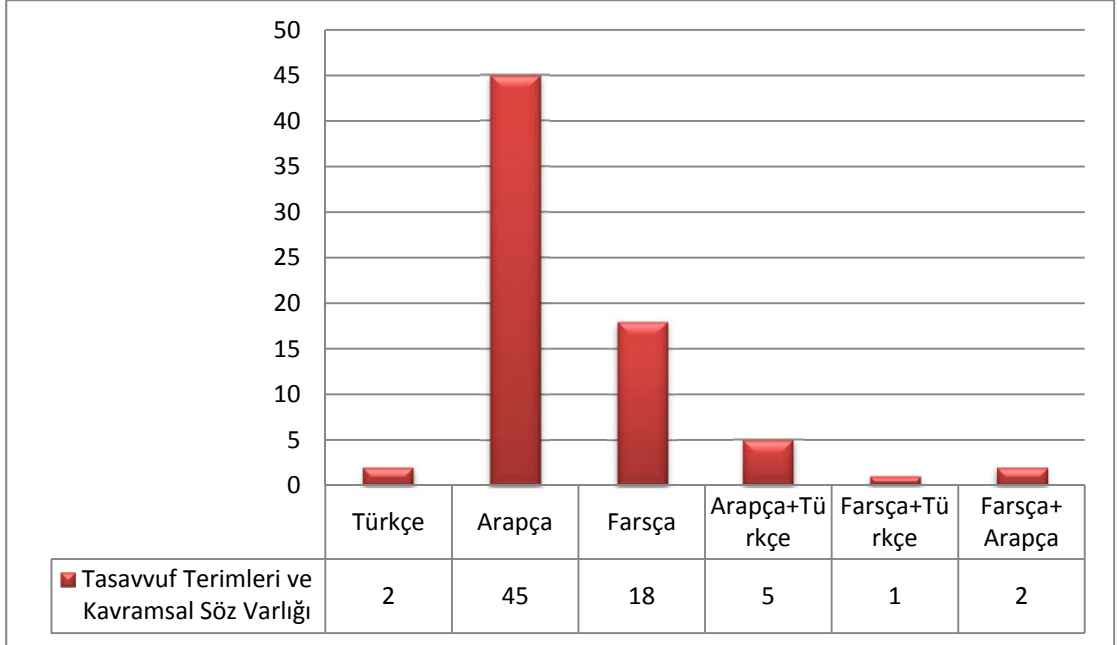
Yapı Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (3), Arapça (2), Farsça (2)

Zaman Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı: Türkçe (13), Arapça (12), Farsça (3), Moğolca (1), Arapça+ Farsça (1), Farsça+ Arapça (1)

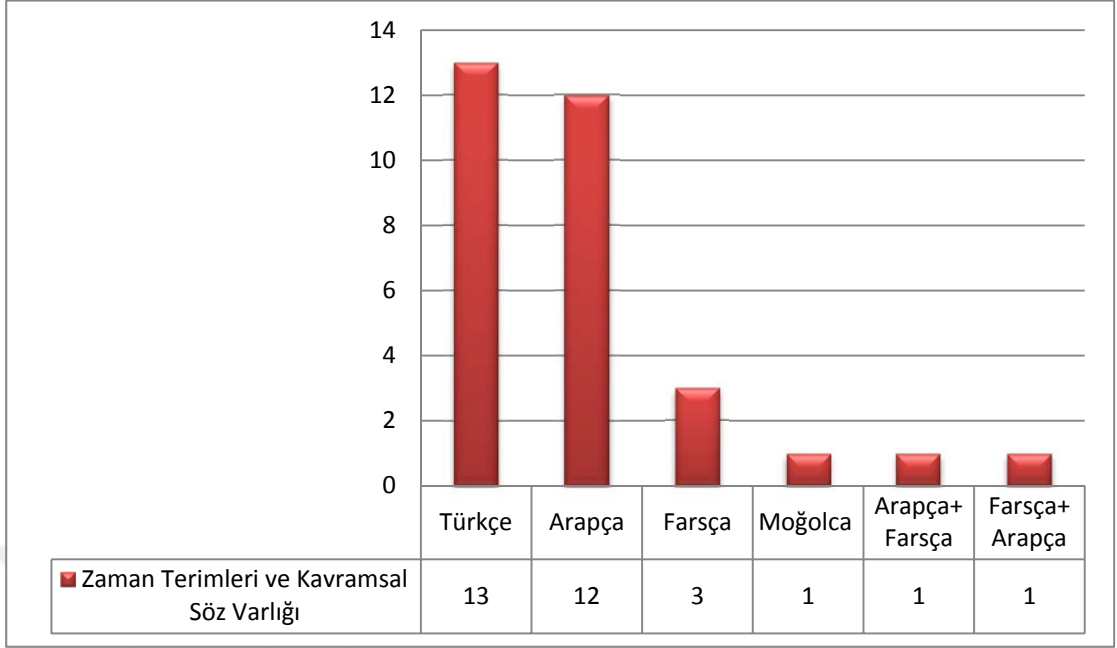
Grafik 1. Dînî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı



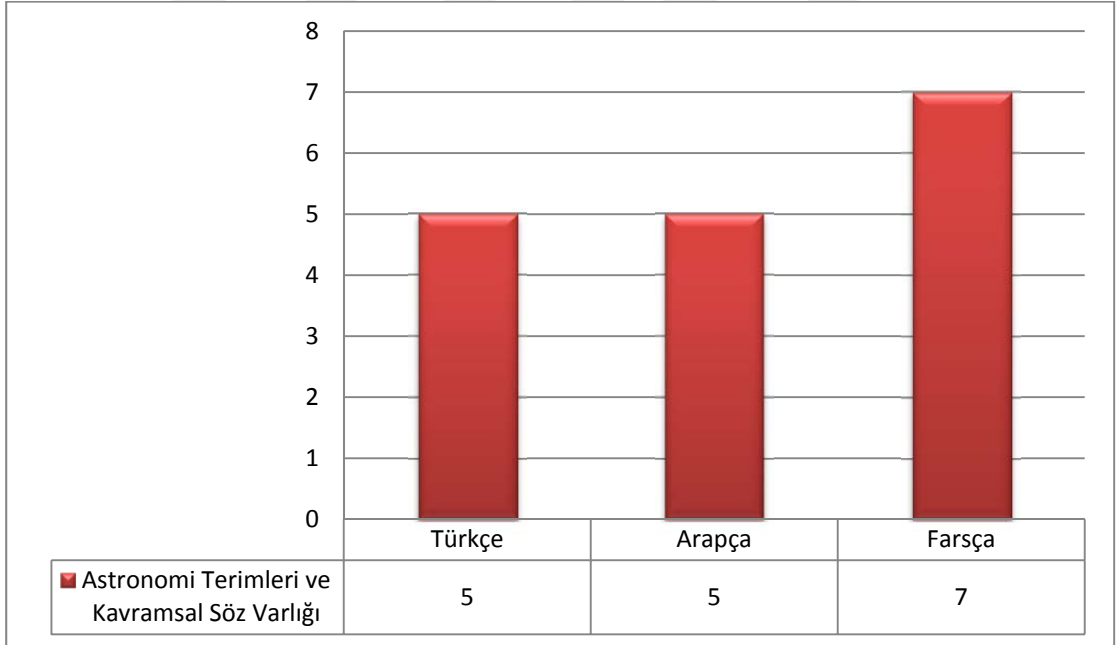
Grafik 2 Tasavvuf Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



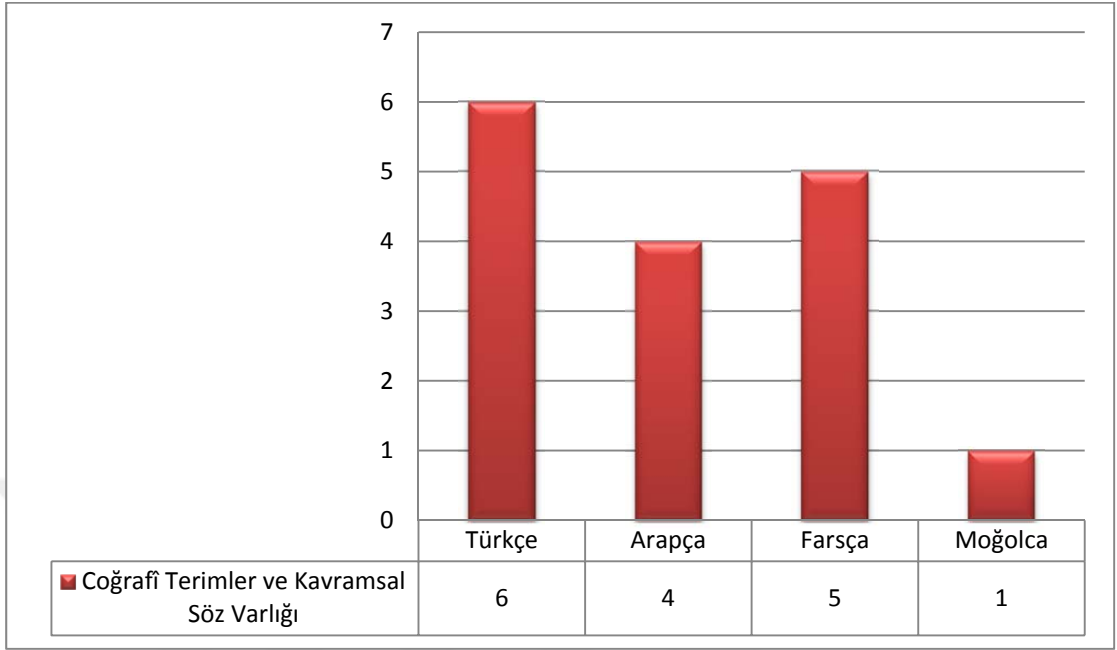
Grafik 3 Zaman Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



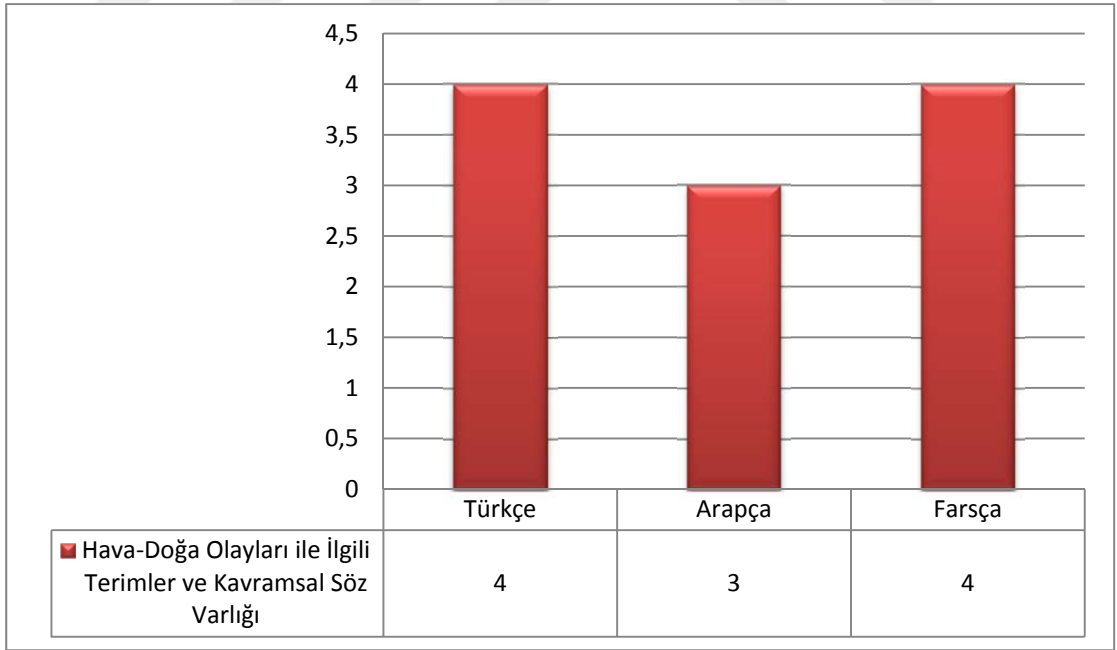
Grafik 4 Astronomi Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



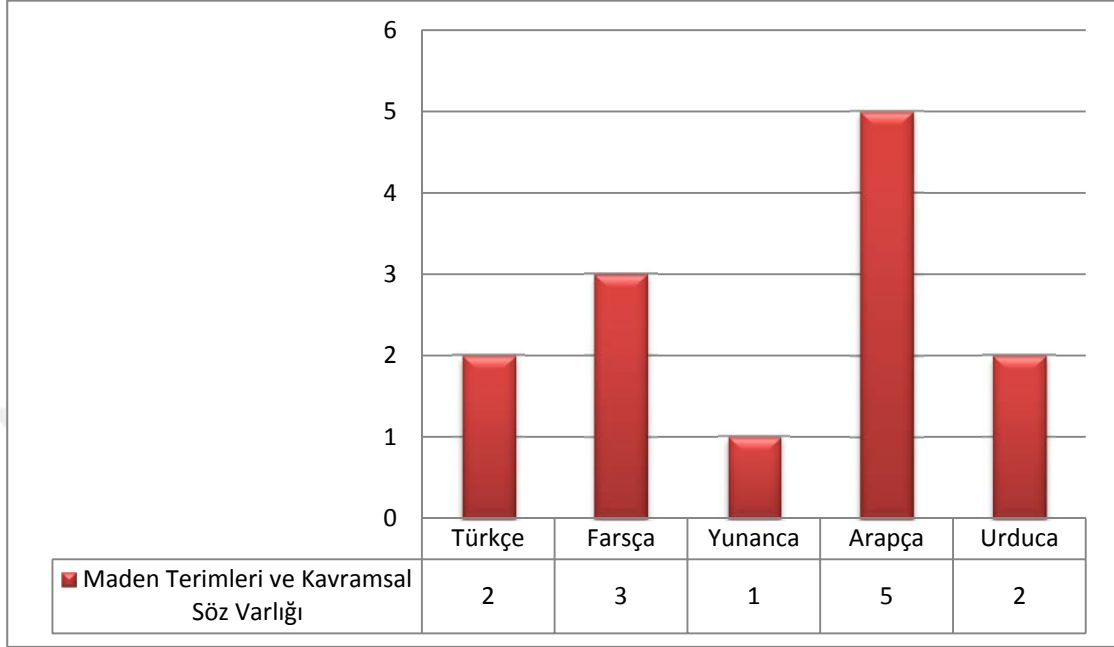
Grafik 5 Coğrafi Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı



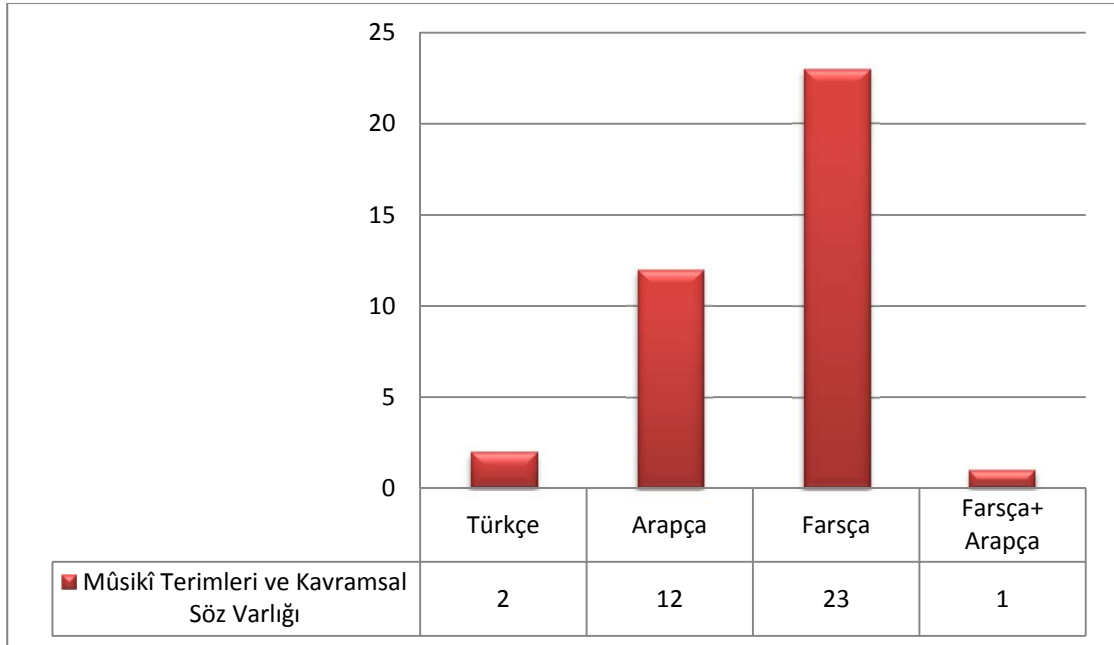
Grafik 6 Hava-Doğa Olayları ile İlgili Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı



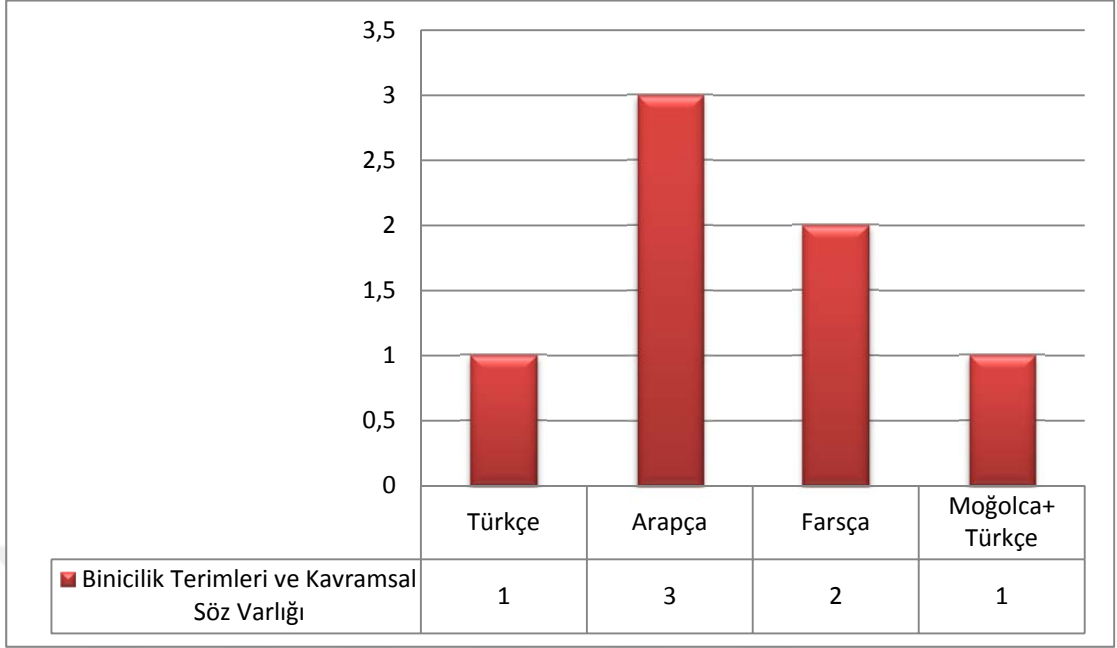
Grafik 7 Maden Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



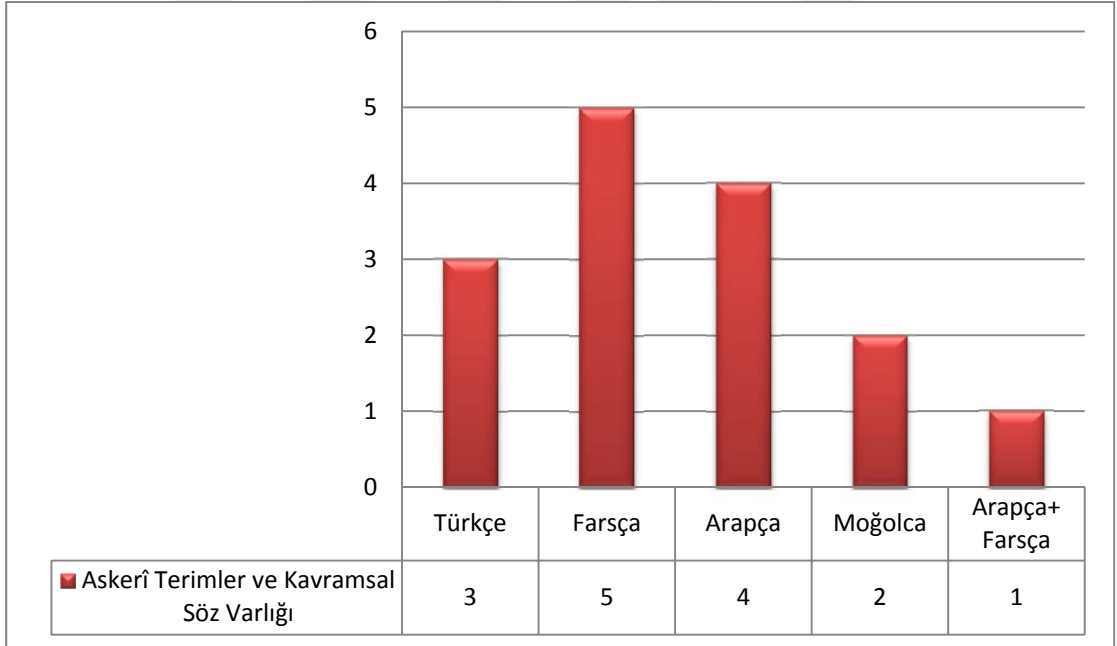
Grafik 8 Mûsikî Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



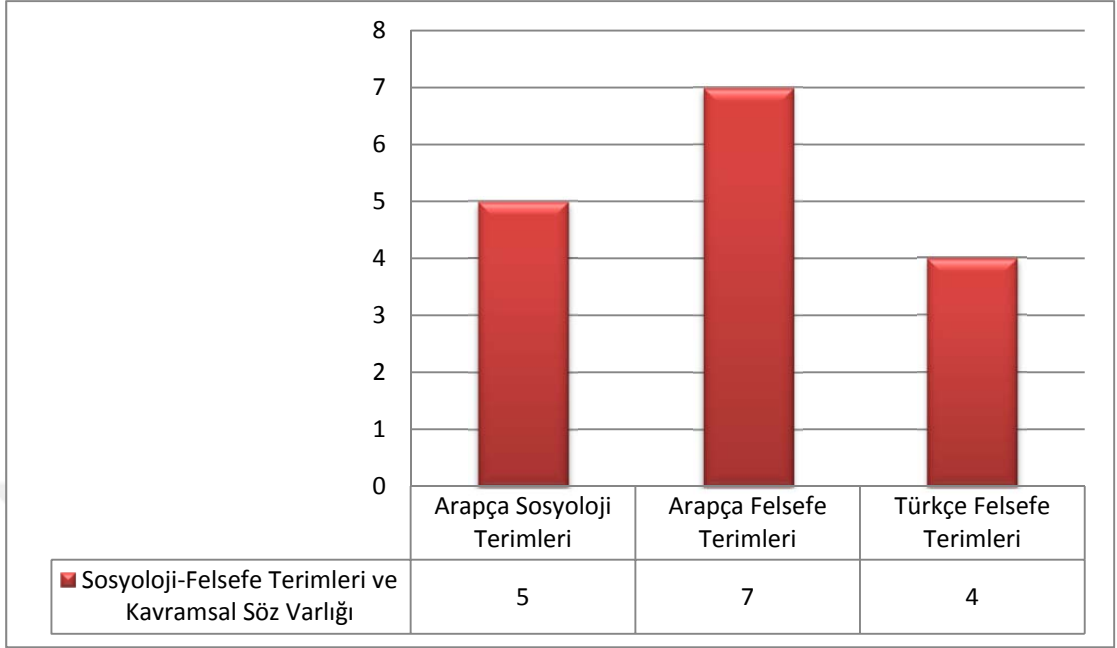
Grafik 9 Binicilik Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



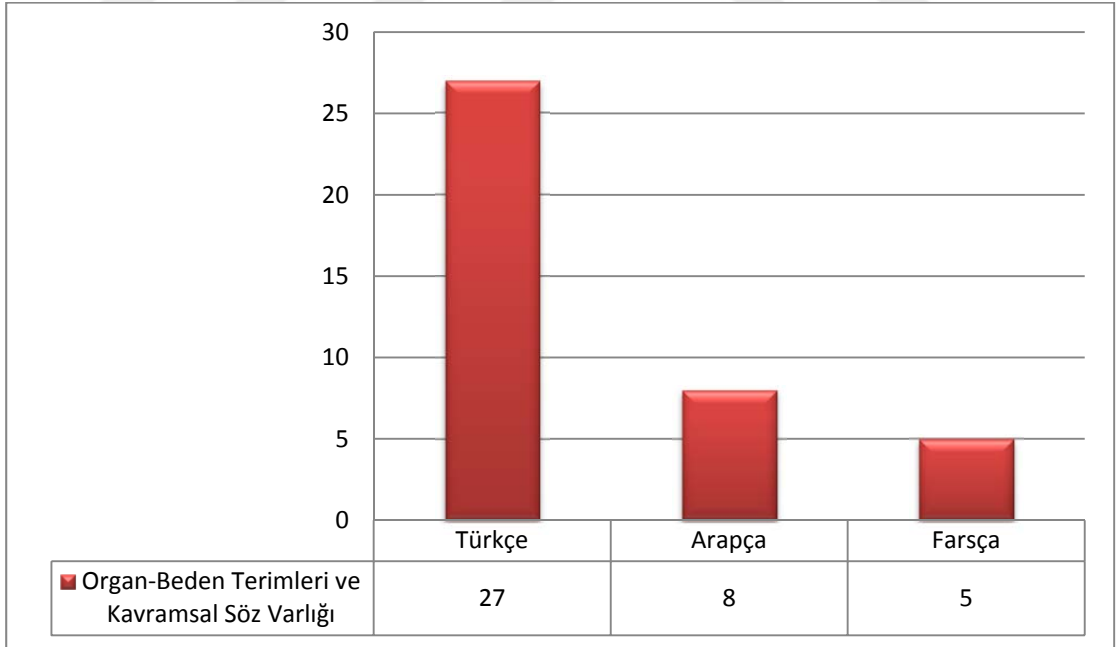
Grafik 10 Askerî Terimler ve Kavramsal Söz Varlığı



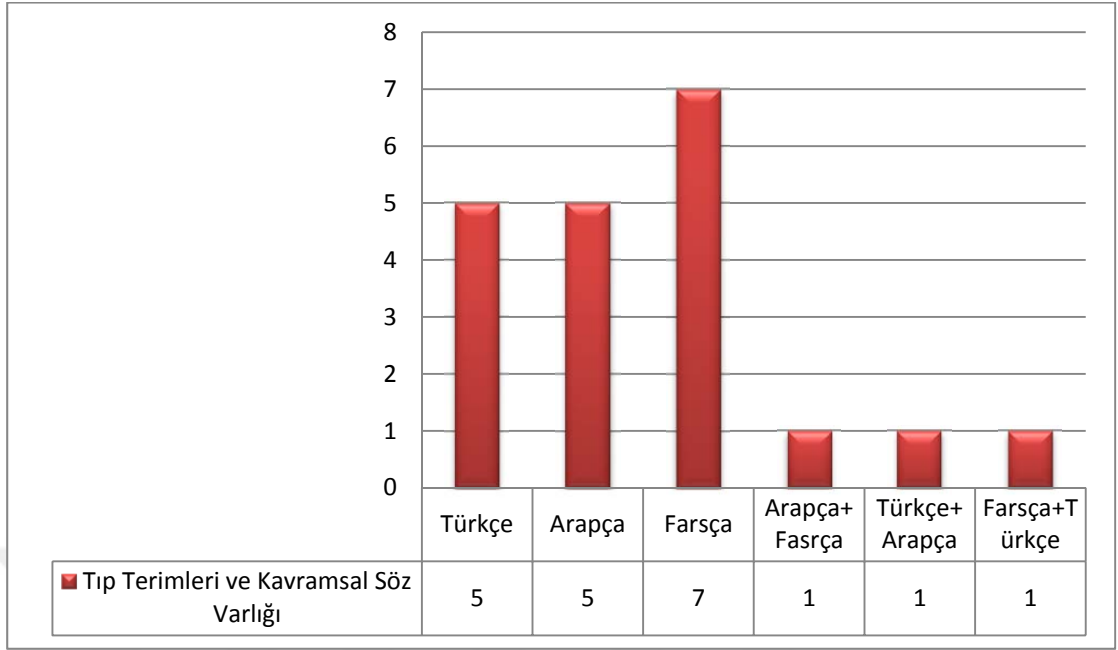
Grafik 11 Sosyoloji-Felsefe Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



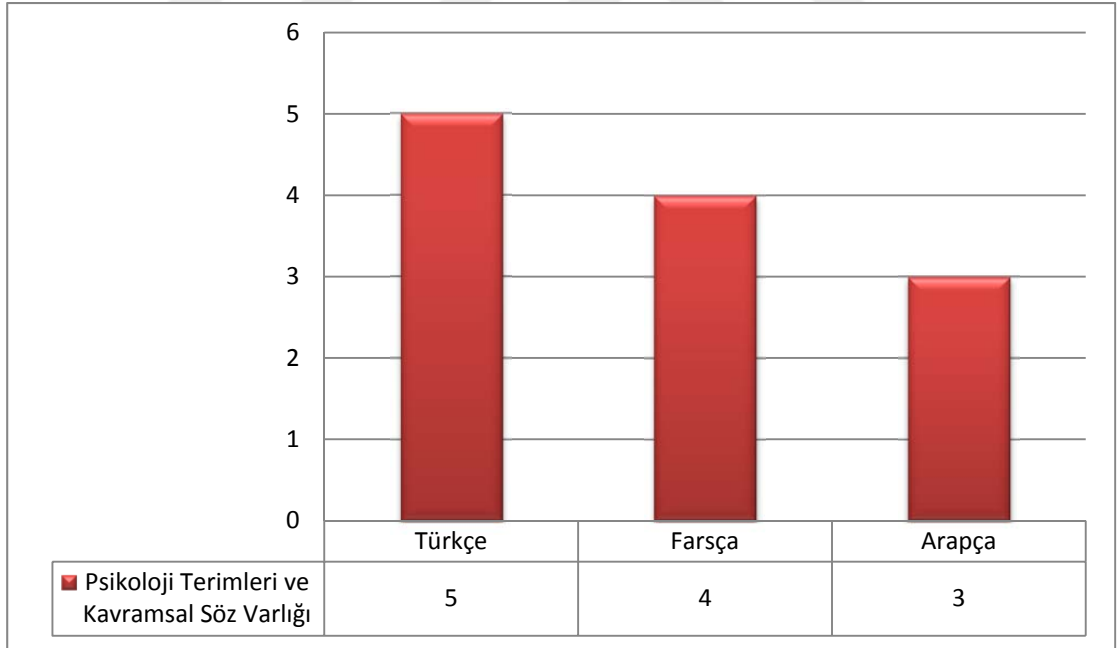
Grafik 12 Organ-Beden Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



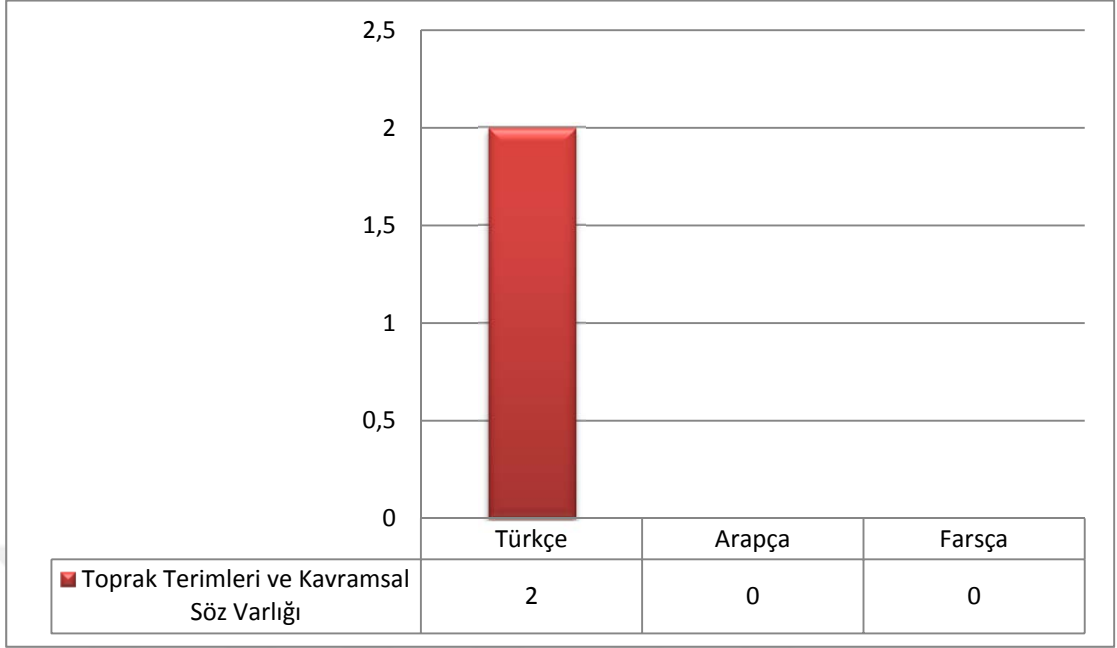
Grafik 13 Tıp Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



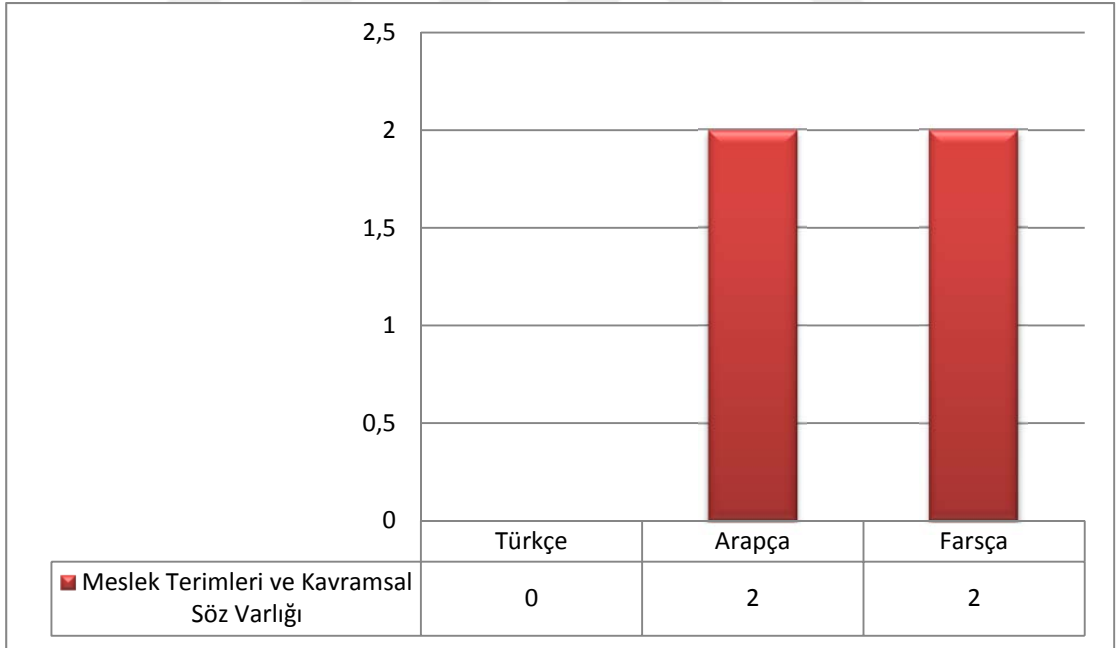
Grafik 14 Psikoloji Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



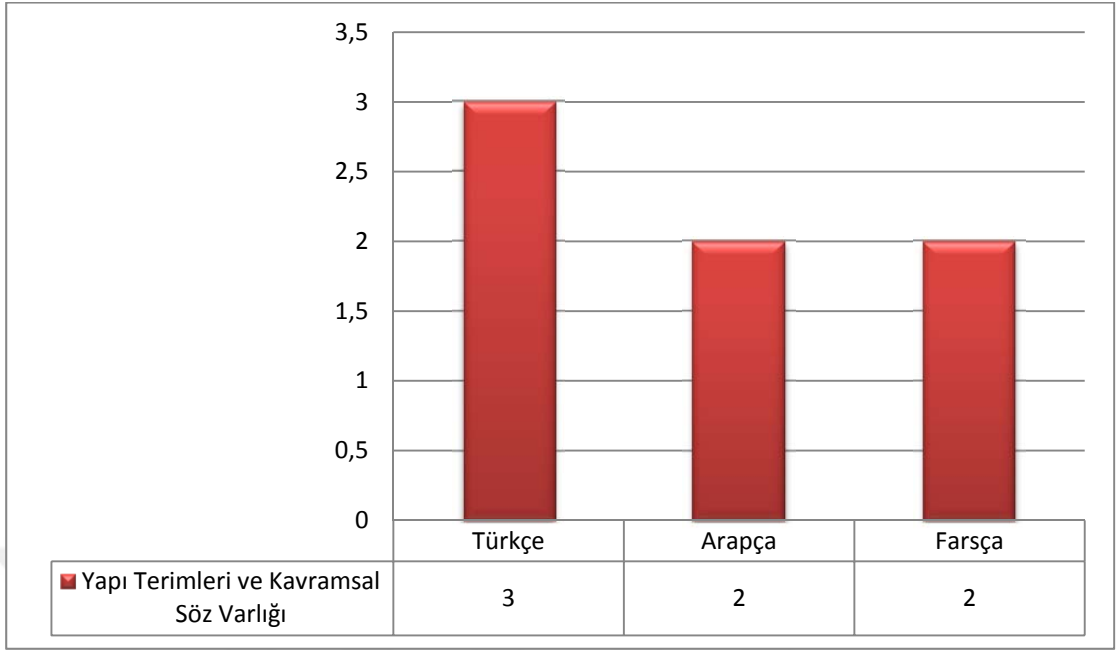
Grafik 15 Toprak Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



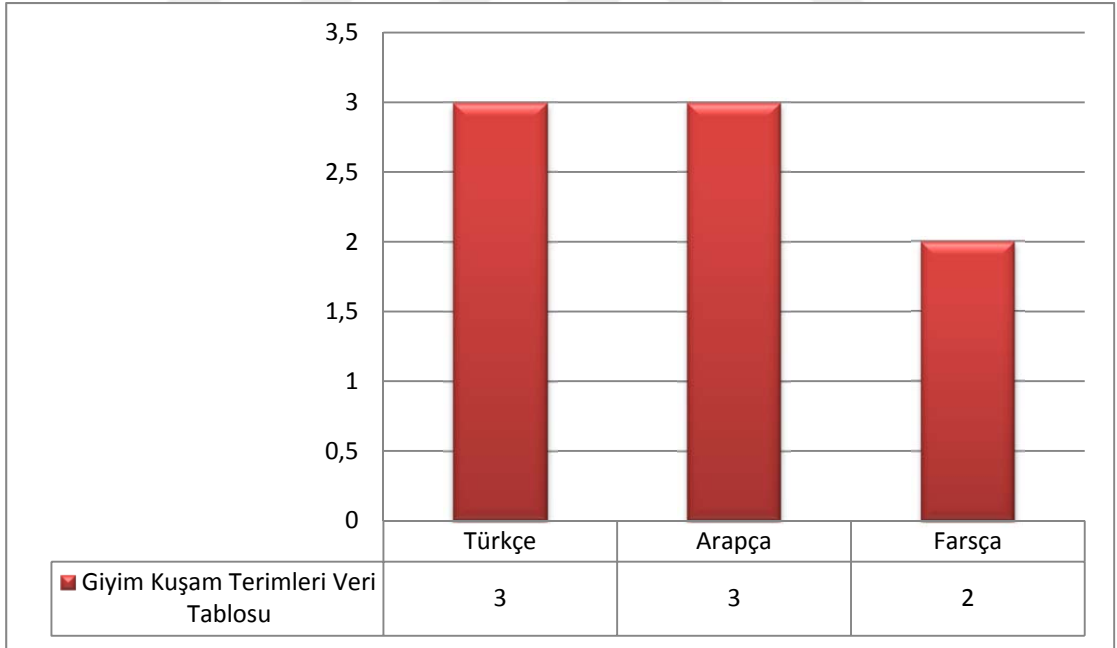
Grafik 16 Meslek Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



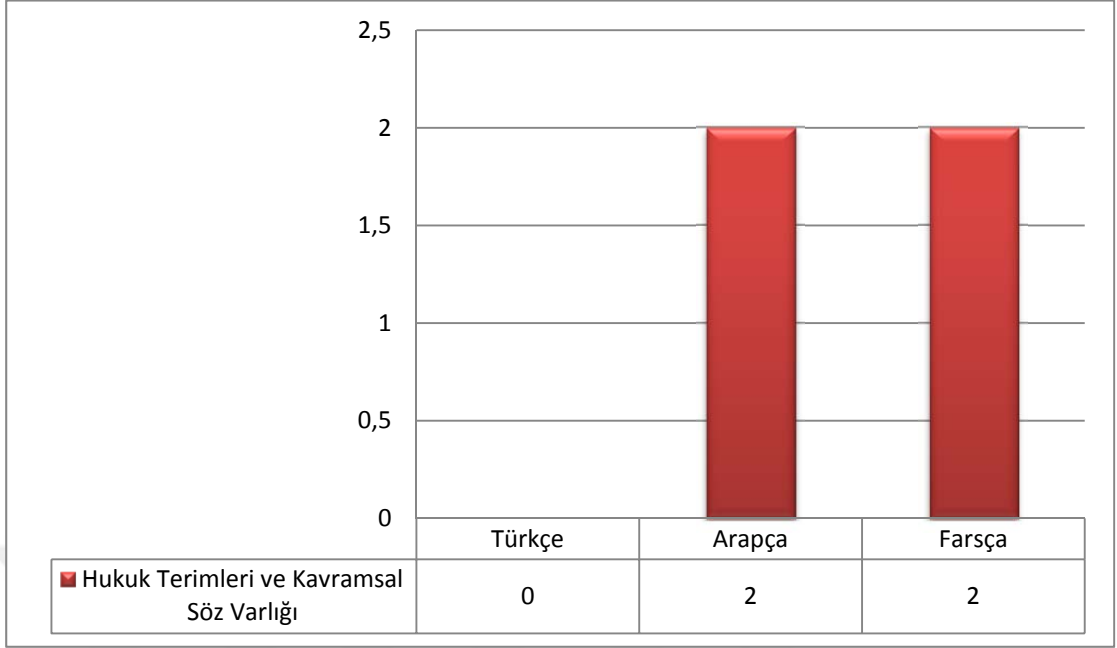
Grafik 17 Yapı Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



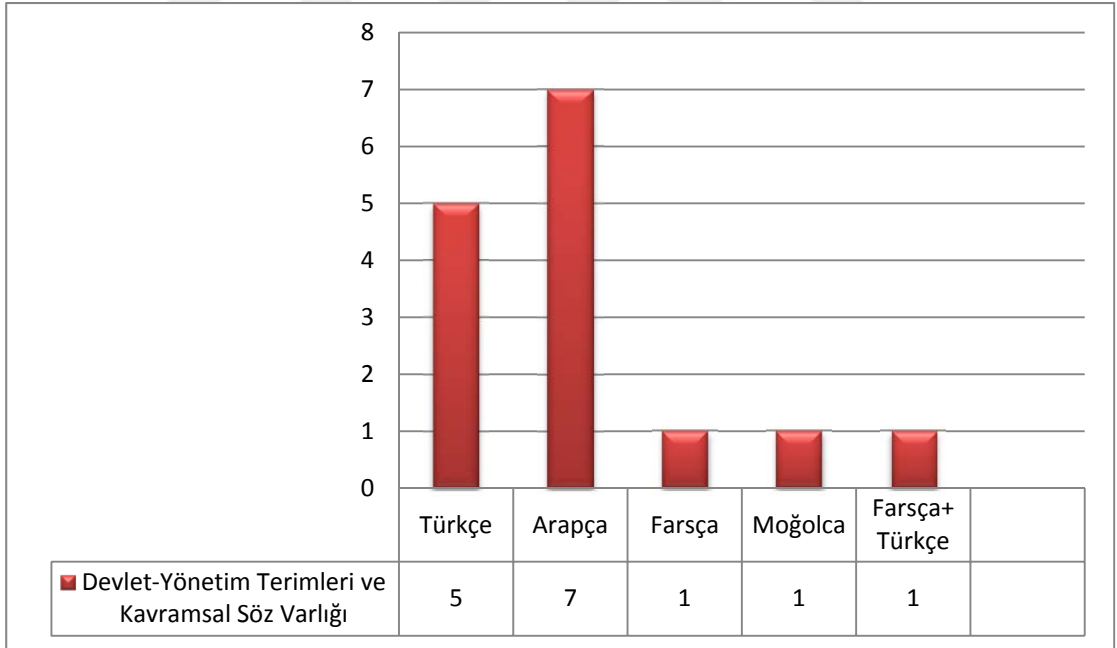
Grafik 18 Giyim-Kuşam Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



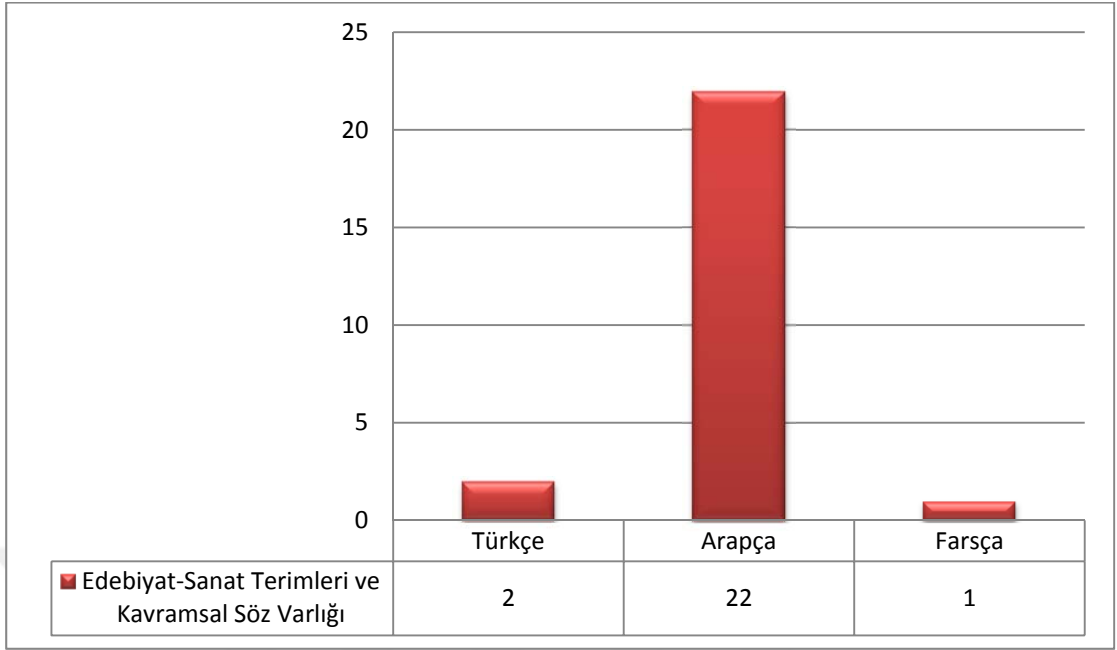
Grafik 19 Hukuk Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



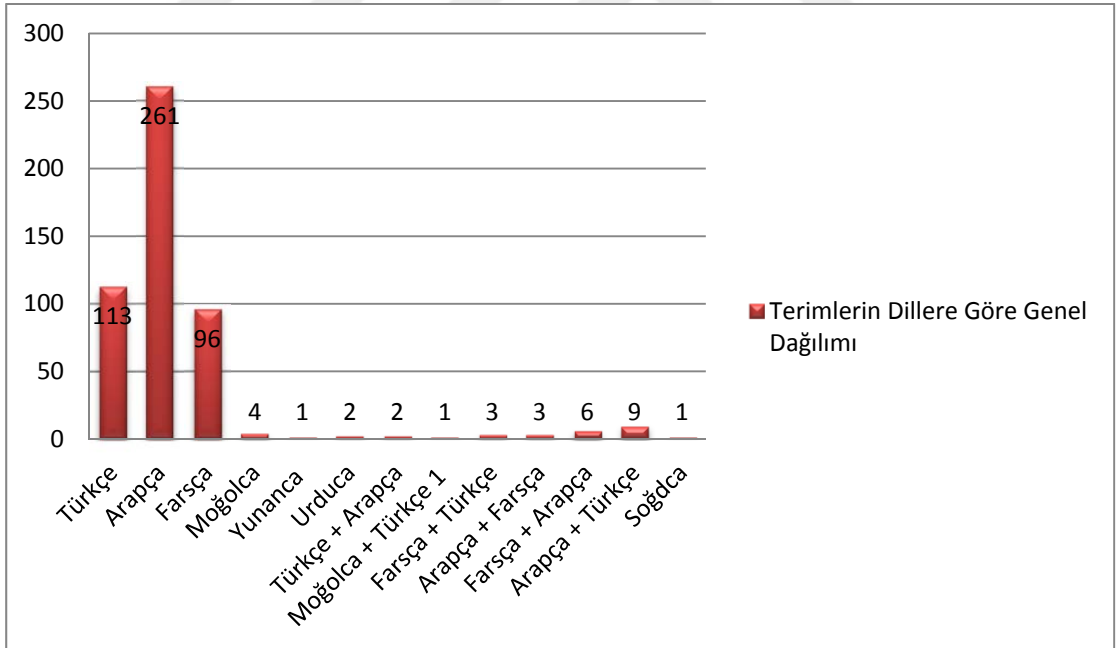
Grafik 20 Devlet-Yönetim Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



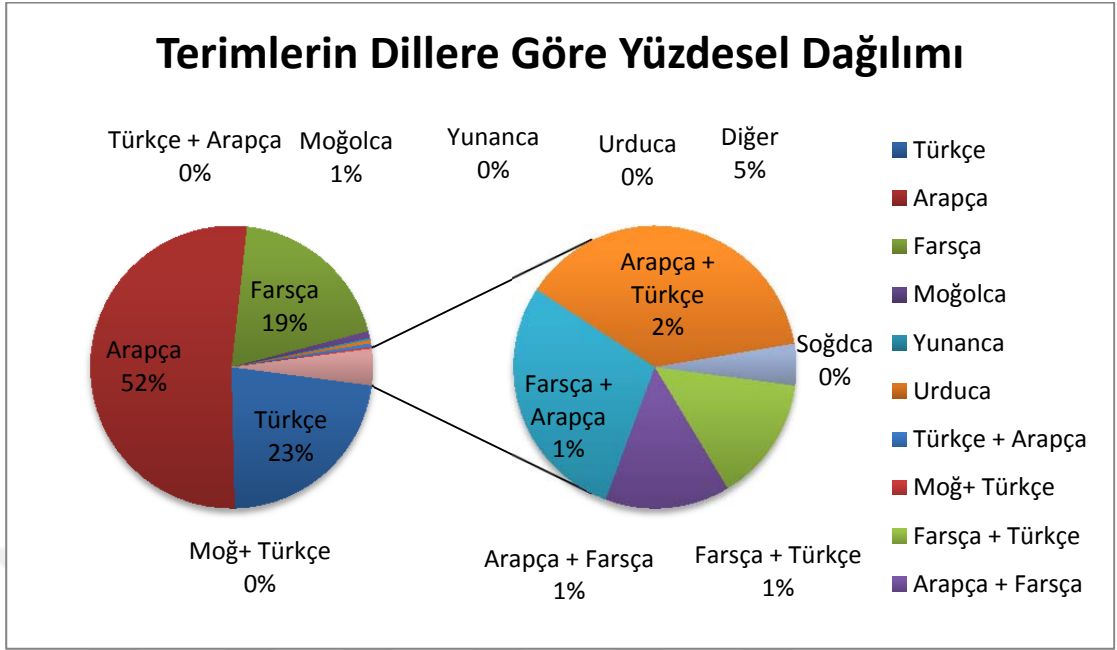
Grafik 21 Edebiyat-Sanat Terimleri ve Kavramsal Söz Varlığı



Grafik 22 Terimler ve Kavramsal Söz Varlığının Dillere Göre Genel Dağılımı



Grafik 23 Yüzdesel Dağılım



KAYNAKÇA

- Akar, A. (2018). Türk Dil Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akarsu, B. (1975). Felsefe Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.
- Akbaş, İ. (2019). Ebu'l Ferec Isfahani'nin "Kitabul Eġani" Adlı Eseri ve Bu Eserde Geçen Müzik Terimleri. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akdemir, Y. İsi, H. (2017). Erken Ortaçağ Türkçesinde Dinî Terminoloji Oluşturma. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.192-223.
- Aksan, D. (2006). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Argunşah, M. (2021). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aslan, Ü. (2010). Bâbur Divanında Öncelemeler ve Öncelemelerde Paralelizm. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. C.4,S.4;1-26.
- Atam, A. (2021). *Babur-nâme'nin [120a-183a] Varakları Arasındaki Bölümün Tematik Sözlüğü (İsimler)*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kocaeli.
- Aydemir, A. (2010). Türk Hukuk Dili Üzerine Araştırmalar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*. 58 (2), s.19-36.
- Aydın, A. (2017). Bâbürlü Dönemi Fıkıh Çalışmalarının İlk Örneklerinden Biri Olarak Bâbü'r'ün Mübeyyen Der Fıkh'ı. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*. Cilt 28, Sayı 28, s. 149 – 182.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Belen, Z. (26-27 Nisan 2019). Osmanlı'da Psikolojik Sağlık Uygulamaları ve Osmanlıca Psikoloji Literatürü Üzerine Değerlendirme. Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Uluslararası Sempozyumu, Kırıkkale.
- Bilkan Ali, F. (2022). Dîvân ve Bâbürnâme Işığında Bâbü'r'ün Hindistan Hayatı. *Bilig*, Sayı 22, s.97-116.
- Cebecioğlu, E. (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları.
- Coşar, A. (2008). Bir Adlandırma Ögesi Olarak Organ Adları. *Journal of Turkish Studies*, 3(4), s.1049-1079.
- Demirkol, M. (2009). Psikolojik Acı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, C.11, S.2, s. 205-213.
- Deniz, S. Özçam, Ç. (2022). Mu'înü'l- Mürîd'de Dinî Terimler. *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 8/4, 1094-1123.

- Develioğlu, F. (1986). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara :Aydın Kitabevi.
- Dilaçar, A. (1957). Terim Nedir?, *Türk Dili*. C. IV, Ankara.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Kesin Yayınları.
- Eker, S. (2013). Modernleşme Sürecinde Türkiye’de Terimbilimi Çalışmalarına Bir Bakış. *Journal Of The Turkic Academy*, s. 68-95.
- Ekiz, M. (2012). Divanu Lugati’t Türk’te Yer Alan Mimarî Terimler Üzerine. *Turkish Studies*, C.7, S.4, s. 1681-1690.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Ergin, M. (1989). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Basım ve Yayınevi.
- Görmüş, Y. (2021). Gâribname’de Yüz, Beñiz, Rûy Sözcüklerinin Eşdizimlilikleri. *Gazi Türkiyat*, (28), s.45-57.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z*. Ankara: TDK Yay.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-*. Ankara: TDK Yay.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Cumhuriyetin 50. Yılında Ölümsüz Atatürk ve Dil Devrimi*. 2nd Ankara: TDK Yay.
- Hezer A, Y. (2021). *Bâbü-r-nâme’nin [184a- 244b] Varakları Arasındaki Bölümün Tematik Sözlüğü (İsimler)*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Kabadayı, O. (2007). *Eski Türkçe Gökbilimi (Astronomi) Terimleri*. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Kaçalin, M. ve Ölmez, M. (2021). *Mahmûd el- Kâşgarî Dîvanu Lugâtî’t- Turk*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kahraman, H. (2018). Klinik Bir Olgu Olarak Yalnızlık: Yalnızlık ve Psikolojik Bozukluklar. *Ayna Klinik Psikoloji Dergisi*, C.5, S.2, s. 1-24.
- Kalafat, Ş. (2014). Alan Dili Söz Varlığının Genel Dildeki İlişkileri Üzerine: Spor Terimleri Örneği. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (27), s. 317-329.
- Kara, Hatice K. (2022). *Babur-nâme’nin [245a- 382b] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Karagöz, İ. (2017). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. İstanbul: DİB Yayınları.

- Karahan, A. (2016, Mayıs). Karahanlı Dönemi Türkçe Kur'an Çevirilerinde Allah'ın Ad ve Sıfatları Hakkında. 2. Uluslararası Dil Eğitim ve Öğretimi Sempozyumu, Sırbistan.
- Karakaya M. (2010). *Tarihî Kıpçak Metinlerinde Dinî Terminoloji*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karaman Burcu İ. (2009). Terim Oluşturma Yöntemleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, C.57, S.2-45. s.45-59.
- Karaman, Burcu İ. (2017). *Terimbilimi*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.
- Karataş, T. (2001). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yedi Gece Kitapları
- Kırmızı, Y. (2021). *Garibnâme'de İnsan Vücuduyla İlgili Adların Eşdizimlilikleri ve Kavramlaştırma -Yüz, Beñiz, Rûy*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kumsar, A. (2021). *Babur-nâme'nin [1b-120a] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Kur'ân-ı Kerim Meâli. (2010). (Haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin), Ankara: DİB Yayınları.
- Küçük, S. (2019). Doğu ve Batı Türkçesi Satır Altı Kur'ân Tercümlerinde Kıyamet Günü Kavramı İçin Kullanılan Ad Aktarmaları. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 8/18, s. 71-89.
- Kyzy, N. (2017). *Dîvânu Lugâti't- Türk'teki Coğrafi Terimlerin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleriyle Fonetik ve Semantik Açından Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Levend, Ağâh S. (1972). *Türk Dilinde Gelişme Evreleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Nalbant, B. Eynel, S. (15-18 Ekim). Tanrı Adları Örneğinde Türkçe Tarihî Metinlerde Terim Türetme Yolları. 8. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Çanakkale.
- Nalbant, B. Aman, B. Çağatay Dönemi Giyim Kuşam Terimleri. Ağca, F. Koç, A. (Ed), X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (s.1196-1210). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- Oral Seyhan, T. (2004). Babür'ün Aruz Risalesi'nde Yer Alan Bazı Dil Bilgisi ve Yazım Kuralları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 31: 217-241.
- Önler, Z. (1998). XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı. *Kebikeç*, Yıl: 3, S.6. s. 157-168.
- Özdemir, E. (1973). *Terim Hazırlama Kılavuzu*. Ankara: TDK Yayınları.

- Özgür, C. (2009). Kıpçak Sahasına Ait Sözlük ve Kaynaklarda At ve Atçılıkla İlgili Terminoloji. *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/4, s.891-905
- Öztürk, K. (2021). *Babur-nâme'nin [61a-121a] Varakları Arasındaki Bölümün Tematik Açıdan Söz Varlığının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Pırlanta, İ. (2016). Babür Şah'ın Hayatı ve Kişiliği. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, S.10, s.215-245.
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Pilav, S. (2008). Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C.16, S.1, s. 267-276.
- Rahimi, F. (2019). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, C.1-2, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Samiullah, M. (2018). *Bâbü-r-nâme'deki Coğrafi Terimlerin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleriyle Fonetik ve Semantik Açıdan Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Sarıkaya, B. (2019). *Çağatay ve Kırgız Türkçesi Sözlüklerinde Sosyal ve Kültürel Yaşam*. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Selvi, C. (2020). Derleme Sözlüğünde Geçen Zaman Adları. *Dil Araştırmaları*, S.26, s.193-213.
- Soydan, S. (8-9 Mart 2019). Tarama Sözlüğünün İlk Dört Cildinde Bazı Askerî Terimler, Savaş Aletleri ve Giysi Adları. Alodalı, B. Khadhraoui, S. (Ed.), *İksad 3. Sosyal Bilimler Kongresi*. s. 37-47. Adana.
- Şahin, H. (2006). Terimlerin Genel Dile Yansımasına Dair Gözlemler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(20), s. 123-129.
- Şaş, Ali K. (2020). Türkçede Terim Oluşturma Yolları ve Bilişim Terimlerinin Oluşum Süreçleri. *RumeliDe Dil ve Edebiyat Çalışmaları Dergisi*, S.21, s.242-256.
- Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tezcan, S. (2018). *Dede Korkut Oğuznamesi Üzerine Notlar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tietze A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı- İkinci Cilt F-J*. Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Uludağ, S. (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ülken, Hilmi Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* Konya: Eğitim Yayınevi.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.

- Yıldız, U. (2016). *Bâbü'r Dîvânı ile Muhibbî Dîvânı'nın Ses Bilgisi ve Ekler Açısından Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Yılmaz, N. (2021). *Babur-nâme'nin [120a- 244B] Varakları Arasındaki Bölümde Yer Alan Eski Türkçe ve Moğolca Kökenli Kelimelerin Açıklamalı Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Yılmaz, S. (2019). Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4 (7), s. 260-296.
- Zahîrüdînn Muhammed B. (1987). *Vekâyi*. (çev ve haz. Reşit Rahmeti Arat), Ankara: TDK Yayınları.
- Zülfikar, H. (1974). Çağatayca Bir Kuran Tefsiri. *Türkoloji Dergisi*, S.6, C.1, s.153-195.
- Zülfikar, H. (2011). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yayınları.

İnternet Kaynakçası:

- Turkish Music Portal (2022). Makam, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 07.09. 2022 14: 02'de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). İsfahân, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 07.09. 2022 14: 09'da alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Nevâ, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 07.09. 2022 14.14'de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Büzürg, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09. 2022 07: 32'de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Irâk, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09. 2022 07: 38'de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Rehâvî, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08. 09. 2022 07: 51'de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Rast, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09. 2022 08: 06'da alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Zengûle, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09.2022 08: 15'de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Uşşak, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09. 2022 08: 21'de alınmıştır.

- Turkish Music Portal (2022). Zîrefkend, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09. 2022 08: 32’de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Bûselik, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09. 2022 08: 40’da alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Hüseyinî, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08. 09. 2022 09.11’de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Hicâz, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09. 2022 09: 11’de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Mâye, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08. 09. 2022 09: 28’de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Nevrûz, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09.2022 09: 36’da alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Selmek, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08. 09. 2022 09: 42’de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Geveşt, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09.2022 09: 46’da alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Gerdâniye, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09.2022 09: 53’de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Kûg, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09. 2022 10: 20’de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Taksîm, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09 10: 50’de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Usûl, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09. 10: 55’de alınmıştır.
- Turkish Music Portal (2022). Mutrıb, <http://www.turkishmusicportal.org/tr/turk-muzigi-sozlugu>, 08.09 11: 39’da alınmıştır.
- Türk Dil Kurumu, Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü (2023). Terim, <https://sozluk.gov.tr> 01.04. 10:48’de alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1991). Bâbü Sanat ve Fikir Adamı Yönü, madde yazarı: Ömer Faruk Akün, <https://islamansiklopedisi.org.tr/babur#2-sanatkar-ve-fikir-adami-yonu>. 17.04.2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1995). Fenâ, madde yazarı: Mustafa Kara, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fena>, 04.11.2022. tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1994). Dünya, madde yazarı: Süleyman Uludağ, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dunya--tasavvuf>, 04.11. 2022. tarihinde alınmıştır.

- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (2013). Zühd, madde yazarı: Semih Ceyhan, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zuhd#1>, 04.11.2022 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (2013). Verâ, madde yazarı: Süleyman Uludağ, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vera>, 04.11.2022 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (2007). Râbîta, madde yazarı: Necdet Tosun, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rabita>, 04.11.2022 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1994). Derece, madde yazarı: Cengiz Aydın, <https://islamansiklopedisi.org.tr/derece>, 04.11.2022 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (2009). Sır, madde yazarı: Necdet Tosun, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sir#2-tasavvuf>, 04.11.2022 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1998). Hicab, madde yazarı: İlyas Çelebi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicab#1>, 04.11.2022 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1993). Cezbe, madde yazarı: Hasan Kâmil Yılmaz, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cezbe>, 04.11.2022 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (2007). Nûr, madde yazarı: Süleyman Uludağ, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nur#1>, 04.11.2022 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1988). Âb-ı Hâyat, madde yazarı: Ahmet Yaşar Ocak, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ab-i-hayat#1-tasavvuf>, 03.01.2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1993). Çağatay Edebiyatı, madde yazarı: Kemal Erarslan, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cagatay-edebiyati>, 03.01.2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (1991). Bâbü, madde yazarı: Enver Konukçu, <https://islamansiklopedisi.org.tr/babur#1>, 03.01. 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (1997). Hamd, madde yazarı: Bekir Topaloğlu, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamd>, 03.01. 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (2002). Kin, madde yazarı: Mustafa Çağrı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kin>, 03.01. 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (1996). Fiil, madde yazarı: Mustafa Said Yazıcıoğlu, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fiil>, 01.03. 2023 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (2001). İtaat, madde yazarı: Ömer Mahir Alper, <https://islamansiklopedisi.org.tr/itaat>, 01.03. 2023 tarihinde alınmıştır.

Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (2007). Ramazan, madde yazarı: Hacı Mehmet Günay, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ramazan#1>, 01.03. 2023 tarihinde alınmıştır.

Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (1993). Dâr, madde yazarı: İbrahim Çelik, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dar--diyar>, 03.03. 2023 tarihinde alınmıştır.

Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (1995). EMİR bil Ma'ruf NEHİY ani'l Munker, madde yazarı: Mustafa Çağrı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/emir-bil-maruf-nehiy-anil-munker>, 04.03. 2023 tarihinde alınmıştır.

Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (2022). Zûlmet, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zulmet>, 07.08. 2022 tarihinde alınmıştır.

Prof. Dr Sibel Karakaş Psikoloji Sözlüğü (2023). Öz Bilinç, <https://www.psikolojisozlugu.com/self-consciousness-oz-bilinc>, 22.03.2023 21: 09'da alınmıştır.



ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı :Kaan Kahraman

EĞİTİM

2010-2014 Giresun Atatürk Anadolu Lisesi

2014-2018 Karadeniz Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

2020- Niğde Ömer HALİSDEMİR Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı

İŞ DENEYİMİ:

2018- 2021: Yeni Mağazacılık A.Ş Store Manager

2021-2022: Migros Online Online Marketing

2022- Orsay Sanayi Ürünleri Üretim ve Pazarlama Anonim Şirketi

YABANCI DİL

İngilizce

Yayınları

-

